

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUVA TÜRKÇESİNDE LAMAİZM VE ŞAMANİZM'E
AİT SÖZ VARLIĞI

YASEMİN BAŞPINAR

TEMMUZ-2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TUVA TÜRKÇESİNDE LAMAİZM VE ŞAMANİZM'E
AİT SÖZ VARLIĞI**

YASEMİN BAŞPINAR

TEZ DANIŞMANI:
Dr. Öğr. Üyesi İlker TOSUN

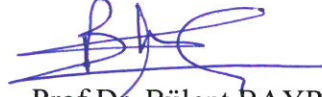
TEMMUZ-2019

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yüksek Lisans Programı öğrencisi Yasemin BAŞPINAR'ın "Tuva Türkçesinde Lamaizm ve Şamanizm'e Ait Söz Varlığı" başlıklı tezi 03/07/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Dr.Öğr.Üyesi Yasin ÇAKIREL
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans elde etmek için gerekli olan koşulları sağladığımı onaylarım.

Prof.Dr. Bülent BAYRAM
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Anabilim Dalı Başkanı

Bu tezi okuyarak içerik ve nitelik açısından incelediğimizi ve Yüksek Lisans derecesi almak için yeterli olduğunu onaylıyoruz.

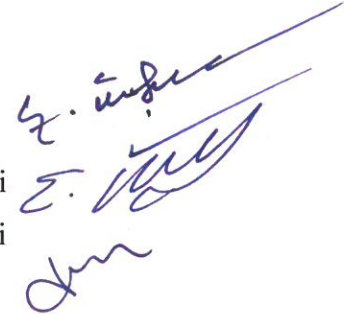

Dr.Öğr.Üyesi İlker TOSUN
Tez Danışmanı

Jüri Üyeleri:

Prof.Dr. Ahmet GÜNŞEN
Doç.Dr. Ertuğrul KARAKUŞ
Dr.Öğr.Üyesi İlker TOSUN

Trakya Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Yasemin BAŞPINAR

Temmuz, 2019

Kırklareli

ÖZ

TUVA TÜRKÇESİNDE LAMAİZM VE ŞAMANİZM'E AİT SÖZ VARLIĞI

Başpınar, Yasemin
Yüksek Lisans, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Tez Yöneticisi: Dr. Öğr. Üyesi İlker Tosun
Temmuz, 2019

Tuva Cumhuriyeti, Moğolistan ve Çin'de kullanılan Tuva Türkçesi, diğer Türk dilleri arasında önemli bir yere sahiptir. Bu önem, Eski Türkçe ile karşılaştırıldığında aralarındaki kimi eskicil benzerliklerin bulunmasından ve Lamaizm-Şamanizm'i birlikte benimsemelerinden kaynaklanır.

Çalışmada, Tuva Türkçesindeki Lamaizm ve Şamanizm'e ait terimler tespit edilmiştir. Terimlerin sözlük anlamları verilmiş ardından örneklerle genişletilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tuva Türkleri, Tuva Türkçesi, Şamanizm, Lamaizm, Söz Varlığı.

ABSTRACT

VOCABULARY OF LAMAISM AND SHAMANISM IN TUVA TURKISH

Baspinar, Yasemin

Master of Arts, Modern Turkic Languages and Literatures

Supervisor: Assistant Professor İlker TOSUN

July, 2019

Tuva Turkish, which is used in Tuva Republic, Mongolia and China, has an important place among other Turkish languages. This importance stems from the fact that there are some old similarities between them and the adoption of Lamaism and Shamanism together.

In this study, the terms of Lamaism and Shamanism in Tuva Turkish were determined. The dictionary meanings of the terms are given and then expanded with examples.

Key Words: Tuva Turks, Tuva Turkish, Shamanism, Lamaism, Vocabulary.

ÖN SÖZ

Tuva Türkleri diğer Türk topluluklarından farklı olarak Şamanizm'in yanı sıra buldukları bölgeye 13. yy.da Moğolların gelmesiyle Lamaizm inancını benimsemişlerdir. Uzun süre Şaman ve Lamalar önderliğinde barış içinde faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

Gündelik yaşam ve dinî pratiklerinde büyük bir yer edinen Şamanizm ve Lamaizm, Tuva Türklerinin dillerini de etkilemiştir. Çalışmanın amacı, daha önce Türkiye Türkoloji'sinde değinilmemiş olan Lamaizm ve Şamanizm'e ait olan dinî terimleri derlemek ve örneklerle izah etmektir.

İlkokuldan yüksek lisans öğrenimime kadar eğitimimin her aşamasında maddi-manevi desteklerini esirgemeyen ailemin her bir ferdine şükranlarımı sunuyorum.

Kırklareli'nde bulunduğum süre zarfında manevi desteğini her zaman hissettiğim Arş. Gör. Meryem ER'e teşekkürü borç bilirim.

“Tuva Türkçesinde Lamaizm ve Şamanizm'e Ait Söz Varlığı” adlı çalışmamızı hazırlarken bütün aşamalarda ilmi bilgisini, kütüphanesindeki kaynakları, değerli zamanını eksik etmediği ve bütün destekleri için danışmanım Dr. Öğr. Üyesi İlker TOSUN hocama şükran borçluyum.

Yasemin Başpınar

Temmuz, 2019

İstanbul

İÇİNDEKİLER

BEYAN	iii
ÖZ	v
ABSTRACT	vi
ÖN SÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
Çalışmanın Konusu ve Amacı	1
Çalışmanın Kapsamı ve Kullanılan Materyal	1
Çalışmanın Yöntemi	2
Yöntemin Uygulanışı	2

BİRİNCİ BÖLÜM

TUVALAR	5
1.1. Tuva Cumhuriyeti ve Tuva Türkleri	5
1.2. Tuva Adı	6
1.3. Tuva Türklerinin Tarihi	6
1.4. Tuva Türkçesinin Türk Dili İçindeki Yeri	8
1.5. Tuva Türkçesinin Ağızları	9
1.6. Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler.....	9
1.7. Tuvaların İnancı.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

İNCELEME	15
SONUÇ	153
KAYNAKLAR	157
EKLER	163
EK1: Tuva Şaman Elbisesi	163
EK2: Tuva Şaman Başlığı.....	163
EK3: Tuva Şaman Davulu	164
EK4: Saçı Yaparken Kullanılan “Tos Karaklar”	164

KISALTMALAR

akt.	: aktaran
bkz.	: bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
Çin.	: Çince
ed.	: Editör
ET	: Eski Türkçe
EUyg.	: Eski Uygur Türkçesi
Etim.	: Etimoloji
folk	: Folklor
GT	: Genel Türkçe
krş.	: Karşılaştırınız
mit.	: Mitoloji
Moğ.	: Moğolca
s.	: Sayı
ss.	: Sayfa Sayısı
Sans.	: Sanskritçe
Tuv.	: Tuvaca
TT	: Türkiye Türkçesi
Uyg.	: Uygur Türkçesi
ünl.	: Ünlem
vb.	: ve benzeri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Amacı

Bu çalışma Tuva Türkçesinde Lamaizm ve Şamanizm'e ait söz varlığını incelemeyi hedeflemektedir. Bilindiği üzere Tuva Türkçesi, diğer Türk lehçelerine kıyasla daha az çalışılmış bir Türk lehçesidir. Özellikle Lamaizm ve Şamanizm'i doğrudan konu alan eserler yok denecek kadar azdır. Bu nedenle Tuva sahasında Lamaizm ve Şamanizm'e ilişkin bir kılavuz meydana getirmek için böyle bir çalışma yapılma ihtiyacı hissedilmiştir. Bilhassa Tuva Türkçesi ile yazılmış temel kaynaklardan oluşan derlemimiz taranmış, bu iki inanç ile ilgili temel nitelikteki terimler tespit edilmiştir. Bu terimlerin öncelikle Tuva Türkçesi sözlüklerindeki anlamları verilmiş, gerekli görüldüğü yerde etimolojilerinden bahsedilmiştir. Ayrıca Lamaizm ve Şamanizm'i konu alan çeşitli çalışmalardan çeviriler ve aktarmalar yapılmak suretiyle örneklendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın Kapsamı ve Kullanılan Materyal

Çalışmada, Lamaizm ve Şamanizm'e ait toplam 345 terim tespit edilmiştir.

Terimlerin açıklama kısmında Tuva Türkçesi üzerine yazılan üç temel sözlük esas alınmıştır. E.R. Tenişev 1968 yılında Moskova'da *Tuvinsko-Russkiy Slovar'* adlı sözlüğü yayımlamıştır. Türkiye'de bu sözlüğün 8250 sözcükten oluşan özet hâlini yayımlayan Ekrem Arıkoğlu ve Klara Kuular'ın *Tuva Türkçesi Sözlüğü (2003)* birinci kaynağımızı oluşturur.

İkinci kaynağımız, Mehmet Ölmez'in Tuva Türkçesinin söz varlığını Eski Türkçe ve Moğolca denklikleriyle birlikte verdiği 2007 yılında yayımlanan *Tuvacanın Söz Varlığı* isimli etimolojik sözlüğüdür. Bu sözlükte yer almayan bazı terimler için kaynağımız, B.İ. Tatarintsev tarafından dört

cilt hâlinde hazırlanan *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka (2000-2002-2004-2008)* adlı etimolojik sözlüktür.

Tuvaca üzerine pek çok sözlük çalışması bulunan D.A. Monguş'un iki cilt hâlinde yayımlanan *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka (2003-2011)* sözlüğü son kaynağımızı oluşturur. Bu sözlüğün henüz iki cildi yayımlanmış olup son cildi henüz tamamlanmamıştır.

Tuva Şamanizm'i ile ilgili terimler ve bu terimlerin açıklamaları için kullandığımız en önemli eser hiç şüphesiz ki Tuva'nın büyük şamanı, araştırmacısı ve edebiyatçısı Monguş Kenin-Lopsan'ın *Tıva Çañçıl (2010)* adlı eseridir. Bu eser gerek Türkiye'de gerekse uluslararası literatürde Tuva Şamanizm'i ile ilgili en temel eser niteliği taşımaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada tanımlayıcı/betimsel/tasvirî yöntemi uygulanmıştır. Terim açıklamaları sözlüklerden alınmış, bazı örnekler ise tarafımızca aktarımı yapılarak verilmiştir. Aktarımı yapılan bu yerlerin italik yazımla gösterilmesi uygun görülmüştür.

Yöntemin Uygulanışı

Çalışmamızda tespit ettiğimiz terimler alfabetik olarak sıralanmıştır. Lamaizm ve Şamanizm'e ilişkin terimlerin tematik sıralamasından kaçınılmıştır. Bunun nedeni bu iki inanca ait kavramların çoklukla iç içe geçmesi, iki inancın da terminolojisinde yer almasıdır. Zira Tuvalar hem Lamaizm'i hem de Şamanizm'i birlikte benimsemekte, gündelik hayatlarında her iki inancın gereklerini de birlikte yerine getirmektedir.

Alfabetik sıralamada, örnekte de görüleceği gibi madde başı – terimin Kiril harfleri ile yazımı, hangi inanca ait olduğu gösterilmiştir: **Ааји-чаң (Аажы-чан)** – *Lamaizm*. **Аарыг (Аарыг)** – *Şamanizm* gibi.

Sonrasında terimlerin esas alınan üç temel sözlükteki açıklamalarına sırasıyla yer verilmiştir. **Ааји-чаң (Аажы-чан)** – *Lamaizm*.: karakter, huy,

mizaç, seciye (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 1); huy, alışkanlık, karakter (Monguş, 2003: 31); huy, karakter, yapı, doğa. Etim.: Moğ. *ağaşi caŋ; aaji ve çan* (Ölmez, 2007: 65).

Ölmez'in çalışmasında yer almayan etimolojiler için yine tamamlanamamış bir sözlük olan Tatarintsev'in *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*'sından istifade edilmiştir: **Ada-ögbe (Ада-өгбе)** – *Şamanizm.*: atalar, ecdat (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 2); insanın anne-babasının kaynak aldığı kişiler, bunun gibi bütün zamanın insanların evvelinde yaşayan kişiler, soy (Monguş, 2003: 65); 'soy'. bkz. ada I, ögbe (Tatarintsev I: 58).

Son olarak terimlerin örnekleme kısmında Tuva Türkçesi üzerine yazılmış eserlerden bölümlere yer verilir. Bu eserlerden bazıları Tuva Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarımı yapılarak gösterilmiştir.

Ol kiji bak atka kirerin-daa çedip aar, ooŋ salım-çolu- daa bagay bolur: kortkan er kijiniŋ kortkan hereejen-bile inakşılı-daa ür eves bolur; inçangaş er kiji öske kiji kadayı-bile holbaşpazın.

O insan kötü şeyler yaparak şerefini yitirir, onun kaderi de kötü olur. Korkan erkeğin korkan kadın ile aşkı da çok geçmeden kötü olur; bundan dolayı erkek başka erkeklerin kadınlarıyla ilişki kurmasın (Sayaa, 2007: 61).

1. BÖLÜM

TUVALAR

1.1. Tuva Cumhuriyeti ve Tuva Türkleri

Güneyinde Moğolistan; doğusunda Buryat Özerk Cumhuriyeti, kuzeyinde Krasnoyarsk oblasti ve Hakas Özerk Cumhuriyeti; batısında Altay Özerk Cumhuriyeti, kuzeydoğusunda İrkutsk oblasti bulunan Tuva Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu içinde özerk bir yapıya sahiptir. 170. 500 km²'lik yüz ölçümüyle ülkenin büyük bölümünü (%82) dağların oluşturduğu Tuva; kuzeydoğu, kuzey ve kuzeybatıda Sayan sıradağlarıyla çevrili olan Sayan-Altay yaylarının bir parçasıdır.

1921-1944 yılları arasında bağımsız Tuva Halk Cumhuriyeti olarak varlık gösteren Tuva Türkleri, 1944'te Tuva meclisinin aldığı kararla Sovyetler Birliği'ne katıldı. 1961'den itibaren Tuva Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1991 yılında Tuva Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 1993 yılından bu yana ise "Tuva Cumhuriyeti" olarak varlığını sürdürmektedir (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 17).

"Ülke nüfusu 2009 yılı sayımına göre 313.940'tır. Nüfusun yaklaşık %77'si Tuvalardan oluşmaktadır. Bu durum, Tuva'yı diğer Sibiry Türk halklarından ayırmaktadır" (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 17). Tuva'da Tuva Türklerinden başka Ruslar, Buryatlar, Tatarlar, Hakaslar, Ukraynalılar gibi farklı uluslar yaşamaktadır. Ayrıca Tuva Türklerinin Moğolistan ve Çin'in Şincan-Uygur özerk bölgesinde de yaşadıkları görülmektedir.

Başkenti Kızıl olan Tuva Özerk Cumhuriyeti'nin diğer önemli şehirleri: Ak-Dovurak, Turan, Çadaana ve Şagaan-Arığ'dır. 17 idari bölgeye ayrılmış olarak yönetilmektedir. Bunlar şu şekilde isimlendirilir: Tere-Höl, Erzin, Kaa-Hem, Toju, Tes-Hem, Tandı, Kızıl, Biy-Hem, Çedi-Höl, Ulug-Hem, Övür, Çaa-Höl, Dzun-Hemçik, Süt-Höl, Barun-Hemçik, Bay-Tayga, Möngün-Tayga.

Tuva ülkesinin iklimi sert, karasal ve kuraktır. Ülkede sayısız göl ve nehir mevcuttur. En uzun nehri 5075 km olan Ulug-Hem yani Yenisey'dir.

1.2. Tuva Adı

Tuva Türkleri, kendilerini “Tıva” olarak adlandırırlar. “Tuva” kelimesini Ruslar kullandığı için hoşlanmazlar. Tuvaların menşei hakkında çeşitli görüşler vardır: “Tuva” kelimesinin III-IV. asırlarda Çin'in kuzeyinde büyük bir devlet kurmuş olan Toba-Topalardan geldiği, günümüz Tuvaları arasında yaygın olan bir kanaattir (Arıkoğlu, 1997: 1563).

Tarihte Tuvalar, *Uryanhaylar*, *Altay Uryanhayları*, *Soyonlar*, *Tannu-Tivalar* gibi isimlerle tanınmışlardır. Bugün çeşitli devletler içinde yaşayan Tuvalara yaşadıkları bölgelerle ilgili adlandırmalar yapılmıştır: Moğolistan'ın Tsengel, Bayan-Ölgiy sumusunda¹ yaşayan Tuvalara *Tsengel Tuvaları*, Hubsugul aймаğında² yaşayanlara “*Duhalar*”, Hovd aймаğındakilere *Kobdo*, Çin'deki Tuvalara *Jungar* veya Kazaklar tarafından *Kök-monçaklar* denilmektedir (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 19).

1.3. Tuva Türklerinin Tarihi

Günümüz Tuva Türklerinin yaşadığı topraklar üzerinde, tarih boyunca çeşitli millet veya kavimler hâkim olurlar: M.Ö. III-M.S. II. yüzyıllarda Hunlar, II.-V. yüzyıllarda İskitler, V.-VIII. yüzyıllarda Köktürkler, VIII.-XVI. yüzyıllarda Uygurlar, IX-XIII. yüzyıllarda bugünkü Hakas ve Kırgızların ataları olan Yenisey Kırgızları, XIII.-XVI. yüzyıllarda Moğollar, XVII.-XVIII. yüzyıllarda Altın Hanlar-Cungarlar bu topraklarda hüküm sürerler. Aynı bölge 1717-1911 yıllarında Mançurya'nın hâkimiyetinde kalır (Arıkoğlu, 1997: 1563-1564). XX. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Tuvalar Mançur hâkimiyetine son vermek isterler. Bu isteklerine 1905-1907 yıllarında çıkan Rus Devrimi olanak sağlar. Bu devrimin de etkisiyle 1911

¹ Sumu: Ülkenin yönetime dahil bölümleri.

² Aymak: Moğolistan'da kendi idari yönetimi olan bölge.

yılında Çin-Mançur hâkimiyetine karşı büyük bir isyan başlatılmıştır. İsyân neticesinde Tuva ve Moğol üzerindeki Mançur hâkimiyeti son bulmuş ve bölgeye Rus göçü artmıştır (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 22).

1912-1913 yıllarında Çamızı lama ve Buyan Badırgı Noyan başta olmak üzere Tuvalar, Moğolların ağır aşağılamalarını sebep göstererek Rusya'ya dâhil edilme taleplerini iletmişlerdir. Sonuç olarak, 17 Nisan 1914'te Uryanhay Kray'ın³ Rusya yönetimine dâhil edilmesi kararı alınmıştır (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 22).

1914-1921 yıllarında Rusya'da komünistler ve çarlık yanlılarının arasında görülen iç savaş, bu topraklara sıçramış, Tuva halkı da kendi içinde bu mücadeleye katılmak zorunda kalmıştır. Milliyetçi Tuvalılarla komünistlerin çarpışmaları, Tuva'nın müstakil bir devlet olduğu 1921-1944 yıllarında ülkenin kaderini belirleyecek bir duruma gelmiştir (Tosun, 2011: 13).

13-16 Ağustos 1921 tarihinde Tuva'nın bütün bölgelerinden önderlerin katılımıyla Oyun (Tandı) ilçesinin, Sug-Bajı adlı köyünde büyük bir toplantı yapılmıştır. Toplantıya Tuvalarla birlikte, 18 Rus, Komünist Enternasyonalin Uzak Doğu temsilcisi ve Moğolistan'dan üyeler katılmıştır. Toplantıda Tuva'nın bağımsızlığı, anayasanın yapılması, Tuva'nın Sovyet Rusya ve Moğolistan'la ilişkilerinin düzenlenmesi konuları tartışılmıştır. Toplantıda Tañnu-Tıva Cumhuriyeti'nin kurulması kararı alınmıştır. Hükümet başkanı olarak Buyan Badırgı seçilmiş, yardımcılığına da Darımaa getirilmiştir. Tañdı-Tıva Halk Cumhuriyeti'nin anayasası 15 Ağustos 1921 tarihinde meclis üyelerinin oy birliğiyle kabul edilmiştir (Arıkoğlu, 2002: 298).

Kabul edilen anayasanın ilk maddesi: “Tañdı-Tıva Halk Cumhuriyeti, kendi iç meselelerinde bağımsız, kimseye bağımlı olmayan, bütün Tuva

³ Kray: Ülke, memleket, diyar, bölge.

halkının cumhuriyetidir. Tuva dış işlerini Sovyet Rusya'nın himayesiyle düzenler" şeklindedir.

Tañdı-Tıva Halk Cumhuriyeti adını daha sonra "Tıva Arat Respublika / Tuva Halk Cumhuriyeti" olarak değiştirmiş, 1944 yılında Tuva Meclisi Sovyetler Birliği'ne katılmıştır. Sovyetler Birliği dağılınca 1991 yılında Tuva adı, Tuva Respublika olarak değiştirilmiştir. Nitekim Tuva Rusya Federasyonu'na bağlı, özerk bir cumhuriyet durumuna gelmiştir (Tosun, 2011: 14).

1.4. Tuva Türkçesinin Türk Dili İçindeki Yeri

Tuva Türkçesi, Türk yazı dilinin ilk defa meydana geldiği topraklarda varlığını sürdürmesi, Eski Türkçe dönemine ait arkaik izler barındırması nedeniyle bilim adamlarının dikkatini çekmiş gerek tarihi Türk yazı dilleri gerek çağdaş Türk yazı dilleri ile kıyaslama unsuru olarak kullanılmıştır (Tosun, 2011: 16).

Tasnif çalışmalarında Tuva Türkçesinin yeri ile ilgili şu sonuçlar çıkarılabilir: Radloff, Tuva Türkçesinin Abakan grubunun bir alt şivesi olarak almıştır. Samoyloviç, Bogoroditskiy, Räsänen, Benzing; şimâl-i şarkî veya Kuzey Türkçesi adı altında Yakut, Tuva ve Hakas Türkçelerini bir ana grup olarak alıp, daha sonra alt gruplara ayırmıştır. Benzing, bu üç lehçeye Altay'ı da dâhil eder ve dörtlü ana grubu Yakut ve diğerleri olmak üzere iki alt gruba ayırır. R.R. Arat ve T. Tekin *-d-* ve *-z-* seslerinden hareketle Tuva ve Hakas Türkçelerini farklı gruplara almışlardır. Tarihî olarak; Samoyloviç, Räsänen, Baskakov Tuva Türkçesini Orhun Türkçesine bağlar. Menges, Poppe, Doerfer, Tuva ve Hakas lehçelerini aynı ana grup içinde tasnif etmiştir (Ercilasun, 2007: 1151).

Talât Tekin 'Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi' adlı makalesinde Tuva Türkçesini, IV. *adaq* grubu: Tuvaca (Karagas diyalekti ile birlikte) şeklinde göstermiştir (Tekin, 1990: 162).

1.5. Tuva Türkçesinin Ağzıları

S.Ş. Sat, “Tıva Dialektologiya” isimli çalışmasında Tuva Türkçesinin ağzılarını dört grupta toplamaktadır.

1. Töp Dialekt / Merkez Ağız: Merkez ağız, Tuva Türkçesinin yazı dilini oluşturmaktadır. Yani edebi ve resmî yazışma dili, Töp Dialekt / Merkez Ağız ile yapılmaktadır. Bu ağız, Çöön-Hemçik, Süt-Höl, Övür, Sayan, Ulug-Hem, Çaa-Höl, Bii-Hem bölgelerinde konuşulmaktadır.

2. Barın Dialekt / Batı Ağzı: Bu ağız, Barın-Hemçik ile Bay-Tayga'nın ve Mönğün Tayga'nın halkı arasında konuşulmaktadır.

3. Soŋgu-Çöön Dialekt / Kuzeydoğu Ağzı: Tere-Höl ve Bii-Hem havzasında konuşulan bu ağız, bölgede yaşayan Tuvalıların gündelik hayatlarından kaynaklanan birtakım söz varlığı farklılıklarına sahiptir.

4. Murnuu Çöön Dialekt / Güneydoğu Ağzı: Güneydoğu ağızı, Tannu-ola dağlarının güneyi ve Erzin nehrinin kuzeyinden itibaren Tes-Hem bölgesine doğru genişleyen bir coğrafi alanda konuşulmaktadır. Bu ağız, diğer ağzlardan farklı kılan özellik, Moğolcanın kuvvetli etkisidir (Tosun, 2011: 19-20-21).

1.6. Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler

Tuva Türkleri, 1920'li yıllara kadar bağlı oldukları kültür çerçevesinin Moğol kültürü olması nedeniyle, yazı dili olarak Moğolca'yı kullanmışlardır. Bolşevik Devrimi'nden sonra Sovyetler Birliği'nin Tuva topraklarını ilhak etmesiyle de kendileri için bir yazı dili oluşturma çabaları, bizzat Ruslar tarafından başlatılmıştır. Bu çalışmalar esnasında SSCB dâhilindeki Türk toplulukları, yazıda Latinleşme hareketi içine girdiği için Tuva Türkçesinin de ilk alfabesi Latin alfabesi olmuştur (Tosun, 2011: 21).

H. Şirin User “*Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*” adlı çalışmasında, Latin alfabesini Tuva Türkçesine uygularken, Tuva Türkçesinin ses yapısının dikkate alınmadığı görüşündedir. Ona göre,

Tuva Türkçesindeki 8 adet gırtlaksı⁴ ünlünün, bu alfabede karşılıkları bulunmamaktadır. 8 normal uzunlukta, 8 uzun, 8 de gırtlaksı ünlüye sahip olan ve bu özelliğiyle diğer Türk şiveleri arasında ayrı bir yere sahip olan Tuva Türkçesindeki gırtlaksı ünlülerin imlası, Latin alfabesiyle son derece karışık bir görünüm sergilemiştir (Şirin User, 2015: 195).

“Latin harfleri 1940’lı yılların ortasına kadar kullanılmıştır. 1920’li yıllarda kullanılan Moğolca yazı diline göre Latin alfabesiyle okur-yazar oranı 10 yıl içinde %85’e yükselmiştir” (Koçoğlu, 2008: 447).

SSCB’de Stalin iktidarının yazıda Kirilleşme emrini vermesiyle Latin alfabesi kullanımdan düşer. Türk toplulukları için düzenlenen Kiril alfabesi Tuva ülkesi içinde düzenlenmeye başlar. Alfabe, Kiril alfabesindeki 33 işaretin tamamını ve Tuva Türkçesine ait sesler için 3 ek işaret ve uzun ünlüler için ünlü harflerin çift yazılışlarıyla toplam 46 işaretten oluşur (Şirin User, 2015: 197).

1.7. Tuvaların İnancı

“Tuva Türkleri, diğer Türk topluluklarından farklı olarak hem eski Türk inancı⁵ Şamanizm’i (ham çüdülgezi) hem de Budizm’i (sarıg şajın) yaşayan Türklerdir” (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 24).

Lamaist Budizm Altay-Sayan ve Tuva bölgesine, 1260’ta Budizm’e dönen Kubilay Han’ın önderliğindeki Moğollar 13. yüzyılda bölgeyi

⁴ Tuva Türklerinin Latin alfabesini kabul ettiği tarihten günümüze kadar gırtlaksı ünlülerin yazılışı ve söylenişi konusunda araştırmacılar tarafından tam olarak fikir birliği oluşmamıştır. Türkiye’de gırtlaksı ünlülerden ilk bahseden Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu’dur. Arıkoğlu, Tuva Türkçesinde 8 tane gırtlaksı ünlünün bulunduğunu belirtir. Bu ünlülerin söylenişi ile ilgili de şunları ekler: Gırtlaksı ünlüler çıkarılırken, boğaz boşluğu genişler, ses tedricen alçalır ve sonunda ansızın yükselerek güçlenir (Arıkoğlu, 2000: 543-544).

⁵ Şamanizm’in eski Türk inanç sistemi olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Şamanizm’in inanç sistemi yani bir din olarak görülmesinin yanında Harun Güngör’ün bunun tam aksi olan görüşüne de yer vermek gerekir: “Şamancılık veya Kamcılık olarak da bilinen Şamanizm (Fr. Chamanisme) bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleriyle farklı formları bulunan vecde dayalı bir yöntemdir” (Güngör, 2010: 325).

işgal edince gelir. 1271 ile 1368 yılları arasında hüküm süren Yuan hanedanı sırasında inşa edilen Budist tapınak ve pagoda harabeleri keşfedilmiştir. Bununla beraber, 13 ve 14. yüzyıllarda Lamaist Budizm'in etkisi zayıftı ve sadece 16. yüzyılın sonlarında Moğol önder Altan Han'ın yönetimi altında etkili olmuştur (Fridman, 2002: 181). 18. yüzyıla gelindiğinde, Mançur yönetimine geçen Tuva'da Budizm-Lamaizm yayılmaya başlamış, Tuva'nın pek çok yerinde, Budizm'in öğretilerini yaymak ve öğretmek amacıyla *hüree* "Budist tapınağı" yapılmıştır (Koçoğlu Gündoğdu, 2018: 24).

18. yy.da Tuva'nın resmi dinî Lamaizm olmuş, bu duruma başta Şamanizm diremişti. Fakat sonrasında ikisinin arasındaki ilişkiler barış içinde devam etmiş ve birbirleri içinde erimelerine sebep olmuştur (Fridman, 2002: 182).

Lamaizm ve Şamanizm arasında etkileşim olmasına karşın belirgin farklılıklar da bulunmaktadır. Ekrem Arıkoğlu yaptığı çalışmada farklılıkları şu şekilde sıralamıştır:

1. Budizmde sadece erkekler lama olabilirler. Oysa kamlıkta kadınlar da kam olabilir. Hatta bazı kadın kamların erkeklerden daha güçlü olduğuna inanılır.
2. Budizm kitaba dayanır, lamalar Budizm kitaplarından bölümler okuyarak mesleklerini icra ederler. Kamların yazılı kaynakları yoktur. Tefiyle, tokmağıyla irticalen alkışlarını söyleyerek kamlık ederler.
3. Lamalar Buda'ya dua ederler. Kamların çeşitli *eerenleri*⁶ vardır (Arıkoğlu, 1997: 1566).

Barış ortamında ilişkileri süren lama ve şamanlar 1928 yılından itibaren baskı altına alınmaya başlamıştır. 1944 yılında ülkede aktif olan lama kalmamış ve 28 tane manastırın hepsi yok edilmiştir. Şamanların da faaliyetleri yasaklanmış, uygulamada kullandıkları malzemeleri yakılmıştır. Böylece 1931 sayımlarına göre Tuva'da 725 şaman varken

⁶ Eerenler: Kamin ruhlarla bağlantı kurmalarına yardımcı öğelerdir.

1990'lı yılların başında bunlardan ancak yedisi hayatta kalmıştır (Bapaeva, 2008: 9-10).

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Budizm (Lamaizm) resmî din olarak kabul edildi. 14 Ağustos 1992 tarihinde XIV. Dalay Lama Tuva Cumhuriyeti'ni ziyaret edip, bayrağını kutsamıştır. Sovyetler döneminde harap edilen Budist tapınaklar yeniden inşa edilmeye başlamıştır (Bapaeva, 2008: 10).

Tunguzca'da "kâhin, sihirbaz" gibi anlamlara gelen, Batılı etnolog ve antropologlarca "rahip, büyücü, hekim veya ruh avcısı" şeklinde tanımlanan şaman kelimesi 17. yüzyılın ikinci yarısında Rusçaya geçmiş ve bu yolla yayılarak etnoloji kavramları arasına girmiştir (Güngör, 2010: 325). Şamanist kültürün gözlemlendiği hemen bütün toplumlarda şaman, fiziksel ve ruhsal bakımdan olağandışı bir kişidir. İşlevlerinin büyük bölümünü kendinden geçerek, vecd durumunda yerine getirir; bu durumdayken ruhlar dünyasına ulaşır, bazen onların sözcüsü konumuna geçer ("Şaman", 1990: 229).

Şamanın en önemli görevlerinden biri, ruhlar âlemi ile irtibat kurmak ve bu görev her ölümlüde olmayan bazı kabiliyetlere sahip olmayı gerektirir. Şamanlık, eğitimle kazanabilecek bir yetenek olarak değil, insanların kaderlerinde olan ve kaçamayacakları bir mecburiyet olarak kabul edilir (Harva, 2015: 365).

Türkiye Türkçesinde kullandığımız şaman kelimesi, Tuva'da ve Sibiry'a'nın diğer Türk topluluklarında kullanılmaz. Onlar "kam" kelimesinden gelen "ham" kelimesini kullanmayı tercih ederler. Kamların icra ettikleri iş Tuva Türkçesinde *hamnaar* "şamanlık etmek" ile ifade edilir (Arıkoğlu, 1997: 1567).

Şamanizm'de, dünya, insan, hayvan ve bitkiler büyük bir âlem ve bir bütün olarak ele alınır. Bu varlıklar, diğer varlıkların yaratıcısı olmalarından dolayı kutsal kabul edilir (Demir ve Çomak 2015: 49).

15 Ekim 1993'te Şamanizm, Kızıl'da bir başkanlık kararnamesiyle iyileştirici bir sağlık sistemi olarak ilan edildi, böylece Şamanizm bir meslek olarak tanınmış oldu ve şamanlar için yaşlılık ödenekleri ayrıldı; aynı zamanda hükümet Şamanizm Araştırmaları Bilimsel Merkezi'ni de kurdu. Tuvalı Şamanlar Derneği, orijinal ismiyle Dungur (*dungur* davul demektir) Derneği, 37 şaman üyesiyle 1992'de kurulmuştur. Kayıtlı her şamana, üzerinde resmî olan bir belge ve tedavi etme, ayinler yapabilme ve geleceği söyleyebilmek için bir belge verildi. Dungur Derneği, Kızıl'ın merkezinde şamanların ücret karşılığı iyileştirme ayini yaptıkları bir eve sahiptir (Fridman, 2002: 182).

İslamiyet'i kabul eden Anadolu Türklerinde, Şamanizm'in bazı uygulamaları kabul ettikleri dinin içinde görülmüştür. Bunlara aşağıdaki örnekler verilebilir:

- Ölülerin ruhlarını kutsama için bazı merasim, kabirleri ziyaret, büyük uluların mezarı etrafında dolaşmak, murad için kurban vaat etmek ve mezarlarda kurban kesmek, bazı yaşlı ağaçların kutsallığına inanmak, ağaç dallarına ve türbe kapılarına çaput bağlamak, su kaynaklarında ve bazı ağaç gölgelerinde ruhların ve cinlerin bulunduğunu tasavvur etmek, yeni doğanlara kurban kesmek, hastaların iyileşmesi için kurban adamak, ölülerin canı için aş pişirmek, sebil yapıp su dağıtmak vb (Yörükân, 2014: 99).

- Folklorcularımızca tespit edilen alkarısı (albastı) efsanesi, uzun ömürlü olması için çocuklara Yaşar, Durmuş, Satılmış, Satı... gibi adlar vermek, hastalık dolayısıyla çocuğun adını özel bir törenle değiştirmek, kötü ruhlardan korunma maksadıyla "iyi saatte olsunlar" demek gibi âdetler (İnan, 1986: 207).

2. BÖLÜM

İNCELEME

Aaji-çaŋ (Аажы-чан) – *Lamaizm.*: karakter, huy, mizaç, seciye (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 1); huy, alışkanlık, karakter (Monguş, 2003: 31); huy, karakter, yapı, doğa. Etim.: Moğ. *ağaşı caŋ; aaji ve çaŋ* (Ölmez, 2007: 65).

Lamaizm'de insanın doğduğu yıl, mevsim, ay, gün o kişinin karakterinin özelliklerinin belirlenmesinde etkili bir unsur olarak görölmüştür. Bunu 12 hayvanlı takvim ile örnelemek mümkündür. Tuva Türklerinde 12 hayvanlı (Zodyak) takvimi geleneksel olarak yaşamaktadır. Bu takvime göre inek yılında doğanlar tembelliğe meyilli, güzel düşünceci, eğitim alırsa şöhret sahibi olmaya aday biri olurken; toolay (adatavşanı) yılında doğanlar ise iyi karakterli, anlayışı çabuk, giyimine düşkün bir kişi olur (Sançaa, 1993: 8).

Aarig (Aapır) – *Şamanizm.*: ağrı, hasta, hastalık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 1); sağlığın bozulması, hastalanma, hastalık (Monguş, 2003: 42); hastalık, ağrı, sızı. Etim.: ET *ağrığ* <ağrı-đ ED (Ölmez, 2007: 65).

Tuvalarda kamların dikkat çeken birtakım görevleri vardır. Örneğin kamlar felaketleri önceden hissederler ve onları defederler. Ölmüşlerin ruhlarını gitmesi gereken yerlere belli dönemlerde (yedisi, kırk dokuzu, senesi) ayın yaparak gönderir, ruhların bu dünyada kalarak albıs, çetker veya aza'ya dönüşmesini engeller. Kaybolan hayvanları bulurlar. Düğünlerin, yolculukların veya planlanan diğer faaliyetlerin ne zaman gerçekleştirilirse uğurlu olacağına dair kehanette bulunur. Ateşi, su kaynaklarını, su kanallarını, aşıtları, geçitleri, ovaaları, balbalları, ağaçları kutsarlar. Bununla birlikte kamin belki de en önemli görevi hastalıkları iyileştirmektir.

Tuva Şamanizminde hastalıkların en büyük nedeni albıs gibi kötü ruhların musallat olmasıdır. Bunu engellemek de kama düşer. Kam, ardıç tütsüsüyle bulunduğu mekânı tütsüleyerek (bkz. alastaar) çeşitli alkışlar

söyleyerek hastalıklara neden olan kötü ruhları defeder ve o mekân hastalıktan arınır.

Tuva kamlarının aarıgları iyileştirirken söyledikleri algışlar şöyle örneklenebilir:

*Çinçi, şuru daştıg hemner eeleri! İnci, boncuk taşlı nehirlerin iyeleri!
Çitkennerni dileeliğer, surgaalınar. Kaybettiklerimi arayalım, soralım.
Aldın, möngün daştıg hemner eeleri! Altın-gümüş taşlı ırmakların iyeleri!
Aarıglıgı ajaap körel, çedip kelem. Hastayı tedavi edelim, buraya gelin
(Bapaeva, 2013: 22).*

*Azalarınğ hayırız / Kötü ruhların ihsanı
Aldın-sarıg Solanğım aar / Altın sarı Solanğı'm.
Aaringa dolugluum aar / Hastalığa rehin,
Amıtanga ölçeyliim aar / Canlıya merhametli (Bapaeva, 2013: 156).*

Kamlar dışında sıradan halk da (karaçal) süt ve süttten üretilen yiyeceklerden, içeceklerden saçı yaparak hastalıklardan korunmayı ve bolluk bereket olmasını dileyen alkışlar yapar. Aşağıdaki “algış”, Kızıl-Tayga'ya yapılan süt saçısında söylenir:

*Avıraldıg Kızıl-Taygam! / Merhametli Kızıl-Taygam!
Ak südüim çajıp tur men. / Ak sütümü saçıyorum.
Algış-töreel salıp tur men. / Hayır dua ediyorum.
Albatınğni keergep, örşee. / Halkına merhamet et, affet.
Taraa-bıdaa düjütkür bolzun! Tahıl bol, bereketli olsun.
O't-sigen çaagay bolzun! Ot bol, bereketli olsun.
Ağ-meğ elbek bolzun! / Av bol, bereketli olsun.
Kat-çimis töktür bolzun! / Yemişler bol, bereketli olsun.
Ovaamnı dagıp tur men, Hayırakan. / Ovaamı kutsuyorum.
Oran-çurtum örşee, Hayırakan. / Evimi, yurdumu bağışla, Tanrım.
Dumaa-hanaanı ırat, Hayırakan / Hastalıkları uzaklaştır, Tanrım.
Aji-töldü keerge, Hayırakan. / Çocuklarımı korusun, Tanrım*

Adam-ögbem çurtun haraan sen. / Atalarımın yurdunu gözetensin.

Ak oruum örşee, Kızıl-Taygam. / Hayırlı yolumu bağışla, Kızıl-Taygam.

Oran-çurtum eezi sen, Hayırakan / Yurdumun iyesi sensin Tanrım.

O't-sigenni saglañnat, Hayırakan. Otları rüzgârda dalgalandır Tanrım

(Kenin-Lopsan, 2019: 151).

Aarig algaş bar- (Аарыг алгаш бар-) ‘hastalık tarafından alın-’; **aarig aldırılбай al- (аарыг алдырылбай ал-):** ‘hastalık ondan ayrılmaz ol- ’: *aarig* ‘hastalık’ (<ET *agrığ*) sözcüğü GT’de olduğu gibi Tuvacada da “hastalık, ağrı, sızı” anlamındadır ve söz gruplarında ölüm için kullanılan örtmecelerden birisidir (Tosun, 2017: 175). bkz. ölüm.

Aas-kejik (Аас-кежик) – Lamaizm.: mutluluk, saadet, yarar, fayda (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 1); mutluluk, bir şeyin düzelmesi, başarılı olması, şans (Monguş, 2003: 47); şans, kader, kısmet; *aas-kejiktig kiji* şanslı kişi, mutlu insan. Etim.: *aas* ve *kejik*; Tatarintsev, Rinçen’e dayanarak Moğolcada da [Halha] *am (an)* “ağız” ve *hişig* “sadaka; şans, mutluluk” sözcüklerinin benzer kullanımının olduğuna yer verir (Ölmez, 2007: 66). Budizm terminolojisinde *aas-kejik*, *ajıg-şüjüg* ya da *hiliñçek-çovulañ* (ıstırap) kavramının antonimidir.

Budizm’de bu dünya ıstırap (bkz. *ajıg-şüjüg*) dünyasıdır. Bu ıstıraptan kurtulmak için Dört Temel Gerçek (bkz. dört alıs şın), Sekiz Doğru Yol (Ses Açı-Buyannıg Oruk) ve On İki Sebep’i (On İyi Çıldagan) bilmeli ve hayatını ona göre düzenlemelidir.

Buda’nın vaazlarına göre mutlu olan kişi (aas-kejiktig kiji), adaannajırlar arazında adaannaşpastar (kindarların arasında kin gütmeyen), aarig ulus arazında aarig evester (hasta insanların arasında hasta olmayanlar) olarak tanımlanır (Kuular, 2010: 41).

Açı (Ачы) – Lamaizm.: yardım, iyilik, yarar, sevap (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 2); 1. bir kişiye bağlı olan iyi şey; iyilik, merhamet; hayır. 2. iyi bir işin sonucu, yardım. 3. bir şeyin en iyi etkisi (Monguş, 2003: 180);

lütuf, himaye, iyi davranış, iyilik, yarar, fayda. Etim.: Moğ. *açi* → ET *asığ*, ET (Uyg.) *asığ tusu* = Moğ. *açi tusa* (Ölmez, 2007: 67).

Ada-ögbe (Ада-өгбе) – *Şamanizm.*: atalar, ecdat (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 2); insanın anne-babasının kaynak aldığı kişiler, bunun gibi bütün zamanın insanların evvelinde yaşayan kişiler, soy (Monguş, 2003: 65); ‘soy’. bkz. ada I, ögbe (Tatarintsev I: 58).

Eski Türklerde, atalara karşı saygı duyulur, sözlerine kulak verilir ve tecrübelerine güvenilirdi. Aile düzeninde ata gücü ve koruyuculuğu ile soyun çoğalmasını sağlardı. Ata ruhlarına gösterilen saygının bir nişanesi de onlara kurbanlar sunmak, onların yaşadığına inanılan mağaralarını ziyaret etmek şeklinde görülür. Bu tür hareketlerle onların ruhları memnun edilmeye, rızaları kazanılmaya çalışılırdı (Dıykanbayeva, 2009: 66).

Monguş Kenin-Lopsan’a göre atalarının Tuvalara bıraktığı en büyük zenginlik Tuvaca’dır. Dil ise atalara, büyüklere saygı gösterme âdeti çerçevesinde en önemli araç olarak kabul edilir. Çünkü dil vasıtasıyla kişi, kendinden öncekileri tanır, onların hayat tecrübelerini öğrenir ve kendisine bırakılan kültürel mirası anlayıp bunu korumayı öğrenir. Bu nedenle Tuvalar kendi kökenlerini dokuz kuşaktan itibaren iyice bilir, bunu kendi tarihi olarak kabul eder. Araştırmacı, bahsi geçen bu dokuz kuşağı şu üç bölümde inceler:

Bizim atalarımız (bistiñ ögbelerivis): Bunlar birden üç ataya kadar olan akrabalarımızdır. Bu nesillerde yer alan akrabaların oğulları ile kızları evlenemez. Anne-babalar, bu kuşaktaki ataların baharda, yazın, kışın ve güzün konakladıkları yerleri, avlanma alanları, çiftçilik yaptıkları tarlaları ve ölülerini gömdükleri yerlerin nerelerde olduğunu çocuklarına anlatırlar.

Bizim eski atalarımız (bistiñ burungu ögbelerivis): Dört ile altı kuşak arasındaki atalarımızdır. Bir baba, eski ataların erkek tarafındaki akrabalarını yetişme çağındaki oğluna mutlaka gösterir, onların nereden geldiğini, nasıl yaşadıklarını anlatır.

Bizim en eski atalarımız (bistiñ erte-burungu ögbelerivis): Yedi ile dokuz kuşak arasındaki atalarımızdır. Dokuzuncu kuşaktaki atalar, tarihten,

efsanelerden, eski yurtluklardan ve akrabalık isimlerinden genel olarak bilinir (Kenin-Lopsan, 2019: 103-104).

Tuva kamları, kamlığı ediniş biçimlerine göre tasnif edilmektedir. Bunlardan birisi de atalardan miras kalan, soydan soya geçen kamlıktır. Kamlar, söyledikleri alkışlarda atalarını da anarlar:

Açam küjür, Delger küjür! / Aziz babam, aziz Delger!

Attug-çarlıg kırgan-açam / Şanlı, şöhretli dedem.

Ada ögbem hamı düşken / Atalarımın kamlığı alan,

Çedi hamnuş çeeni ham men. / Yedi kamın küçüğüüm.

Alızından ham-na uktug / Soyu eskiden beri kamlığa dayanan

Aldı hamnuş anyaa men. / Altı kamın en genciyim.

Ada-töögü izin isten / Atalar izinden giderek

Aldarlıg-la ham-na boor men. / Şöhretli kamım ben (Bapaeva, 2013: 107).

“Tuva Türklerinde atalara kurban sunulması her mevsimin ikinci ayında, yani gündönümlerinde ve geceyle gündüzün eşitlendiği günlerde yapılmaktadır” (Roux, 1999: 200).

Adıg (Адыг) – *Şamanizm.*: I ayı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 2); büyük ayaklarıyla geniş basarak yürüyen, büyük yapılı, çok güçlü vahşi hayvan. Ayı (Monguş, 2003: 67); ayı. Etim.: ET *adıg* (Ölmez, 2007: 67).

Ayı, çeşitli türleri olan ayıgiller (ursiade) takımından etçil ve otçul bir hayvan türüdür. Bu hayvan, pek çok kültürde kendisine yer bulmuş; çeşitli destanlara, efsanelere ve masallara konu olmuş; yıldız takımlarına adı verilmiş bir canlıdır. Türk kültüründe “ayı” ile ilgili en dikkat çeken durum, ayı için kullanılan örtmece sözlerdir.

Gülsüm Killi Yılmaz; N.M. Yadrinsev (1890), N.N. Haruzin (1899), J.G. Frazer (1919), D.K. Zelenin (1929), A.M. Zolotarev (1934), L.P. Potapov (1929), N.P. Dyrenkova (1930), J.P. Roux (2005) gibi araştırmacıların Doğu Avrupa ve Kuzey Asya’da hayvanların insanları anladığı, hatta kendi aralarında insan dilinde konuştuklarına dair inançlara ait pek çok örnek sunmaktadır. Paleoasya halklarına komşu olarak yaşayan

Rus kolonistlerde de aynı biçimde ayının kendisi hakkında konuşulan her şeyi duyduğu inancı, bu yüzden ayı hakkında kötü bir şey söylememe, övücü şeyler söyleme, ayının oç alacağı gibi inanç ve uygulamalar vardır (Killi Yılmaz, 2017: 31).

Bu duruma erken devirlerinden itibaren Türk kültüründe de tesadüf edilmektedir. Yaşar Çoruhlu, Türk kültüründe ayının adının anılmasının bir tabu olduğunu, Şamanizm'e mensup olanların ormanlarda ayının adını anmaya korktuklarını belirtmektedir (Çoruhlu, 2014: 115).

Sibirya grubu Türk lehçelerinin tamamında akrabalık bildiren “dede, ata, baba, amca, kayınbirader, dayı, anne, nine” gibi sözcüklerle insanın yaşlılık dönemini ifade eden “yaşlı, ihtiyar” anlamındaki sözcükler ayının örtmece adı olarak sıkça kullanılmaktadır (Killi Yılmaz, 2017: 33).

Tuva Türklerinde de ayı (adıg) için örtmece sözler kullanılır. Monguş Kenin-Lopsan bu durum için yukarıda da zikredilen düşünceye paralel olacak bir biçimde “Tuvalar ayının adını bile doğrudan söylemez, çünkü ayı yeryüzünde olup bitenleri işiten bir canlıdır.” Demektedir (Kenin-Lopsan, 2019: 65). Bu nedenle Tuvalar ayı için majaalay, kara çüve (kara şey), çer kulaktıg (yer kulaklı), türlüg çüve (korkunç şey), hayırakan (Tanrı⁷), çımçak-düktüg (yumuşak tüylü), hoyug-büürek (yumuşak böbrekli) ve Möngün-Tayga ağzında *ımy* (Dorju, 2011: 172) örtmecelerini kullanmaktadır.

⁷ Rus bilim adamı G. N. Potanin şöyle yazmış: “Ulug-Hem ve Kaa-Hem’de yaşayan Uryanhaylarda (günümüzde Tuvalarda) böyle inanışların var olduğunu gördük. İki tane “Hayırakan” vardır: Birincisi gökyüzü anlamına gelir ve gök gürültüsü ondan meydana gelir, buna Hayırakan-Kuday (Gökyüzü Tanrı) denilir; başka bir “Hayırakan” daha var, o yer üstünde ormanda yaşar, ona Rusça “medved” yani “ayı” adı verilir. Ulu Hayırakan ise “üst dünya’da” güneş ve ay ile komşu olarak yaşar (Kenin-Lopsan, 2019: 120).

Ancak, Tuva kültüründe ayı korkulan, adı yerine örtmece sözler kullanılan bir canlı olmasına rağmen avlandığı⁸ ve hatta etinin⁹ çeşitli törenlerde ikram edildiği görülmektedir.

Ayı avı eski dönemlerde Toju düğünlerinde karşımıza çıkan bir düğün geleneği (kuda yozulalı) olarak görülmektedir: Düğün başladıktan sonra damadın yiğitliğinin, cesaretinin görüleceği zaman gelir. Yeteri kadar zaman geçtikten sonra, damat yeteneklerini göstermek için Altay Tañdı'ya çıkıp avlanır. Avlanmaya giden damat avıyla birlikte geri gelir. Ayı bile avlamış olur. Avladığı ayının etini civardaki bazı evlere dağıtır. Damadın vurduğu ayının etini yemek eski çağlardan beri yaşayan özel bir gelenektir. Ayının etinden veya iç yağından yaşlı erkekler barut kabı kadar yese “doydum” derler. Damadın avladığı ayı etinden baba ya da anne yüksük kadar yese “oldum, tamam” der. Eski çağların bu geleneğine mutlaka uyulmuş (Kenin-Lopsan, 2019: 86).

Ayının eti veya yağı Tuvalarda halk hekimliği (ulusçu emneeşkin) uygulamalarında da değerlendirilen bir öğedir. Ayı eti, sincap, köstebek, erkek mus geyiği, porsuk gibi hayvanların eti ile birlikte sıcak etli (izig ettig) olarak kabul edilir. Ayı ödü buzur (liken hastalığı), saçların dökülmesi veya kellik (baş düğü düjer aparganda) durumunda hazırlanan ilaçlarla kullanılır.

Ayı postunun, tırnağının ve ön ayak derisinin kamlar için de bir kamlama aracı olarak değeri bulunmaktadır. Bazı kamlar ayı tırnağını hastalıkları tedavi ederken kullanırlar. Kimi kamlar ise ön ayak derisini Adıg Ereen (Ayı Eren) olarak kabul ederler. Geleneksel halk inanışları

⁸ Tuvacada “ayı avlamak” anlamında adıglaar ve hayırakannar gibi fiillerin yanı sıra yine örtmece ifadeler kullanılmaktadır: adig aaldaar “ayıyı misafir etmek”, adig ijeeni aaldaar “ayı inine misafir olmak” (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 18)

⁹ Yaşar Çoruhlu, ayının avlanarak yenilmesinin sebebi olarak onun kuvvetinin ve çeşitli özelliklerinin insanlara geçirilmesini göstermekte, özellikle Başkurlarda ve başka Türk topluluklarında bu durumun gözlemlenebildiğini ifade etmektedir (Çoruhlu, 2014: 117)

içerisinde ise ayı postu olan evlere albıs gibi kötü ruhların/şeytanların girmedğine inanılır (Kenin-Lopsan, 2019: 346).

Tuva halk kültüründe ayıya ilişkin dikkat çeken başka bir unsur da yaratılış efsaneleriyle ilgilidir. Tuvalar insanın ayıdan türetildiğini düşündükleri için Iygıllak-Kara Möge gibi çeşitli toollarda adıg oğlu (ayı oğlu) ibaresi karşımıza çıkmaktadır (Samdan, 2004: 48).

Ayı, Tuva efsanelerinde ve masallarında sıklıkla karşılaştığımız canlılardan birisidir. Tuva toolçurgu çugaalarda (efsane) ayı ve avcının dostluğu hakkında şu örnek verilebilir:

Eskiden taygada iki avcı avlanıyormuş. Avcılardan birisi kayalardan yuvarlanıp düşmüş ve ağır derece yaralanmış. Öyle ki ata binemeyecek, yürüyemeyecek durumdaymış. Diğer avcı yaralı arkadaşını bir derenin yanına yatırmış ve yardım getirmek için gitmiş. Yaralı avcı ateşin arkadaşında yatarken ansızın bir büyük ayı gelmiş, ateş etmeye vakit bulamadan avcının arkasına saklanıvermiş. Ayının arkasından iki ayaklı kara bir şey saldırmış. Avcı bu kez ateş edip bu yaratığı vurmuş, o da çığlıklar atarak yere yığılmış. Meğer o kara canavar, vahşi hayvanların ve hatta ayların bile korktuğu kiji-kara denen çok uzun, dağınık tüylü insan görünümünde bir yaratılmış ve ayı etine çok düşkünmüş. Avcının kurtardığı ayı gitmiş ve geri döndüğünde yanında büyük bir geyik getirmiş, avcının yanına bırakmış ve iki elini yukarı kaldırıp hayır dua etmiş ve koşarak uzaklaşmış. Sonraki gün ayı geri geldiğinde artık avcı ayıdan korkmaması gerektiğini biliyormuş. Ayı bu kez yanında şifalı bitkiler getirmiş. Avcı ayının getirdiği bitkileri suda kaynatıp içmiş ve iyileşmeye başlamış, yürüyebilecek duruma gelmiş. Ayı, yaralı avcıyı sırtına yüklenmiş ve evine götürmüş. Avcı ile ayı bundan sonra dost olmuşlar (Arapçor, 2010: 98).

Adıgga oynadıp kaar (Адыгга ойнадып каар) ‘ayının oynacağı ol-’, ölmek. Tuva kültüründe “ölmek” fiili insan için kullanılmaz. Bunda ölüm ile ilgili bazı inanışlar etkilidir. Ölen kişinin ruhunun gitmesi gereken yere (Erlık-Lovuñ Han diyarı) zamanında gidebilmesi için yolunun şaşırtılmaması ve rahatsız edilmemesi gerekmektedir. Bu nedenle onu bu

yoldan alı koyacak, onu öfkeliendirecek bir şekilde “öldü” ifadesi kullanılmaz ve ölen kişinin adı söylenmez. Bu nedenle Tuva Türkçesinin söz varlığında Türkiye Türkçesindeki “rahmetli oldu”, “vefat etti” kullanımlarına benzer çok sayıda örtmece söz bulunmaktadır. bkz. ölüm.

Ajıg (Ажыг) – Şamanizm.: geçit (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 2); geçit, dağ geçidi; fazla, ziyade. Etim.: *aş-ıg* (Ölmez, 2007: 69). bkz. art.

Ajıg-şüjüg (Ажыг-шүжүг) – Lamaizm.: acı, keder, üzüntü (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 2); insanın canını acıtan, öfkeliendirici durum, saldırgan, yakıcı, acı (Monguş, 2003: 73). Tatarintsev, konuşma dilinde bu ifadenin “keder, üzüntü” anlamına gelen bir ikileme olduğunu; bu ikilemenin ilk ögesi olan ajıg’ın tek başına yaygın olarak kullanıldığını söyler. Araştırmacıya göre ajı- fiilinden türetilmiş bir isimdir. Birleşik kelimenin ikinci ögesi olan şüjüg ise tek başına kullanılmamaktadır (Tatarintsev I: 66). Budizm terminolojisinde hiliñçek-çovulañ ile birlikte “ıstırap” kavramını ifade etmek için kullanılır.

Budizm inancına göre bu dünyaya verilen isimlerden birisi Oçalañ’dır. Bu sözcük Sanskritçede “şekil değıştirme, başka şekle girme” anlamına geldiğı gibi “ıstırap, azap, işkence” anlamlarına da sahiptir (Tenişev, 1968: 329).

Oçalañ ile benzer anlamda kullanılan başka bir sözcük de Sansara (Tuv. Samsara)’dır. *Samsara* “acıyla, kederle ve felaketlerle çevrelenmiş, aldatıcı dünyadır (*megeçi sarıg örtemçey*) (Tinley, 2008: 90).

Budizm’de en önemli kavramlardan birisi “Dört Temel Gerçek” (Tuv. Dört Alıs Şın, Sans. catvāri āryā-satyāni) olarak adlandırılır. Bu kavramı oluşturan öğeler 1. ıstırap (Sans. duhka), 2. ıstırapın sebepleri (Sans. samudaya satya), 3. ıstırapın sönmesi (Sans. nirodha) 4. ıstırapın sönmesine giden yol (Sans. mārğa) olarak sıralanabilir.

Bu inanca göre hem mutluluk (aas-kejik) hem de ıstırap (ajıg-şüjüg, hiliñçek-çovulañ) insanlara Tanrı (Burgan) tarafından verilmez. Mutluluk ya da ıstırap insanların kendi seçimleri sonucu ortaya çıkan durumlardır

(Tinley, 2008: 90). Budizm’de ıstıraba sebep olan On İki Neden (dvādaśāṅgā pratityasamutpadā) kavramı mevcuttur. Bu on iki sebepten ilk ikisi önceki yaşamlarla, aradaki yedisi şimdiki yaşama, son üçü ise gelecek yaşamlarla ilgilidir. İstıraptan kurtulmak için ise takip edilmesi gereken Sekiz Doğru Yol (āryāstānga mārğa) kavramı bulunmaktadır (Yunusoğlu, 2016: 88).

Ajig (Ажыг) – *Şamanizm.*: II dağın diğer tarafına geçilen yer, geçit (Monguş, 2003: 73). Tatarintsev’e göre aş- fiilinden türetilmiş bir isimdir. Eski Türkçede aşut, Özbekçede aşit, Türkiye Türkçesinde aşit olarak karşımıza çıkar (Tatarintsev I: 69).

Tuva kültüründe dağlar, dağları kaplayan ormanlar kutsal olarak kabul edilir. Tañdı adı verilen ormanlık dağlar kamlar tarafından saçı yapılmak suretiyle kutsanır. Bu yalçın dağları aşmak için kullanılan aşitler da (ayrıca bkz. art) kutsal kabul edilir ve buralar insanlar tarafından korunur.

Ak (Ак) – *Şamanizm.*: ak, beyaz (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 3); kar ya da süt renginde beyaz (Monguş, 2003: 93).

Tuva Türkçesinde temel isimleri şunlardır: ak “ak, beyaz”, kızıl “kırmızı”, sarı “sarıg”, yeşil “nogaan”, hüreñ “kahverengi”, kök “mavi”, kara “kara, siyah”, bora “gri, boz”, kızıl-sarıg “turuncu”, ak-kızıl “pembe”. Renklerin koyu ya da açık olmaları ise başlarına “kara” ya da “ak” getirilerek yapılır: ak-bora “açık gri”, ak-kök “açık mavi”, “kara-kök “koyu mavi, lacivert”, kara-nogaan “koyu yeşil” vb. Tüm renkler, kendi temel anlamlarının yanı sıra çeşitli inanışlar açısından “sembol” niteliği kazanabilirler. Tuva kültüründe bu sembol nitelikleri bakımından üç renk ön plana çıkmaktadır. Bu renkler ak “beyaz, kök “mavi” ve sarıg ‘sarı’dır. Bu üç renk de Tuva bayrağında yer alan renklerdir. Bu bayraktaki ak renk, Yenisey nehrinin başkent Kızıl’da birleşen Bii-Hem ve Kaa-Hem kollarını; ak-kök “açık mavi” renk Tuva’nın özgür göğünü ve sarıg “sarı” renk ise Sarıg Şajın’ı ‘Sarı Din’i yani Lamaizm’i temsil etmektedir.

Hem genel olarak Türk kültüründe hem de Tuva kültüründe ak rengin taşıdığı olduğu anlam, diğer renklere göre daha ön plandadır. Reşat Genç,

“Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil” adlı çalışmasında ak rengin Türk kültüründe Şamanizm ile ilgili inanışlardan kaynaklanarak *ululuk, adalet, güçlülük temizlik ve arılık* anlamları kazandığını; zaman içerisinde bu özelliklerinden dolayı ak renk, devlet büyüklerinin giyim kuşamlarında, binitlerinde, devleti temsil eden bayrak ve tuğlarda kendisini göstermeye başlamıştır (Genç, 2009: 7-14).

Ak renk, Tuva kültüründe Şamanizm yani Kamlık inancı çerçevesinde öne çıkan bir renktir. Bu inançla ilgili pek çok inanış ve uygulamada ak renge verilen değer dikkat çekmektedir. Tuvalar, beyazı temizlik, sağlık ve saflık ile ilişkilendirmişler; alkışlarında, atasözlerinde, deyimlerinde ve diğer edebi ürünlerinde bu renkle ilgili çeşitli metaforlar kullanmışlardır. Aşağıda ova kutsanması sırasında ak ve kök göğün olumlu, hayırlı; kara ise olumsuz niteliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca ilk dördlükte yer alan ak (ağın) sözcüğü süttten yapılan ve kutsama (dağır) törenlerinde saçısı yapılan yiyecek ve içecekleri temsil etmektedir (bkz. ak-çem).

Ak-la deerim, kök-le deerim! / Ak göğüm, mavi göğüm!

Ayas turgar, hünnep turgar. / Hava açık, bulutsuz olur, güneşli olur.

Albatı çon çıglıp keldi, / İnsanlar toplanıp geldi,

Ağın çaştı, kögün tuttu. / Ak yiyeceklerini göge saçtı.

Kara bulut dirgetpeñer. / Kara bulutları toplamayın.

Karşı diñmit hölzetpeñer. / Öfkeli gök gürültüsü ile korkutmayın.

Ovaa-Teyni dağıp verdi. / Ovaaları kutsayıverdi.

Orgu çonum högley berdi. / Halkım neşeleniverdi.

Çerim-çurtum kaañnay berze, Yerim yurdum kuraklaşiverirse,

Çedi hondur ça'stadiñar. Yedi gün yedi gece yağmur yağdırın.

Taraan taraa çaagay bolzun. Tarlalarımızda bolluk olsun.

Dazır şölder çeçektelzin. Boş tarlalar çiçeklensin.

Arga-arıg nogaan bolzun. / Ormanlar yeşil olsun.

Añnar-meñner özer bolzun. / Av hayvanları bol olsun.

Ak-la deerim, kök-le deerim! / Ak göğüm, mavi göğüm,

Algap tur men, yöreep tur men. / Hayır dua ediyorum. (Kenin-Lopsan, 2019: 150).

Ak renkli bezler (ak pös), çeşitli kutsal alanların kutsanmasında, çeşitli toylarda kullanılan ve temizliği, saflığı temsil eden araçlardır. Örnek vermek gerekirse gök gürültüsü duyulduğunda bir ağaca beyaz bez bağlanarak göğe dua edilir. Ovaalar kutsanırken veya herhangi bir nedenle yanlarından geçilirken buralara dikilen ağaçlara beyaz bez bağlanır. Yeni çadırlar (çurt) dikilirken çadırın kasnağına (haraça) dokuz göğün kutsanması ile ilgili olarak ak veya ak-kök kadak (beyaz veya açık mavi ipek kurdele) bağlanır (Seren, 2006: 18).

Ak kurdele ile ilgili başka bir uygulama ise makasın aklanması (haçı aktaar) adını almaktadır. Bir bebeğin ilk defa saç kesileceği zaman ardıc tütsüsü ile makas temizlenir, ak kadak (ak kurdele) makasın kabzasına bağlanır. Bebek oğlansa dayısı, kızsız teyzesi tarafından saç üç kere kesilir ve şu alkış söylenir:

Ak deerim / Ak gökyüzüm,

Aktaan haçım, örşeezin! / Akladığım makasım, affetsin!

Tos deerim, örşeezin! / Dokuz göğüm affetsin!

Tos ada-üreni maldızın! / Dokuz nesli refah içinde yaşasın! (Kenin-Lopsan, 2019: 162).

Cenaze evden çıkartılırken beyaz bir keçeye veya beyaz bir elbiseye sarılı olarak tabuta (kavay¹⁰) konarak çıkartılır. Tanrı iyesini memnun etmek için kutsal kabul edilen taygalara giden halk ak çem saçısı yaparak ak renkli boğa kutsar. Ayrıca Tanrı iyesi ak bir geyik olarak tasvir edilir (Seren, 2014: 48).

Dokuz katlı kabul edilen göğün en üst katı ak deer (ak gök) olarak isimlendirilir. Ak göğün ışığının değdiği akağaçlar ak kabuklu olur ve bu

¹⁰ Kavay, Tuva kültüründe hem “beşik”, hem de “tabut” olarak kullanılan bir sözcüktür (Monguş, 2011: 13)

nedenle Tuva kültüründe oldukça korkulan yıldırımların bu ağaca düşmediğine inanılır (Kenin-Lopsan, 2019: 127)

Ak-çem (Ак-чөм) – *Şamanizm.*: süttten yapılan yiyecekler ve içecekler (Monguş, 2003: 93).

Yukarıda da zikredildiği gibi, ak renk temizlik, sağlıklı olma ve saf olma ile ilişkilendirilmiştir. Bu anlama sahip ak rengin Tuva kültüründe somutlaştığı en temel iki varlık söz konusudur. Bunlardan biri ak pös “ak bez” veya ak kadak “ak ipek kurdele”, diğeri ise süt ile süttten yapılan yiyecek ve içeceklerdir.

Ak-çem “ak yiyecekler” olarak adlandırılan bu yiyecekler ve içecekler hem renklerinden dolayı hem de bozkır hayatının en temel ve besleyici gıdaları olmaları nedeniyle kutsal kabul edilmiş, insanlar tarafından saygı görmüş, israfı günah sayılmış, bunlarla ilgili çeşitli inanışlar geliştirilmiş, çeşitli kutsama törenlerinde ve geçiş ritüellerinde saçısı yapılarak ardıçla birlikte temizliği, sağlığı ve bereketi temsil eden kavramlara dönüşmüştür.

Monguş Kenin-Lopsan süttün Tuvalar için anlamını şöyle ifade etmektedir: Süttün rengi beyazdır ve eski çağlardan beri Tuvalar süttün en faydalı şeylerden birisi olduğuna inanmıştır. Tuva halkının şöyle güzel bir sözü var: Süt gibi temiz ruhlu insan. Bu söz insanın terbiyesini, güzel ahlakını anlatmaktadır. İçinde süt olan kova ters yüz edilmez, insanın talihi gecikir. Bu sözle eskiler, bir Tuvalı için süttün ne kadar kutsal olduğunu, insanın talihi, refahı, sıhhati ile süt arasında bir ilişki olduğunu düşündüklerini görüyoruz (Kenin-Lopsan, 2019: 123).

Tuva kültüründe ak-çem olarak adlandırılan gıdalar şunlardır:

Hoytpak: *Özellikle inek süttünden yapılan bir içecektir. Bir tencerede kaynatılan süttün kaymağı alınır. Kaymağı alınan süt bir fiçıda bir gece bekletilir. Fıçı keçe veya koyun postları ile sarılarak soğuması engellenir. Sıcak tutulan inek süttü ekşir ve fiçıdan kolayca çıkartılır. Üretilen ilk hoytpak ateşe, suya, Tañdı iyesine, Yedi-Hakan yıldızına saçılır. İlk fincan*

obanın en yaşlısına ikram edilir. Son kadeh hoytpak en yaşlı kişi tarafından ateşe saçılır (Seren, 2014: 11).

Bıştak: Tuvaların günlük hayatta hem kendileri için hem de misafirlerine ikram olarak tükettikleri en önemli yiyeceklerinden birisi de bıştak yani peynirdir. Geleneksel olarak bir ailede önce hoytpak, ardından bıştak yapılır. En lezzetli bıştaklar saçılır sağılmaz kaynatılan sütlerden yapılır. Kaynayan süte biraz hoytpak veya tarak yani yoğurt katılırsa bıştak kaymağı daha kıvamlı olur. Sütte oluşan kaymak, ketenden yapılmış bir bezle süzülerek alınır, iki geniş ağacın arasına konur. Bunların üstüne taş bastırılır. Kaymağın sütü sızmaya başlar. Genişleyen keten kabın içinde peynir oluşur. Su kanalının, kam ağaçlarının veya Tağdıların kutsandığı yerlerde mutlaka geniş bir ağaç parçasının üzerine bıştak bırakılır (Kenin-Lopsan, 2019: 313).

Hımıs (Kımız): Tuva Türklerinin kültürü üzerinde hayvanların etkisi tartışılmaz bir konumdadır. Hem büyükbaş ve kkbaş hayvanlar hem av hayvanları hem de Tuva'da oldukça çok sayıda bulunan nehir, dere ve gllerden avlanan balıklar Tuva kültüründe çeşitli ynleri ile kendisine yer bulmuştur. şüphesiz at hem genel olarak Türk kültüründe hem de bu kültürün önemli bir kavşak noktasında duran Tuva kültüründe dr bajını (baş köşe) hak etmektedir. At, Tuva kültüründeki en önemli hayvan olarak kabul edilebilir. Atın sütü de diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Tuvalarda da vazgeçilmez gıdalardan birisidir. Günde birkaç kez sağılan kısrakların sütü, bekletilmeksizin fiılara konur ve fiıdaki bir geceden sonra kısrağın sütü hımıs hlini alır. Tuva Türkleri için hımıs hem gündelik hayatta hem de çeşitli törenlerde tüketilen ve ikram edilen bir içecek hem de ilaç (em) olarak karşımıza çıkmaktadır. Tuva halk hekimliğinde (ulusçu emneeşkin) hımıs özellikle zayıf çocuklara, solunum yolları hastalıklarından mustarip olanlara iirtilir (Kenin-Lopsan, 2019: 318).

Boja: Boja, hoytpak yapıldıktan sonra geride kalanlardan meydana gelen bir iecedir. Bir kazanda kaynatılan hoytpaktan imbikle süzme yoluyla yapılır. Halk hekimliğinde iştahsızlık çekenlere, bağırsak kurdu

olanlara sıcak boja içirtilir. Boja ayrıca deri tabaklarken sepilme işlemi için kullanılır (Kenin-Lopsan, 2019: 314).

Aarjı: Aarjı Türkiye'deki kuru çökeleğe benzer. Bu da tıpkı boja gibi, hoytpak yapıldıktan sonra üretilir. Hoytpağın sütü kaynatılır ve keten keselere veya çuvallara konularak süzülür. Kesedeki yaş aarjı öküz derisine dökülerek güneşte kurutulur. Avcıların taygalara kurdukları çadırda bir kese içinde her zaman aarjı tutulur ve çadıra gelenler o aarjıdan mutlaka yerler (Kenin-Lopsan, 2019: 314-315).

Kurut: Kurut yaş aarjıdan yapılır. Keten torbalarda süzülen yaş aarjı iki geniş ağaç arasında ezilip kurutulur. Kare kare veya topak topak yapılır ve ipe dizilirler ve tütsülenerek kurutulurlar. Şagaa yani Yeni Yıl kutlamalarında obanın koyun çobanı oğlanına bir dizi kurut verilir (Kenin-Lopsan, 2019: 315).

Kakpak: Hoytpak yapılan imbikte, hoytpağı çıkardıktan sonra kalanlara kakpak denilir. Kazanın dibinde kalan kakpak, kazınarak çıkartılır (Kenin-Lopsan, 2019: 315).

Sarjak: Sarjak Türkiye'deki tereyağının muadilidir ve koyun veya keçi postunda yapılır. Halk hekimliği çerçevesinde kışın soğuk algınlığı gibi hastalıkların tedavisi için kullanılır ve misafire ikram edilir (Kenin-Lopsan, 2019: 317).

Çökelek: Kaymak kaynatıldıktan sonra önce sarjak oluşur, sarjak bir post içine alınır. En sonunda postun dibinde çodura kalır. Kuş kirazı (çodura) dövülerek çökpek içine katılır. Şagaa kutlamalarının temel yiyeceğidir (Kenin-Lopsan, 2019: 317).

Alas-alas (Алас-алас) – Şamanizm.: ardıç yakarak, onun dumanı ile çevreyi, insanları kötü şeylerden temizlerken söylenen söz (Monguş, 2003: 105).

Tuva kamlarının görevlerinden birisi de yukarıda bahsedildiği gibi halk hekimliğidir. Halk hekimliği çerçevesinde bitkisel, hayvansal vb. gibi çeşitli

ilaçlar hazırlayan kamlar, bu tedavi öncesinde ardıç tütsüsü ile hastalıklara neden olan kötü ruhları hastanın ortamından kovar, o mekânı temizler.

Z. K. Kırgız, “Tıva Ulustuŋ Alğış-Yöreelderi” adlı çalışmasında *alaslama* ile ilgili şunları söylemektedir: *Ak süt göğe doğru saçılır, evin kapılarına yağar. Belalar (ayul), tehlikeler (ozal-ondak) olmasın diye yada taşı (çat daş) bir kulaç genişliğinde ince bir ağaca bağlayarak, ateş üstüne bırakılır ve şunlar söylenir: Alas-alas! Örşee, hayırakan! Bak çüve ıñay turzun! “Alas-alas! Affet, Tanrım! Kötü şeyler uzak dursun!”*. Bunlar *dendikten sonra demir kap kacaklar, bakır kaplar ak bezle (ak pös) ile kapatılır* (Kırgız, 2017: 84).

Alastaar (Аластаар) – *Şamanizm.*: vücudu kötülüklerden temizlemek için etrafında tütsü dolaştırmak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4); kötü şeyden, hastalıktan kurtulmak için tütsü yapılarak “*alas-alas*” demek. (Monguş, 2003: 105).

Tuva Türklerinde kamın tedavi ediciliği ile ilgili iki terim dikkat çekmektedir. Bunlardan birisi “*ham hoor*” deyimidir ve kamın hastalığı iyileştirmek veya diğer ihtiyaçlar için davet edilmesi anlamına gelmektedir. Kamın hastalığı iyileştirmesinde ilk aşama hasta yakınlarının onu davetidir. İkinci önemli terim de *alastaar* ifadesidir. Bu kamların hastalıkları iyileştirmeleri anlamında bir kavramdır.

Tuva şamanlarına göre hastalıkların nedeni, ruhlardan birinin bedenden ayrılmasıdır. Ruhunu kaybeden hastanın yanı sıra hasta yakınları da acı çeker. Şamanın görevi kaybedilen ruhu geri almaktır. Bunun için de şaman, başka dünyalara seyahatler yapar (Hoppal, 2012: 35).

Eliade, şamanın hekimlik görevini bütün dünya Şamanist uygulamalarını dikkatte alarak şöyle özetler: Güney Amerika yerlilerinin uyguladığı şamancıl sağılımanın morfolojisi hemen her yerde aynıdır. Tütünle tütsülenme, yır söyleme, vücudun hasta yerinin ovulması, yardımcı ruhların yardımıyla hastalığın nedeninin belirlenmesi (burada şamanın dalıncı işe karışır; bu dalıncı esnasında törene katılanlar bazan şamana hastalıkla

doğrudan ilgisi olmayan sorular da sorarlar), ve nihayet patojen nesnenin emme yoluyla vücuttan çıkarılması gibi eylemleri içerir (Eliade, 1999: 364).

Alas-alas deer ve alastaar ifadeleri, bu nedenle Tuva kamlarının hastalıkları tedavi etmesi anlamına gelen iki kavrama dönüşmüştür bkz. arıg.

Albis (Албыс) – *Şamanizm.*: deli, şeytan (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4); *Mit.* Çoğu kez bozkıra giden, kadın görünüşlü şeytan, bozkır cadısı, büyücüsü (Monguş, 2003: 108); dev, cin. –Etim.: → Moğ. *albin* (-n → ø + s çoğul eki, → Yak. *ilbis*; **al+bı-z*, benzer yapılar için → ET *yelvi-*, Uyg. *alvir-* (*al+vi-r-*, *alaŋu-r-*), (Ölmez, 2007: 72). bkz. aza, buk, çetker, diireŋ, şulbus.

Demonoloji genel olarak, bir inanç sistemindeki kötü ruhları, cin ve benzeri varlıkları ve şeytanları inceleyen bir bilim dalı olarak tanımlanabilir. Bu kapsamda Tuva Şamanizminde aza, buk, çetker, diireŋ, şulbus gibi çeşitli niteliklere sahip şeytan ve türevleri incelenmektedir.

Arapçor'a göre Tuva mitlerinde tesadüf edilen olağanüstü varlıklarla birlikte albıs, şulbus, çetker gibi şeytan türevlerinin yaşadıkları yerler şöyledir: *Yukarıda bahsettiğimiz olağanüstü varlıkların (huulgazın amitannar) daimî yaşam alanları: yer iyeleri (çer eeleri), taygada, gölde, nehirde, kaynak suların buldukları yerlerde; kıtlık iyesi büyükbaş ve küçükbaş hayvanların bol olduğu yerde; diireŋ dokuz yolun birleştiği yerlerde, mağaralarda; azalar, sahipsiz yerlerde, eski yerleşim yerlerinde, hendek ağızlarında, kıyıda köşedeki تنها yerlerde; albıslar insanların yaşamadığı yerlerde, dağlarda; bukklar insanların bir zamanlar yaşadığı sahipsiz yerlerde ve kimi zaman hâlihazırda yaşadıkları yerlerde, evlerde; magaçın (yamyam veya haydutlar) mağaralarda yaşar* (Arapçor, 2010: 8).

Yine Arapçor'a göre albısların genel özellikleri şöyledir: *Albıslar – Albıslar insanların yerleşmediği تنها yerlerde grup hâlinde görünürler. Albıslar memleketin sakin yerlerinde olurlar. Kendi aralarında misafir olup, hatta düğünler yaparlar. Albıslara rast gelen bazı insanlar aklını kaybeder, hem de deli hastalığından hastalanır* (Arapçor, 2010: 44-45).

Albıs, bu inanç sisteminde ‘kötü ruh, şeytan’ olan *albıs*, insanlara sürekli zarar veren bir yaratıktır. ‘İnsanların yaşamadığı ıssız yerlerde yaşarlar; obaları, oymakları vardır; kendi aralarında düğün, bayram yaparlar. Onlarla karşılaşan kişinin anlayışı zayıflar, hasta müzmin hastalığa yakalanır. Yakışıklı bir delikanlı veya güzel bir kız gibi görünüp insanları yanıltabilirler. Bazı yerlerde saz ve kopuz çalınmaz, albısların bunu çok sevdiklerine ve oralara geleceklerine inanılır. Bazı yerler de albısların yurdu olarak kabul edildiğinden oraya hayvan otlatmak için bile yaklaşılmaz; ağaç kesilmez, taşına kayasına el sürülmez. İnanmayıp gidenler orada ölürler (Bapaeva, 2013: 26).

Albısın üst dudağı tavşan dudağı gibi ayrıktır. Alt dudağında ise yarı izleri vardır. Bu yüzden insanla karşılaştığında burun ve dudaklarını yeniyile kapatır. Bazılarına göre albıs, burunsuz bir kadındır. O, dağ geçitleri ve dar boğazlarda yaşar. Albıs, bir erkekle karşılaştığında ona kadın olarak görünür; bir kadına rastladığında ise erkek kılığına girer (Bapaeva, 2013: 26).

Kenin-Lopsan, albıslardan korunmak ve onlardan kaçınmak ile ilgili şu inanışları derlemiştir:

Ergenler ile gençler, yaşlı insanlarla laf yarıştırmazlar, evin (çadırın) yanında ıslık çalmazlar. Şeytanın kulağı çok hassastır, bu nedenle önce ıslık çalınan yere gelir denilir. Evlerin yanında ıslık çalmak, bağırıp çağırmak tamamen yasaktır (Kenin-Lopsan, 2019: 63). Çadıra giren insan, çadırın kapısını sol koluyla açarak, eşiği sol ayağı ile aşarak çadıra girer. Çadırın arka tarafından eve girilmez, çadıra böyle girenler için “şeytanlar ruhunu alır” derler (Kenin-Lopsan, 2019: 88). Bıçak kınından çıkarılmaz. Bıçak kınından çıkartılırsa, gece boyunca çadıra şeytan gelip girer, kıl biçimine dönüşerek o bıçak kınının içine girer, derler (Kenin-Lopsan, 2019: 95). Ayı postu olan çadıra şeytanlar girmezmiş, derler (Kenin-Lopsan, 2019: 346). Yılan derisi ile kaplanmış kamçı tutan kişi, şeytanlı aşitleri hiç engelle karşılaşmadan aşarmış, derler (Kenin-Lopsan, 2019: 347).

Tuva Şamanizminde şamanların bu yeteneklerini nasıl edindikleri ile ilgili bir sınıflandırma mevcuttur. Bu sınıflandırmaya göre bazı kamlar, şaman olma vasıflarını albıslardan da alabilmektedir.

Serenot, bu sınıflandırmayı şöyle izah etmektedir: *Kamların yeteneklerinin kökenleri kam olan akrabalarından, yer iyelerinden, su iyelerinden, aza-çetker gibi şeytanlardan, zalim şulbuslardan, albıslardan, azarlardan gelir. Kamlığı soyundan alanlar çok güçlü kamlar sayılır. Albıslardan kamlığı geçen ve soydan kam olmayan kamlar da vardır.* (Serenot, 1993: 72).

Kamlığı albıslardan geçen bir kamın alkışına şu dörtlük örnek verilebilir:

*Albıs-şulbus adam-iyem, / Albıs-şulbus annem-babam,
Aray-la beer, şala-la beer. / Azıcık buraya, birazcık beriye.
Amır-mendi ayırjulu, / Selamlaşalım, hatırlaşalım,
Arjaan sugdan ijeelişer. / Şifalı sudan içelim (Bapaeva, 2013: 22).*

Albistaar (Албыстаар) – Şamanizm.: delirmek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4); aklını kaybetmek, hastalanmak; delirmek (Monguş, 2003: 108); delirmek, aklını kaçırmak, cin çarpmış gibi olmak. Etim.: *albıs+ta-* (Ölmez, 2007: 72).

Bir insanda kamlığın alametleri olan bayılma, esneme, delirme gibi olguların başka bir açıklaması da insana kötü ruh albısın yerleşmesidir. Albıs hastasının *-albistaar-* başka bir kamın yardımına ihtiyacı vardır. A. Ş. Bayır'dan derlenen aşağıdaki efsane bu kategorideki kamların oluşumunu açıklamaktadır:

İlkbaharda, kar eriyip çimen çıktığında adamın biri تنها bir yerde uyuyakalır. Albıs onun ruhunu yakalayıp götürür. Albısın rehini olan kişi hastalanır, devamlı bayılır, dalgın olur, zaman zaman delilik geçirir. Büyük kamlar albısların saldırısına karşı koyarak hastanın ruhunu geri alıp, hayatını kurtarırlar. Kamların albıslarla mücadelesi, kurtarılan kişinin şaman olmasıyla sonuçlanır (Bapaeva, 2013: 26).

Aldı oran (Алды оран) – *Şamanizm. Folk.*: Yerin altındaki dünya, yeraltı krallığı (Monguş, 2003: 116); (Mit.) yeraltı dünyası, yeraltındaki dünya. Etim.: *aldı+gı, → aldı [II], (Ölmez, 2007: 73).

Tuva kültüründe evren tasarımı, diğer Şamanizm inancına sahip Türk topluluklarında olduğu gibi üç aşamalıdır. Bunlardan ilki üstüü oran yani gökyüzüdür. İkinci katman çırık örtemçey (aydınlık dünya) yani yaşadığımız dünyadır. Aldı oran ise yeraltı dünyasıdır. Genel olarak “ölen kişilerin gittiği yer” olarak tanımlanan aldı orana verilen başka bir isim de Erlik Haan oranı (Erlik Han diyarı)’dır. bkz. Erlik.

Zoya Samdan, “Çılbıga Aynı Kançap Sırıpkanlı?” adlı çalışmasında Tuva Türklerinin evren tasarımını ve Erlik diyarının yani Aldı Oran’ın özelliklerini şöyle ifade etmektedir: *Şimdiki bilgilerimize göre, kâinat (oktargay) üç yerden oluşmaktadır: Üstüü oran (diğer isimleri: Kurbustu, Kuday, Denşer-Deer); Ortaa oran (Diğer isimleri: Yer, Çambı-dip, Ortaa-Sarıg örtemçey, Osambulaş örtemçey). Yeraltı dünyası, Erlik oranı, Divajaan, Tamı oranı olarak da adlandırılır. Gökyüzü (deer) çok katmanlıdır (genellikle 33 kat). Bu katmanlarda azarlar, kazarlar, horlar, azar-kurbustular ve insanlar ile hayvanların kutlarının iyeleri yaşar. Yeraltı dünyasında 18 cehennemde Erlik ile hizmetkârları (çalça) yaşar. Onlar ölen kişilerin kutlarının iyeleridir* (Samdan, 2004: 24).

Yaprak Pelin Uluişik, Sibiryâ Türk destanlarında gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı dünyalarının tam anlamıyla birbirinden ayrılmış olmadıkları gibi gökyüzü ve yeraltı dünyaları, yeryüzündeki mitik destani hayatın bir parçası hatta yalıtılmış olmaktan uzak tamlayıcısı niteliğinde olduğunu ifade etmektedir. Bu destanlarda kahramanın mücadelesi yeraltı ve kahraman arasında geçmez, aksine bu mücadele gökyüzü ile yeraltı arasındadır. Yeraltı dünyasının hâkimi Erlik Han (veya başka bir ismiyle Erlik-Lovuş Haan)’dır. Onun amacı yeryüzünün yönetimine hâkim olmaktır... Yeryüzü ise yeraltından çok gökyüzüne yakın ve onun koruması altında olan bir yerdir. Ayrıca ak ve aydınlık dünya olarak isimlendirilen yeryüzü, yeraltındakilerin çıkıp yaşamak istedikleri katmandır. Yeraltı ile yeryüzü

katmanlarının arasındaki fiziksel bağı at çakı (Tuv. baglaaş), ip gibi nesnelere. Destan kahramanları bu araçlar vasıtasıyla yeryüzü ile yeraltı arasında gidip gelirler (Uluişik, 2018: 67-71).

Algaar (Алгаар) – *Şamanizm.*: takdis etmek, hayır duada bulunmak, ululamak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4); iyi diye övmek, ünlemek; iyi davranış dilemek, övgü (Monguş, 2003: 109); övmek, alkışlamak, iyi dilekte bulunmak, hayır dua etmek. Etim.: ET *alka-* (Ölmez, 2007: 73).

Tuva Şamanizminde kamların veya sıradan halkın (karaçal) kutsama törenlerinde; doğum, ölüm, düğün, toy, Şagaa, Naadım vb. gibi geçiş ritüellerinde algış (alkış) söylemeleri anlamında kullanılan bir terimdir bkz. algış, algış-yöreel.

Algış (Алгыш) – *Şamanizm.*: alkış, dua, küfürleşme, ağız kavgası (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4); herhangi bir olayda (düğün vb.) iyi dileklerde bulunmak, özel bir beste ile hayır dua etmek için kullanılan şiir biçiminde sözler, kamlama esnasında kamların söylediği sözler (Monguş, 2003: 111); iyi dilek, hayır dua, alkış; öğüt, öğüt verme. Etim.: *alga-ş* <ET *alkış* (Ölmez, 2007: 74): Alkış (<alk-ı-ş); övme, dua, sena, takdis; Skr. adhiştitha (Eraslan, 2012: 550). bkz. algış-yöreel, yöreel.

Tuvacada alkış kelimesinin iki anlamı vardır: 1. Hayır dua; 2. Kamlama sırasında özel bir ritimle söylenen nazım metin. Alkış, kam tarafından tef, homus (ağız kopuzu) veya bakır aynaya ritmik şekilde vurularak çıkarılan melodiye göre söylenir (Bapaeva, 2013: 83).

Türk halk kültürünün en önemli kavramlarından birisi olan algışlar, günümüzde pek çok Türk topluluğunda varlığını sürdürmektedir. Kimi Türk boylarında dörtlükler biçiminde muhafaza edilen algışlar, Türkiye Türklerinde birer cümleden oluşan bir biçime dönüşmüştür. Algışlar kamlama sırasında kamlar tarafından da söylenebildiği gibi sıradan halk da çeşitli dönemlerde, faaliyetlerde ve kutlamalarda algışlar söyleyebilmektedir. Bu nedenle algışları tematik olarak sınıflandırabilmek mümkündür.

Konuyla ilgili en bilinen çalışmalardan olan “Tıva Ulustuŋ Alğış-Yöreelderi” adlı çalışma Z. K. Kırgıs’ın yaptığı derlemelerden oluşmaktadır. Araştırmacı algışları tematik olarak şöyle sınıflandırmıştır:

I. Aile ile ilgili algışlar

- a. *İlk doğan çocuk için söylenen algışlar,*
- b. *Üç yaşına gelen çocuğun saçı ilk defa kesirken söylenenler,*
- c. *Düğün zamanı yeni kurulan çadıra söylenenler,*
- d. *Ateş kutsanırken söylenenler,*
- e. *Kürek kemiğine (çarın) söylenenler,*
- f. *Atlas kemiğine (molduruk) söylenenler,*
- g. *Omurga kemiğine (hey-oorga) söylenenler,*
- h. *Büyükbaş hayvanlara söylenenler,*
- i. *Şagaa kutlarken söylenenler,*
- j. *Düğün yapılırken söylenenler,*
- k. *Pehlivan çağrılırken (möge kıygıraar) söylenenler,*
- l. *Geçen ata söylenenler,*
- m. *Kement atarken söylenenler,*
- n. *Ağaç keserken söylenenler,*
- o. *Kamların ayinler esnasında söylediği algışlar,*
- ö. *Ösküs-baar’a (hayvanın karaciğerini) ateşe sunarken söylenenler,*
- p. *Orgaaday otunu (kökü halk hekimliğinde ilaç olarak kullanılır) kazıp çıkarırken söylenenler¹¹,*

II. Hayatla ilgili olan algışlar (ovaalara, dağlara, sulara söylenen algışlar)

- a. *Arjaanlara (kaynak sularına) söylenenler,*
- b. *Ovaa kutsamasında söylenenler,*
- c. *Nehir geçerken söylenenler,*
- d. *Gök gürlendiğinde söylenenler,*
- e. *Tel ıyaş¹² ve bay ıyaş kutsanırken söylenenler,*

¹¹ Kökü halk hekimliğinde kullanılan bir tür bitki (Monguş, 2011: 464).

- f. *Artlar geçilirken söylenenler* bkz. art.
- III. *Çalışma ile ilgili algışlar,*
- a. *Uzak yere atlanıp giden kişilere söylenenler,*
- b. *Avcılara söylenenler,*
- c. *Keçe yapmak için yün kabartılırken söylenenler,*
- d. *Su kanalları kutsanırken söylenenler,*
- e. *Hayvanlar enenirken söylenenler,*
- f. *Dus-Dag'a (Tuz Dağına) söylenenler,*
- g. *Balıkçıların söylediği algışlar,*
- h. *Toprak sürülürken söylenen algışlar,*
- i. *Rüzgâr çağrılırken (harman yapılırken) söylenenler,*
- j. *Ayı inleri için söylenenler* (Kırgıs, 2017: 7-130).

Kamların ayinler sırasında söylediği algışlar ise ayrıca bir inceleme konusudur. Tuva Türklerinin kültürel hafızası Monguş Kenin-Lopsan, kamlama ayinleri sırasında söylenen algışları şöyle sınıflandırır:

Birinci grup: Kam soyunu öven alkışlar. Soy ağacı göğe, yer-su iyelerine, şeytanlara, albıslara dayanan veya irsiyet yoluyla ortaya çıkan kamların ceddini anarak söyledikleri alkışlar.

İkinci grup: Kamın kendi dünyasını anlatan alkışlar. Burada üç tür birlik oluşturur: kamlama öncesi, kamlık mesleğini yüceltme, kamlamayı bitirme.

Üçüncü grup: Birbiriyle mücadele eden (birbirini 'yiyen') düşman kamların söyledikleri alkışlar.

Dördüncü grup: Gezegen, yıldız, bitki, dağ, ırmaklara ve yeraltı dünyasında bulunan günahkârların ıstıraplarına atfedilen alkışlar.

Beşinci grup: Yabani ve evcil hayvanlara, kuşlara atfedilen alkışlar.

Altıncı grup: Kültlerle (gök kültü, yer kültü, güneş kültü, ay kültü, ateş kültü, Yedigir kültü, dağ kültü, kam-ağaç kültü, subaşı kültü vs) ilgili alkışlar.

¹² Tel ıyaş “aynı kökten çıkan iki ayrı ağaç”, bay ıyaş “zengin ağaç, çok dallı budaklı ağaç”.

Yedinci grup: Kam eşyalarının (tef, çomak, börk, homus ve küzüngü) gücünü ve kutsallığını yücelten alkışlar.

Sekizinci grup: Kamın yardımcı ruhlarına (hamnıñ eerenneri) ve sıradan halkın yardımcı ruhlarına (karaçaldar eerenneri) atfedilen alkışlar.

Dokuzuncu grup: Hastalık tespiti, tedavi amaçlı söylenen, canlıların ve ölenlerin ruhlarına (suna) atfedilen alkışlar.

Onuncu grup: Sağlıklı veya hasta çocuklara, ölmüş veya doğacak çocuklara atfedilen alkışlar.

On birinci-on altıncı gruplar ise avcılar ve av, mutluluk, çadır, ateş, süt şarabı ve tütüne atfedilen alkışlardır.

On yedinci grup: Kamlama için ücret (astı) belirleyen alkışlar ve *Şagaa*'ya (yeni yıl kutlaması) atfedilen alkışlar (Bapaeva, 2013: 83-84).

Yukarıdaki sınıflamalardan da görüldüğü gibi algışlar ya da diğeri adı ile algış-yöreelder, Tuva geleneksel hayatının her aşamasında yer almaktadır. Bunlardan kimileri doğum, toylar, düğün, Şagaa gibi çeşitli geçiş ritüelleri ile ilgilidir. Ayrıca güreş (hüreş) turnuvalarında tıpkı Kırkpınar güreşlerinde olduğu gibi pehlivanlar (möge) güreşe (ve güreş öncesi peşreve) davet edilirken algışlar söylenmektedir. Bu algışlar, pehlivanları cesaretlendirmek, övmek ve güreşi hızlandırmak için söylenir. Tuva'da canlı tutulan geleneklerden birisi de kemikle oynanan oyunlardır. Bunlar kürek kemiği, atlas kemiği ve omurga kemiği üzerindeki et emilerek sıyrıldıktan sonra yemek yiyen kişiler tarafından oynanır ve bu oyun esnasında çeşitli algışlar oyunun bir parçası olarak söylenir.

Bozkır hayatının temel geçim kaynağı hayvancılıktır. Bu nedenle Tuvalar atlara, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara, balıklara ve her türden av hayvanına saygı duyar, onları korur. Hayvanların bol ve bereketli olması için çeşitli algışlar söylenmesinin nedeni de budur.

Hayvanlar gibi bitkiler de Şamanizm inancında kutsal kabul edilen, gereksiz yere zarar verilmeyen, israf edilmeyen ve korunan canlılardır. Keçi yapılırken yünleri kabartmak gerekir ve bu işlem için söğüt kamışlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Bu nedenle söğütlerden savaaş adı verilen kamış

kesmek gerektiğinde, iyeleri kızdırmamak, küstürmemek ve ağacın varlığını devam ettirmek için çeşitli algışlar söylenir.

Tuva, taygalar, ormanlar, göller ve nehirler yurdudur. Tuvalılar ormanlık dağlar taygaları, bunların arasındaki geçitleri, geçitleri ve avlak alanları işaretlemek için kullandıkları ovaaları, taygalardan doğan nehirleri (hem) ve dereleri (kara sug) kutsamak için çeşitli algışlar söylemektedirler.

Toprağa ve hayvancılığa bağlı bir hayat süren toplumlarda birlikte çalışma esnasında çeşitli şarkıların söylendiği bilinir. Tuva Türklerinde keçi yapımı sırasında, tarla sulamak için çeşitli kanallar açılırken, tuz çekilirken, hayvanlar enenirken, avlanırken ve toprak işlenirken bolluk ve bereket dilenen algışlar mevcuttur¹³. Bu nedenle algışlar anlamak genel olarak Şamanizm'i anlamak; Şamanizm'e inananların doğa ile iç içe olan hayatlarını anlamak demektir.

Algış-yöreel (Алгыш-йөрөөл) – *Şamanizm.*: bkz. algış, yöreel.

Alıs (Алыс) – *Lamaizm.*: esas, kök (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4); ortaya çıktığı tarihi, temeli, kaynak, köken, doğru, gerçek, tam, asıl (Monguş, 2003: 120); kök, kaynak, öz, esas; son, nihayet, amaç; mesafe, uzaklık, ara; *alızında* önünde sonunda, son olarak, neticede, sonuçta. Etim.: Moğ. *alus* (Ölmez, 2007: 74). bkz. dört alıs şın.

Amadıláp teyleer (Амадылап тейлээр) – *Lamaizm.*: bele kadar eğilip dua etmek (Monguş, 2003: 122); amadıla- “beline kadar eğilmek” <amadı “bel kemiği” +la-; teyle- “dua etmek” <tey “tepe” +le- Etim. Bir tepeye çıkıp dua etmek” (Ölmez, 2007: 273).

Amı (Амы) – *Lamaizm.*: hayat, yaşam, ömür (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 4); 1. insanın, canlı varlığın canlı olması, yaşam, hayat. 2. yaşam, yaşamın kaynağı. 3. *folk.* insanın canlı olmasını sağlayan güç (Monguş, 2003: 125); yaşam, hayat, can, ruh. Etim.: Moğ. *ami(n)* (Ölmez, 2007: 74).

¹³ Bu alkışlardan dikkat çekenlerden birisi de rüzgâr çağırarak (hat kıygızı)'dır. Rüzgâr, harmanda başak ile danenin ayrılması sırasında rüzgârın eserek işi kolaylaştırması için ıslık çalınarak ve algış söyleyerek davet edilir.

Amı-tın (Амы-тын) – *Lamaizm. Toplama ifade.*: yaşam, hayat. Etim.: Moğ. *ami(n)* + Tuv. *tin* ‘nefes’ (?), (Ölmez, 2007: 74).

Amır-mendi (Амыр-менди) – *Lamaizm.*: 1. sağlık, esenlik. 2. selam! (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 5); 1. hastaliksız, kötü bir şeyle karşılaşmamış, sağlıklı (Monguş, 2003: 128); ‘sağlık, refah’. krş. Tof. *amır mendi* ‘sağlıcakla!’ (İyi ayrılma). Krş. Eski Moğ. *mendü amur*, Moğ. *mend amar* ‘refah’. Ayrıca bkz. amır, mendi (Tatarintsev I: 112).

Amızın ışkın- (Амызын ышкын-) ‘ölmek, can vermek’: *amı* ‘can’ (<Moğ. *ami(n)*) ve *ışkın-* ‘yitirmek, kaybetmek’ (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 58) sözlere ile oluşturulan bu yapı TT’de ‘hayatını yitir-’ ile denktir (Tosun, 2017: 175). bkz. ölüm.

Araga (Арага) – *Şamanizm.*: alkollü içecek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 6); 1. ekşimiş yoğurdu veya başka şeyleri özel yöntem kullanılarak hazırlanan alkollü içecek. 2. sıvı şekilde hazırlanan alkollü içecek, şarap, votka (Monguş, 2003: 145); içki, şarap, votka. Etim.: Ar. ‘*araki*’ (Steingass, *arak*, s. 844 b), → Osm. *arakı, rakı*, Tar. *haraki*, Kzk., Krç. *arak*, Leb. *araga*, Yak. *arığı* ~ Moğ. *araki*, Bury. *arhi* ~ Sol. *ark, arki*, (Ölmez, 2007: 76).

Tuva Türklerinin eski geleneklerinde içki belirli dönemlerde, belli miktarlarda ve belli yaş ve cinsiyet grubuna mensup kişiler tarafından tüketilen bir içecek olarak kabul edilmiştir. Bilhassa düğün öncesinde dünürlerin tanışması esnasında içki içilebilir. Ancak bu içki içme ritüeli, herkesin müstakil olarak içki içmesi olarak anlaşılmamaktadır. Divan şiirindeki mazmunlardan birisi olan “ayak seyri” kavramı Tuva Türklerinde de mevcuttur. Buna göre bir halka biçiminde oturan misafirler tek bir kadehten sırayla içki içerler. Buna duguraan adı verilir ve böyle bir mecliste en fazla iki duguraan yani iki kez içki içilebilir.

Monguş Kenin-Lopsan, Tuva geleneklerinde içkinin nasıl tüketildiğini şu sözlerle ifade etmektedir:

Eski Tuva geleneğinde içki içmek yasaktı. İçkiye saygı içeceği denilir ve sadece özellikle bayram ve kutlama olan yerde saygıdeğer insanların gelmesi durumunda sadece iki tur içilir, içmeyenleri kimse içki içmeye

zorlamazmış. Bekâr kız ve erkeklerin içki içemezler. Erkekler otuz yedi, kadınlar ise kırk yaşına vardıklarında sadece iki yudum içki içebilirlermiş. İçkiyi sarhoş olana değin içen insana “mirit / ahmak, budala” derler, öyle bir insanı düğünlere, kutsal yerlere yaklaştırmazlarmış (Kenin-Lopsan, 2019: 63). Küçükler içki içmez; içerlerse akılları zayıflar, aptal olurlar denilir. Küçüklüğünde içki içen insan yaşlandığında girecek ev bulamaz, derler (Kenin-Lopsan, 2019: 71). Erkek tarafından hediye getiren kişi, kızın anası babası ile “iki sıra” içki içer ve çok nazik bir şekilde konuşur, ondan daha fazla içki içmemesi uygundur (Kenin-Lopsan, 2019: 78). Eski Tuvalar, mezarlıklarda içmezlermiş. Dahası, genç kızlar ve yaşlı kadınlar mezarlığa gitmezlermiş. İnsanların gömüldüğü yerde gürültü yapılmadığı için mezarlıklarda içki içilmesi kesinlikle yasakmış. Bir insanın gömülü olduğu yerde içki içilirse, mezarda yatan kişinin ruhu öfkelenir, derler (Kenin-Lopsan, 2019: 319).

Arjaan (Аржаан) – Şamanizm.: 1. kaynak suyu. 2. maden suyu (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 6); 1. yerden çıkan, mineralli, sağlığı iyileştiren su. 2. hasta kişinin yıkandığı veya sadece hastayı kötülükten temizlemek için süt ve ardıç karıştırılan su (Monguş, 2003: 155); kaynak suyu, yerden çıkan içme suyu; kaplıca suyu, tedavi amaçlı su. Etim.: Moğ. *araşıyan, raşıyan* (Skr. *rasāyana*), (Ölmez, 2007: 78).

Tüm dünyada sözlü kültürün içinde sayılara farklı anlamlar yüklenir, bunlarla ilgili inanışlar, yasaklamalar oluşur. Tuva Türklerinde de kutsal kabul edilen sayı (Moğollarda olduğu gibi) tos yani dokuzdur. Tuva kültüründe dokuz ile ilgili dokuz kutsal “tos dağılga”, dokuz görev “tos ujur”, dos deer “dokuz gök” ve dokuz kaynak “tos arjaan” vb. kavramlar mevcuttur.

Dokuz kaynak inancı ile ilgili Tıva Çançıl’da şunlar kaydedilmiştir:

Tuva halkının hayatında dokuz kaynak çok yaygınmiş. Dokuz kaynağı baharda, yazın, güzün ve kışın ilk aylarının başında saç yapmak gerekirmiş, ondan başka hayatın belli başlı olaylarında ve önemli günlerin arifelerinde, Şagaa bayramını karşılarken dokuz kaynaktan saç yapılır. Dokuz kaynaktan saç yapmak, dokuz gözlü kaşık sahibi olmak, dokuz kaynağı kutsal olarak kabul etmek zamanla yavaş yavaş unutulmuş. Dokuz

kaynak (tos arjaan) yapmak için gerekli olan dokuz şey: ardıç, şaanak (Sibirya ardıcı), pelin, akpelin, köknar, söğüt, süt, su... Dokuz kaynaktan su alınarak, ağaç bakraca konulur; çadırın hanımı sabah erkenden çadırda yakılan ateşe, dışarı çıkararak dokuz dağa, dokuz göğe, dokuz yöne dua ederek saç yapar. Nadiren erkek de dokuz kaynaktan dokuz gözlü kaşıkla saç yaparmış. Yeni çadır kurulduğunda, o çadırda tüten ateşin iyesi için evin büyük babası saç yaparmış (Kenin-Lopsan, 2019: 125-126).

Şamanizm inancında yer alan çeşitli iyelerden birisi de arjaan iyesidir. Tuva mitlerinde arjaan iyesi hakkında şu anekdot yer almaktadır:

Arjaan İyesi – Hemçik’te Uru denilen nehrin üstünde Soruglug-Baalık denilen pınar var. Eski zamanlarda Soruglug-Baalık’ın kara su çıkan başında Bışkak-Kara isimli bir avcı, büyük hayvan vurmuş. Yaralanan kaynağın başına gelip yatmış. Hayvanın suya dökülen kanı köpüklenerek kaynayıp, akıp gitmiş. Suda hayvanın kanının aktığını ilk kez gören avcı onu garipsemiş, suyu avcuna koyup içince barut kokulu, kükürtlü tatlı bir su olduğunu anlamış. Tuhafına giden avcı kendi kendine konuşmuş:

- Kaynayınca acayip tatlı su olur mu? – demiş.

- Pınardır, ilaç pınar – dedikten sonra, sincap derisi giyimli çok güzel genç bir kız görmüş ve hemen kayboluvermiş. O tarihten beri bu pınar Soruglug-Baalık adıyla anılmış. O pınara gelen hastalar hastalıklarından kurtulur, iyileşir gider. Pınar iyesi küçük çocukları çok sever. Onun için o pınara gelen çocuklar ayakkabısından bir şeyi çıkarıp, orada Bay-Iyaş denilen ağaçlara asarlar. Pınar iyesi onu görünce çok sevinir derler (Arapçor, 2010: 37-38).

Art (Apr) – Şamanizm.: geçit (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 6); yüksek yerin, dağın kenarında seyyahların öteye beriye geçtiği yol (Monguş, 2003: 157); dağ geçidi. Etim.: ET *art*, (Ölmez, 2007: 78).

Tuva Türklerinin kutsal kabul ettiği alanlardan birisi de art yani dağ geçitleridir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu ülke dağlar, ormanlar, göller ve nehirler ülkesidir. Düşük nüfus yoğunluğuna sahip olan bu ülkede bu alanların büyük çoğunluğu el değmeden korunabilmektedir. Pastoral bir

hayat süren Tuvalar, ülkenin büyük bir alanını kaplayan ormanlık dağları ve bu yalçın dağların arasından geçebilmeyi mümkün kulan geçitleri de kutsal kabul etmişler ve onları korumuşlardır.

Monguş Kenin-Lopsan, aşıtın kutsal kabul edilmesi ile ilgili şunları ifade etmektedir:

Aşıtı Kutsallaştırma – Tuvalılar aşıtların bir iyesi olduğuna inanırlar. Aşıtlara olan inanç ve kutsallaştırmalarını, ülkede uygulanan sıkı yönetimde bile ihmal etmemişler. Tuva halkının “Aşıt geçilirse hayatın bir zorluğu aşılır.” diye bir atasözü vardır. Tuvalı yaşlılar aşıtlardan ağaç kesmez, çiçek koparmazmış (Kenin-Lopsan, 2019: 119-120).

Geçit Merasimi – Tuva ülkesi dağlık bir ülkedir, bu nedenle Tuvalar yüksek dağları kutsal sayar, buna Tañdı'nın kutsanması denilir. Bu nedenle atlı veya yaya bir kişi geçide geldiğinde mutlaka inancının gereğini yapar. Eğer bir yaya geçide gelirse, ova yanına oturur, piposunu yakıp tütürür, yeryüzünün uçsuz bucaksız genişliğini görüp hayran olur, huzura erer. Yaya geçide vardığında yerden bir taş alır, ovaanın yanına bırakır, ondan sonra doğudan batıya doğru dönerek dua edip yalvarır ve yoluna devam eder. Eğer atlı bir kişi geçide gelirse mutlaka atından iner. Matarasındaki içkisinden yer iyesine, tañdı iyelerine dua ederek saçar. Heybesindeki yiyeceklerden doğudan batıya doğru dönerek dört tarafa saçar. Eğer matarasında içkisi, heybesinde yiyeceği yoksa beyaz bir bezi kesip ovaanın yanındaki bir ağaca asar veya atının kuyruğundan bir kıl kesip ovaanın yanındaki kuru bir dala bağlar. Pipo tütürüp dinlenir, doğudan batıya doğru dönüp dua eder, atına binip geçitten iner (Kenin-Lopsan, 2019: 245).

Artijaar (Артыжаар) – Şamanizm.: ardıçla tütsülemek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 7); ardıcı yakarak, onun isiyile bir şeyi veya insanı temizlemek (Monguş, 2003: 160). bkz. ardıç, alastaar.

Artış (Артыш) – Şamanizm.: ardıç (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 7); uzun boylu, yeşil yapraklarını keserek tutuşturulan güzel kokulu, tütsülenerek ilaç olarak kullanılan bitki. Türkistan ardıcı (Monguş, 2003: 163); ardıç. Etim.: Tof. *artış*; ET *artuç* (Ölmez, 2007: 79); artuç: ardıç (Caferoğlu, 1968: 21).

Pervin Ergun, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü” adlı çalışmasında ardıcı şöyle tanımlar:

Ardıç, kozalaklı, güzel kokulu, yapraklarını kışın da dökmeyen, yuvarlak, kara yemişleri ilaç olarak kullanılan bir ağaçtır. Ardıcın bodur ardıç, boylu ardıç, yaban ardıcı gibi çeşitleri vardır. Uygurca metinlerde artuç söğüt, artuç, artız şeklinde yer alan kelime diğer Türk lehçelerinde artuç, arduç, ardıç, arçın, arçan, artış vb. gibi adlarla anılmaktadır. Ardıç bütün Türk dünyasında tanınan, sevilen, saygı duyulan bir ağaçtır. Yakutların bugünkü yurtlarında ardıç bulunmamaktadır. Buna rağmen onlarda hâlâ arçın sözcüğü yaşamaktadır. Ardıç, ateşle yapılan temizlemeyi ve aynı zamanda kötü ruhların kovulmasını ifade eder (Ergun, 2004: 223-224).

Kenin-Lopsan, Tuva kültüründe ardıç ile ilgili şunları kaydetmiştir:

Ardıç, Tuvaların tarihin erken dönemlerinden beri kutsal olarak kabul ettikleri, saygı duydukları ve ilaç olarak kullandıkları bir bitkidir. Neler kutsal kabul edilir, nelere hürmet edilir dersek: Ateş, Burkan, ova, kaynak, saska öbekleri, tayga ormanları, sulama kaynakları, kam ağacı kutsanırken, Şagaa Bayramı arifesinde ve sonraki gününde mutlaka ardıç ile tütsüleme ayini yapılır. Fakat ilaç olarak kullanırken: Grip olunan zamanda çadırın içinde ardıç ile tütsü tütürülürse grip olan insanlar hemen hastalıktan arınır ve ondan sonra o çadırda hastalık devam etmez. Hastalanan kişi kaynatılmış ardıç suyunu içtiğinde hemen iyileşir. Bu yüzden Tuvalar ardıcı çok iyi korurlar, özel olarak taygaya gittiklerinde kendi kullanımı için az miktarda ardıç kırıp alır, ardıcı kökünden koparmaz. Ardıcı kökünden koparmak yasakmış (Kenin-Lopsan, 2019: 126).

Ardıcın kullanımı ile ilgili şu algış dikkat çekicidir:

Çıl baji keldi / Yılbaşı geldi.

Çılan baji tüledi / Yılan derisini döktü.

Artış sayım kıvıstım / Ardıç tütsümü yaktım.

Ak südüm çaştım / Ak sütümü saçtım.

Tooruktug Tañdım örşee! / Selvili Tañdım (sıradağlarım), affet!

Tos çüzün malım, örşee! / Dokuz renk hayvanlarım, affet!

Anay, huragan deşkilejip turzun! / Oğlak, kuzu hoplayıp zıplayıp dursun

Ak çem elbek bolzun! / Ak sütümüz bol olsun! (Kenin-Lopsan, 2019: 191)

Askak-kaday (Аскак-кадай) – *Şamanizm.*: kendi kendilerine dizilip el tutuşan çocukların iyesinin (aksak kadın) çocukları kör şeytandan (sogur-aza) koruduğu oyun (Monguş, 2003: 169).

Türkiye halk kültüründeki seyirlik köy oyunu figürlerine benzeyen askak-kaday, özellikle düğün gelenekleri (kuda yozulalı) çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Düğün esnasında gelin için alkış söyleme geleneği mevcuttur. Bu esnada askak-kaday olarak seçilen bir akraba bu görevi yerine getirir. Askak-kaday figürünün Tuva düğün geleneğindeki işlevi için şunlar söylenebilir:

Tuva düğününün kendine has bir özelliği ise, geline hayır dua edilmesidir. Geline alkış söylenirken, Askak-Kaday (Aksak Kadın) oyunu çok faydalı olur. O civarda güvenilir akrabalarından bir kadın Askak-Kaday olarak seçilir. Askak-Kaday'ın bir elinde bir kap içinde çiğ darı ve bir balta olur. Askak-Kaday kaptaki tahılı yere saçıp, baltasını yere vurarak yürür. Askak-Kaday çadırları öylece gezer. Gelin kız Askak-Kaday'ın eteğine tutunup yürür. Askak-Kaday, geleneğe göre kaptaki tahılı ve baltasını son girdiği eve bırakır. Askak-Kaday gelin kıza alkış söylendikten sonra kayınpederinin, kaynanasının evine getirir. Evin sahibi olan kadın (kayınvalide) bir fincana süt koyar, önce kendisi tadar, ondan sonra gelinine verir. Gelin sütü tadarak kayın validesine sunar. Geliniyle birlikte kaynananın birlikte süt içmesi demek, gelin ve kaynananın tanışması ve yüzün açılması anlamına gelmektedir (Kenin-Lopsan, 2019: 84).

A't (А'т) – *Şamanizm.*: 1. çift toynaklı, karışık saçlı kuyruğu olan yeleli büyük evcil hayvan, yılık hayvanı, at. 2. iğdiş edilen erkek hayvan, at (Monguş, 2003: 184-185); at, beygir. Etim.: ET *at* (Ölmez, 2007: 80).

Şüphesiz, Türk etnonimiyle birlikte anılması gereken ilk zoonim, at olmalıdır. Tarihin karanlık devirlerinden itibaren at, Türk halklarının

vazgeçilmez biniti, yol arkadaşı, savaş yoldaşı, karnını doyuran eşi olmuştur. Tıvanıñ Töögüzü'nde (Tuva Tarihi) Altaylar bölgesinde içinde at bulunan kurganlar, kesinlikle Türk mezarıdır (Seyfulin, 1954: 30). Bu durum, Türk kültürü için atın önemini apaçık ortaya koymaktadır. Orhon Yazıtlarında, Divanu Lugati't Türk'te ve Türklük biliminin diğer kilometre taşlarında atlara isim verildiği, bu hayvanlara bir şahsiyet kazandırıldığı, ata gösterilen hürmet, gündelik hayat içinde atın yeri ve Türk mitolojisi içinde atın önemi açıkça görülebilmektedir.

Aynı durum Tuva Türkleri için günümüzde hâlâ geçerlidir. Kenin-Lopsan'ın deyiimiyle at, Tuvaları uçuran kanattır. Çeşitli kutlamalarda, kutsamalarda atlar için algışlar söylenir, yarışlarda başarı kazanan atlar övülür. Tuva kültüründe ata kötü davranmak, atı dövmek, ona zarar vermek büyük bir günah olarak kabul edilir.

Tıva Çañçıl'da ata gösterilen saygı şöyle izah edilir:

Ovaa ayini yapılan yerde atı överek alkış salmak demek hayvancılık yapan halkı coşturur ve şarkıcı şarkısıyla hayatın zenginliğini dinleyen kulaklara ulaştırır. Tuva masallarında at hakkında, bir yiğidin savaşçı arkadaşı olarak bahsedilir. Halk şarkılarında at için bir Tuvalının en hızlı ve en cana yakın biniti olarak bahsedilir (Kenin-Lopsan, 2019: 154). At bir Tuvalıyı uzak yerlere götüren güvenilir binitidir. ... Hayvan eğiticileri Tuvaların arasında meşhurmuş ve çok saygı görürmüş, Tuvalar bu kişilerin yaptıkları işi çok ilginç ve hayret verici olarak görürlermiş (Kenin-Lopsan, 2019: 329). Atın başına vurulmaz. Bir atın başına vuran insan, aslında kendi babasının başına vurmuş gibi olur. Atının başına kamçıyla vuranlar hayatının sonraki dönemlerinde iblislerin elinde perişan olur ve kara cehenneme düşer. Atın başı yere bağlanmaz. Tuvalar atların başını ağaç dallarına bağlarlar. Eski Tuvalar ölen atın başını ağaca asarlar, ölen kamin kemiklerini çardak altına defnederlermiş, atların ve kamların temiz kemikleri toprakla kirletilmez derler (Kenin-Lopsan, 2019: 66).

Tuva atasözlerinde (üleger domak) ata verilen önem şöyle örneklenebilir:

Çadag çorba, attıg çor / *Yaya gitme, atlı git,*
Çaaskan çorba, eştig çor / *Yalnız gitme, arkadaşla git* (Büdüp, 2010: 63).

Çarajinga çay hayındırbas / *Güzellik çay kaynatmaz*
Kırgan at oruk çaspas / *Yaşlı at yolu şaşırılmaz* (Büdüp, 2010: 64).
Çavaa attı türedip bolbas / *Kırkılmış at zayıflatılmaz,*
Çaş kijini korgudup bolbas / *Küçük çocuk korkutulmaz* (Büdüp, 2010: 62).

Kulun, çavaa kövüdeerge, bayırınıñ demdee / *Kulun, at çoğalınca zenginliğin işareti* (Büdüp, 2010: 60).

A'dınıñ bajı hoyaar (Альдының бажы хояар): at başın arkaya at-, at ürk-; hayattan ayrılmak, ölmek (Monguş, 2003: 185) atı ürk-': Tuva folklorunda dokuz renk hayvan (Tuv. *tos çüzün mal*) arasında yer alan at, son derece değer verilen bir binittir. Tuvalar, *a't bajın kagaarı horuglug* 'atın başına vurulması yasaktır' derler. At, ürktüğü zaman başını geriye doğru atmaktadır (Tosun, 2017: 175). bkz. ölüm.

Attanı ber- (Аьттаны бээр) 'ata binmek': Ölümün bir yolculuk olduğu düşüncesi ile oluşturulan bir örtmecedir (Tosun, 2017: 175). bkz. ölüm.

Avıra (Авыра) – *Şamanizm.*: Allahım! Tanrım! (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 8); "Affet!", "Affetsin!", "Affedin!" gibi anlamlı ünlem şekilli kullanımlardır (Monguş, 2003: 53); *ünl.* "Tanrım!", "Aman Tanrım!". krş. N.F. Katanov *abıra* 'koruyun'. Kökenine göre *abıra-* 'dan oluşmuştur (Tatarintsev I: 46).

Tuva Türkçesinde "merhamet dileme", "yalvarma", "dua etme" anlamları ile kullanılan bir sözdür. Genellikle algışlarda karşımıza çıkar. Bununla birlikte Tuva masallarında, destanlarında ve efsanelerinde "aman dileme", "merhamet isteme" ifadesi olarak da kullanıldığı görülmektedir. Alday-Buuçu, kendi adıyla anılan destanda Erlik-Lovuñ Han diyarına oğlu

ve gelinini kurtarmak için gider. Altta Erlik-Lovuŋ Haan'ın Alday-Buuçu'ya yalvarması görülmektedir:

Avıra-azıra, amı-tınım ap kör, Alday-Buuçu, oglunnu-da dirgizip bereyn, kenniŋni-da çorudup bereyn, - algaş çoruğ kör- dep çannı bergen. *Affeti canımı al lütfen, Alday-Buuçu, oğlunu da diriltip vereyim, gelinini de göndereyim.* (Medeeçi, 1951: 120).

Avıra-azıra (Авыра-азыра) – Şamanizm.: bkz. avıra. Tuva algıalarında kimi “Avıraa!” ifadesi tek başına kullanılabildiği gibi kimi zaman da “Avıra-azıra!” biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Z. K. Kırgıs'ın ‘Tıva Ulustuŋ Alğış Yöreelderi’ adlı çalışmasındaki avcıların duasından alınan “avıra-azıra” örneği şöyle gösterilebilir:

Oran-taŋdım / *Yüksek dağım,*

Örşee hayırakan / *Affet Tanrım!*

Çüs çüreklim / *Yüz yüreklim,*

Tozan doŋgulduum / *Doksan çukurum*

Örşee hayırakan / *Affet, Tanrım!*

Aal-oranım / *Yurdum*

Örşee hayırakan / *Affet (koru), Tanrım!*

Avıra-azıra / *Affet Tanrım!*

Örşee hayırakan / *Affet Tanrım!*

Avıra-azıra hayırakan / *Affet Tanrım!* (Kırgıs, 1990: 104).

Avıral (Авырал) – Lamaizm.: 1. kurtuluş. 2. merhamet. 3. ihsan (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 8); 1. iyi iş, fayda; merhamet. 2. dilek (Monguş, 2003: 53); ‘kurtuluş’; ‘koruma’, ‘merhamet’, ‘yardım’, *eski söz*. ‘af’. krş. Eski Moğ. *abural*, Moğ. *avral* “kurtuluş”; “koruma” (Tatarintsev I: 46).

Avıral, “Nirvana” ile ilgili bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. *Nirvana, Budist terminolojisinde en sık kullanılan terimdir ve ıstıraptan kurtulma ve yeniden doğma ile ilgilidir* (Buswell, 2004: 600). Yukarıda da ifade edildiği gibi Budizm'in temelinde bu dünyada ajıg-şüjüg'den yani ıstıraptan kurtularak Nirvana'ya ulaşmak çabası yatmaktadır. İşte bu acıdan

kurtulma, Tuva Türkçesinde Moğolcadan alıntılanan “avıral” kavramı ile dile getirilir.

Tuva Türkçesine çevrilen çatakalardan (çatik) birinde “avıral” ile ilgili şu bilgilere yer verilmektedir:

Şak ol aldarlıg maadırlıg çoruktar oruk aytır adagaştar apargan: buda baydalınçe çedire beer açılıg oruk olar-bile ayıttingan. Avıral, keergel çok çürekterçe baza badıp kelzin, ıdıktıg hooylunuñ toolçurgu çugaaları sagış-setkildi oon-daa artık haara tuduptar aparzın. *İşte o meşhur kahramanlıklarla dolu yol gösterme tabelaları oldu: buda durumuna ulaştırın yol, onlar ile gösterildi. Merhametsiz, insafsız yüreklere akıp gelsin, kutsal yasanın efsanevi sözleri akıllarda daha fazla tutunup kalsın* (Kuular, 1993: 93).

Ay (Ай) – Şamanizm.: I 1. ay (dünyanın peyki). 2. ay (yılın 12’de biri) (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 8); **Ay I** 1. yeryüzünün doğal uydusu olan ve güneş ışığından aydınlatan gökyüzü ögesi, ay. 2. yılın oniki bölümünden birisi olan ve takvime göre 28-31 günlük bölümü veya yaptığı bir şeyi bildiren 30 gün, ay (Monguş, 2003: 86); ay, kamer. Etim.: ET ay (Ölmez, 2007: 81).

Tuva Türklerinde Ay da Güneş ve Çedi-Haan veya Aldın-Kadag yıldız takımları gibi kutsal kabul edilen gökcisimlerinden birisidir. Diğer gökcisimleri gibi Ay’da Şamanizm inancı çerçevesinde birtakım efsanelere konu olmuş, kendisi ile ilgili çeşitli inanışlar ve uygulamalar meydana gelmiştir.

Tıva Çançıl’da ayın kutsallığı ile ilgili şunlar ifade edilmektedir:

Ayı Kutsallaştırma – Tuva yaşlılarından derlenen sözlere göre, ay kadim zamanlardan beri günleri, ayları ve yılı belirlemek için kullanılan güçlü bir ışıktır. Herhangi bir eğitim almamış olan Tuvalı erkekler, kadınlar çıkan ayın ışığına bakarak, o ay boyunca yağmurun nasıl yağacağını, karın nasıl düşeceğini rüzgârın nasıl eseceğini ve günlerin sıcak olup olmayacağını önceden bilecek bir erdeme sahiplermiş. Tuvalılar, eski yılın

geçtiğini, yeni yılın geldiğini ay isimleri ile birlikte hayır dua ile karşıladıkları:

Aynı çaazi ünüp keldi / Ayn yenisi doğdu.

Buura deg çıl erte berdi. / Buğra gibi yıl geçiver.

Aynı çaazi çurtta keldi, / Ayn yenisi yurda geldi,

Bodagan deg çıl keldi / Deve yavrusu gibi yıl geldi.

Sağ salıp baraalgañar / Tütsü yakıp dua edin.

Çajıç çajıp çüdünler / Saçı saçıp tapının.

Aydıñ Ay, çüdüp tur men. / Aydınlık aya tapınıyorum.

Aydıñ Ay, algap tur men. / Aydınlık aya dua ediyorum (Kenin-Lopsan, 2019: 116).

Tuva kültüründe ay ile ilgili birtakım inanışlar mevcuttur. Bunlar ay tutulması (ay tutunar) ile ilgilidir:

Gece ay tutulduğu zaman yaşlılar, Amırğa-moos¹⁴ ayı yakalayıp yedi, Aydan Amırğa-Moos'u ayırıp alın. Kızıl kara köpekleri bağlayıp bağirtıp dövün. Büyük avcının tüfeğini Amırğa-Moos'a doğrultup ateşleyin. Kızıl sarı veya kızıl keçiyi tutup burup bağirtın. Öksüz kalmış bir erkeği bağirtın! Eski Tuvalıların düşüncesine göre böyle yalvarılıp dua edilirse, Amırğa-Moos'un ağzından ayı çekip alınabilir. Tutulan ay daha da karanlık olduğunda, çatlamış dökme demir bir kazana vurulmuş. Köpeğin, keçinin ve öksüz oğlanın sesi; tüfeğin, demir kazanın gürültüsü gökyüzünde, yerden uzakta tutulmuş vaziyette olan aya kadar gider ve Amırğa-Moos'u kovup uzaklaştıran müthiş güçler hâlini alırlar (Kenin-Lopsan, 2019: 246)

Ауыл (Айбыл) – *Lamaizm.*: 1. tehlike. 2. kaza (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 8); 1. kötü bir şey oluşturan durum, tehlike. 2. kötü şey, bela, kaza, felaket, dert (Monguş, 2003: 93); tehlike, korku; emniyetsiz, güvensiz; *ayul*

¹⁴ Çok başlı, yılan biçiminde efsanevi yaratık (Monguş, 2003: 127).

çok çoruk güvenlik, emniyet (tehlike arz etmeme durumu). Etim.: Moğ. *ayul*, Hal. *ayuul* L 24 b (Ölmez, 2007: 82).

Bir Lamaizm terimi olarak ayıl, ıstıraplarla dolu olan bu dünyada kişilerin başına gelebilecek en kötü olaylardan biri olarak kabul edilmektedir. Ayıla tavarışkan kiji yani belaya uğrayan kişilerin Nirvana yolundaki mücadelesi de tehlikeye düşer. Buda'nın vaazlarını konu alan Buda Ertken Törümelder adlı çalışmada "ayıl" kavramı ile ilgili kullanımlar şöyle örneklenebilir:

Bol delegeyde ol hilinçektenir, öske delegeyge baza hilinçektenir. Bak çüve üülgedikçizi iyi delegeyge hilinçek köör. "Bak çüve üülgettim" dep, ol hilinçektenir. Ayılga tavarışkaş, ol oon-daa ür hilinçektenir. *Bu dünyada azap gören kişi, diğer dünya da azap çeker. Kötü işler işleyen insan, iki dünyada da işkence çeker. "Kötü şeyler yaptım, günah işledim" diyerek işkence çeker. Felaketlere uğrayan da çok geçmeden azap görür* (Kuular, 1993: 33).

Ayıldığ (Айыылдыг) – *Lamaizm.*: tehlikeli, korkunç (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 8); 1. tehlikeyle bağlantılı, tehlikeli olan, tehdit, kritik. 2. tehlike oluşturan (Monguş, 2003: 93); tehlikeli, korkulu. Etim.: *ayul+dıg* (Ölmez, 2007: 82). bkz. ayıl.

Ayıs (Айыс) – *Lamaizm.*: arıtma, temizleme (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 8); **Aydıs**: 1. özel yöntem, ilaç, ot benzeri maddelerle kötü bir şeyden kurtulmak, hastalığı iyileşmek (Monguş, 2003: 88); **Aydıs, Ayıs**: 'tütsü ile tütsüleme, günahlardan arınma, hayır duası'. krş. Eski Uyg. *adistit ~ adistit* 'hayır duası; lütuf' (<Skr. *adhisthita*), Sarı Uyg. *açıs, açıs sal-* 'kutsamak, takdis etmek' (Moğ. ile krş. *adistu* <?>), krş. Eski Moğ. *adis*, Moğ. *adis* eski söz. 'Hayır duası; derde deva ilaç'; *adistit* 'merhamet, kurtuluş; hayır duası' (Tatarintsev I: 80).

Ayıs, Lamaizm terminolojisinde "temizlenme töreni" anlamına gelmektedir. Tinley, bu kavramın Rusça karşılığı olarak posvyaşenie; Tibetçe karşılığı olarak ise vaṅ'ı vermiştir. Lama, ayinden sonra kendisini

bir Burgan olarak tasavvur eder, özel temizlenme töreni “ayış” yaparak halka Burgan’ın temizlenme gücünü bu törende verir (Tinley, 2008: 91-92).

Bu temizlenme töreni sutraların okunmasından yani kitabın okunmasından (nom nomçuur) sonra yapılır. Başkılar yani Lama rahipleri, törenden sonra Buda Burgan Başkının öğretilerini içeren kitabı, dinleyenlerin başlarına değdirir. Ayıs alındıktan sonra sunağa (kuņgurvaa) gidilir ve sunakta nasihatlere göre dua edilir. Kapı ağzında verilen arı su ile yıkanır. Avuçlarını yan yana tutup açarak “işlediğim günahlarımdan temizlensin, sağlığım iyi olsun (kaldıngan nügülderim arıglanıp kadıkşılıım eki bolzun) der (Sayaa, 2007: 49-52).

Aza (A3a) – Şamanizm.: şeytan, kötü ruh (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 9); 1. din öğretisinde ve halkın anlatısında: göze görünmeyen, vücutsuz, gizliden gizliye zarar veren, korkunç güç, aşağı dünyada olan sıradan olmayan varlık, şeytan (Monguş, 2003: 82); kötü ruh, şeytan vb. Etim: Castrén, Kotça āsa (s. 75) ve Koybalca ayna (s. 75) ile karşılaştırır; Tatarintsev ise sözcükle ilgili kimi görüşleri sıralar (ESTuvYI: 69-70), ancak görünen o ki sözcük Türk dillerinin ortak sözvarlığına olmayıp Fin-Ugor dillerine ait bir ögedir; bu konuda bak. Castrén değindiği kendi çalışması: *Vorlesungen über die finnische Mythologie* (Castrén, *Versuch einer Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre*. s. 75) (Ölmez, 2007: 82-83). bkz. albıs, buk, çetker, diireņ, şulbus.

Azalar insana benzeyen, erkek ya da dişi olabilen kötü niyetli ruhlardır. Erkek *azanın*, ayakları havada asılı durabilir ya da üç başlı bir köpek ya da uzun gagalı bir kartal-baykuş olabilir. Geceleri şarkılar söyleyen mavi bir ışık olarak görünebilir ve şafakta kaybolur (Fridman, 2002: 183).

A.D. Arapçor, azalar hakkında şunları söylemektedir:

Aza – Yerin vahşi varlığıdır. Onun için azalar تنها yerlerde görünürler. Aza geçmişteki eski yerlere, vadi ağzlarına, kenar yerlere giderler. Bazı azalar görünmez, onun sadece sesi veya şarkısı duyulur. Akşamleyin gün batımında daha sık görünürler, azalar çoğunlukla insan şekilli olurlar. Ondan başka köpek, kuş ve evcil hayvan da olurlar. Yola

giden kişi geri geldiğinde vadi ağzında konaklayamaz. Eski memlekette, tenha yere konduğu sđylenir. Azalar gruplar hâlinde değil ikili veya tek gđrđnđrler. Eskiler azalar insanlara ne yardım eder ne de zarar verir, derler (Arapçor, 2010: 39).

Aza appaar (Аза аппаар) ‘şeytan ol-’; **aza oranı baar- (Аза ораны баар)** ‘öl-’:

Tuva Türkçesinde yukarıda da değinildiği gibi ölüm ile ilgili yasaklamalar (horugdal) yani tabular söz konusudur. Bu tabular nedeniyle ölen kişinin adı sđylenmez ve “ölüm” sözcüğün yerine genellikle Türkiye Türkçesindeki “vefat etmek”, “rahmetli olmak”, “göçüp gitmek” anlamlarına benzer anlamlara sahip söz grupları kullanılmaktadır. Bunlardan arasında “aza” sözcüğü ile kurulmuş örtmece sözler de bulunmaktadır.

Tuva folkloru demonoloji bakımından oldukça zengindir. Tuvacada *aza*, *buk*, *çetker*, *diireñ*, *albıs* ve *şulbus* gibi çeşitli iblis/şeytan türlerini ifade eden sözcükler mevcuttur. Tuva inancına göre bir kimse iyi bir hayat sürüp ölürse cennete (*dıvajaan*); kötü bir hayat yaşayıp ölürse Erlik’in on sekiz katlı kara cehennemine (*18 ka’t kara tamızınga*) gider, şeytana (*aza*) dönüşüp yaşayanlara musallat olur (Samdan, 2004: 31, 156); (Tosun, 2017: 175). bkz. ölüm.

Azar (Азар) – *Şamanizm.*: IV gök (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 9); **Azar III** gökyüzü (Monguş, 2003: 83); **Azar II** *eski söz. din.* gökyüzü. Muhtemelen, Eski Uygur Türkçesi ile ilgilidir. *asur*, *asuri* ‘şeytani yaratıklar; şeytan’ <Skr. *asura* (DTS, 61; Borovkov 1963, 29) veya Moğ. *asur(i)* “kötü ruhlar” (Tatarintsev I: 71-72).

Azarlar (Азарлар) – *Şamanizm.*: gökyüzünde duran veya gökyüzünde ortaya çıkan varlıklar, insanlar. Gökyüzü sakinleri (Monguş, 2003: 83); ‘gökyüzü sakinleri’ (Tatarintsev I: 71).

Tuva Şamanizmine göre evren üç katmanlıdır. Aldı oran, Erlik diyarı olarak da isimlendirilen yeraltı dünyasıdır. Çırık örtmeçey, insanların

yaşadığı dünyadır. Bunların en üstünde ise Üstüü Oran adlandırılan üst dünya mevcuttur. Üstüü oran'ın da kendi içinde katmanlı bir yapısı ve bu katmanlarda yaşayan varlıkları vardır.

Tuva kültüründe gökyüzü de dokuz katmanlı olarak tasavvur edilir. Monguş Kenin-Lopsan, bu gökyüzünün (deer) kenarında ak gökyüzü olduğunu ve orada “Azarlar” ve “Hoorlar” denen halkın yaşadığını; soyunu buradan alan kamların çok güçlü olduğunu ifade eder. Bu kamların büyüü çok güçlüdür. Bu kamlar o kadar güçlüdür ki göğüslerinden vurulsalar bile ölmezler (Kenin-Lopsan, 2019: 68).

Yambıl Çoodu adında soyu gökten gelen bir kam şöyle bilgi vermektedir: Şaman mitolojisine göre, yüksek gök tabakalarında *azarlar* yaşar. Bu şamanlar, onlardan gelir. Gökte yaşayan insanlar -azar kurbustular- yerde yaşayanlara benzemezler. İnsanlara nispeten kısa boyludurlar, kemerleri göğüslerinde kuşanırlar, atmosferde yaşarlar, yerde yenilen yemekleri yemezler. Onlar nadir yere inerler; o zaman kam onları geri uğurlamalıdır (Bapaeva, 2013: 23-24).

Вацит (Бачыт) – *Lamaizm.*: günah (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 10); 1. dinî düşüncede kötü, fena şey, zarar, bela. 2. yasaya uygun düşmeyen, yapılmayan şey; yasak, kötü davranış. 3. Kötü bir şey yapmanın yanlışlığı; günah. 4. güzel olmayan davranış, bela, kaza, dert (Monguş, 2003: 227); bu sözcük Tuva Türkçesinde Moğolca üzerinden geçmiştir. krş. Eski Moğ. *barçid* (<Tib.) ‘engel; “fena”, “günah” (Tatarintsev I: 198).

Budizm inancına göre en büyük günahlar şunlardır: Ana ve baba ile münasebette bulunmak; Bodhisattva'ları, boşğutları ve kutluları öldürmek; Cemaatın ağzına girecek yiyim, içim ve malı sarfetmek; Manastırları ve mabedleri buzmağ, sökmek (Eraslan, 2012: 39).

Багана (Багана) – *Şamanizm.*: sütun, direk (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 10); 1. çadırı sağlamlaştırmak için üstteki kasnaktan, aşağı sobanın yanına saplanan ağaç. 2. yerle bir şeyi örneğin, tavanı düşmesin diye altından dayayarak sağlamlaştırılan direk. 3. *folk.* atın bağlandığı direk. 4. yardım etmek, yardım eden güç, dayanak (Monguş, 2003: 196); direk,

sütun; çadır direği, kolon; kazık, mesnet, destek, dayak, dayanak. Etim.: Moğ. *bağan-a* “direk, sütun, kazık, giriş” (Ölmez, 2007: 84).

Çadırın direği ocağın yanından başlar ve yurdun penceresine kadar yükselir. Ateşin büyüen iyisi ise annedir. Hamile bir kadın doğum yaparken doğum askısına oturur. Doğum askısının bir ucu çadırın baganasına/direğine, bir ucu ise çadırın iskeletine (hana) bağlanır. Doğum askısı çadırın batı tarafında yer alır. Çadırın direği vasıtasıyla göklerden hayırlı şifa gelir, bu nedenle hamile kadınlar rahat doğum yapar, derler. Çadırın direğine tutunmak yasaktır, çünkü annelerin gökyüzü ile teması bu direk vasıtasıyla olur (Kenin-Lopsan, 2019: 247).

Bagay appaar- (Багай аппаар-): kötü oluver-: *bagay* (<Moğ. *mağuy*), (Ölmez, 2007: 84). Ölmek anlamına gelen örtmece sözlerden birisidir. bkz. ölüm.

Baglanıpkan (Багланьпкан) ‘bağlandı’: *baglan-* Tuvacada ‘bağlanmak, kendini bağlamak anlamındadır ve ölüm ile ilgili örtmece sözlerden birisidir (Tosun, 2017: 176). bkz. ölüm.

Baglaaş (Баглааш) – *Şamanizm.*: atın bağlandığı direk (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 10); at bağlamak için yüksekte kalan direk (Monguş, 2003: 196); İp, bağ. Etim.: *bagla-guş* (Ölmez, 2007: 84).

At başlığında da ifade edildiği gibi Türk kültürü için en önemli hayvan figürü hiç şüphesiz attır. At, Türk topluluklarının gündelik hayatının neredeyse merkezinde yer almış gerek bir binit olarak gerek bir “cephe arkadaşı” olarak, gerek eti ve sütüyle insanların yoldaşı hâline gelmiştir. Atların koşum takımları; kamçı, nal ve tamga gibi araç gereçler Türk kültürün en önemli kültürel yaratmaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Atlar ile ilgili araç-gereç arasında mitolojik anlamda ön plana çıkan başka bir kavram da Tuva Türkçesinde *baglaaş* olarak isimlendirilen at çakı’dır.

Türk destanlarında kahramanın ve atının göğe ve yeraltına yaptıkları yolculuk, at kazığının olduğu yerden yapılır. Altaylılar üç dünyayı dikey ekseninde birleşen at kazığının yerin altında kalan kısmını Erlik’in, orta kısmını

hakanın, üst kısmını Tanrı'nın kullandığına inanmaktadır. Alt kısım demir, üst kısım ise altındır (Ergun, 2004: 309).

Baglaaş ise başka bir konağa göçen ailenin yerini yurdunu belli eder. Baglaaş direğinin balta ile kesilmemesi gerekir. Çadır yeri, harman yeri, baglaaş ve hiizin direkler besici ve çiftçi Tuvaların kutsal kabul ettikleri yerlerdir. Tuvalar atları bağladığı baglaaş ağacını balta ile kesmez, ahırları bozup yıkmaz. Eyerli at, baglaaş yanında dinlenir. Koyun sürüleri, ağıl içinde huzurlu bir şekilde uyur (Kenin-Lopsan, 2019: 372-373).

Baglaaş, aynı zamanda yeni doğan bir çocuğa ithafen söylenen bir alkışta bolluk, bereketli olma simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır:

Par ıyaş baglaaştıg bolzun, / Sağlam ağaç at direkli olsun.

Bajın savaan a'ttıg bolzun! / Kösteğinde hep atın olsun!

Al-bodu söökkür bolzun, / Kendisi boylu poslu olsun,

Davıp-samnap özer bolzun! / Güle oynaya büyüsün!

Dör sıymas töreldig bolzun, / Evine sığmayacak kadar çok kalabalık bir ailesi olsun.

Dörgün sıymas boda maldıg bolzun! / Bozkırlara sığmayacak kadar çok hayvanı olsun!

Ödek sıymas şeer maldıg bolzun! / Obaya sığmayacak kadar koyunu olsun! (Kenin-Lopsan, 2019: 159).

Baksıra- (Баксыра-) kötüleş-: *bak* (<Moğ. *mağu* (Ölmez, 2007: 85), ölmek anlamına gelen örtmecelerden birisidir. bkz. ölüm.

Başkı (Башкы) – *Lamaizm.*: öğretmen; hoca (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 11); 1. Budist din adamı; dinî törenleri yönetir, halka kitap (nom) okuyarak onları tedavi eden kişi, Lama (Monguş, 2003: 232); öğretmen, eğitici, hoca. Etim.: Moğ. <Uyg. *bağşı* <Çin. *boshi* (Ölmez, 2007: 88); bağşi: 1. muallim, öğretmen: bağşı <Skr. *bhiksu*; Moğ. bağşi 2. üstat: [Çin. *po-sı* <*pak+si], 3. hekim, doktor, tabip: (Caferoğlu, 1968: 31). bkz. sarıg-şajın.

Budizm inancında en büyük başkî Bodhisattva'dır.

Bodhisattva – Yakın, uzak diye seçilen kötü düşünceyi durdurup, bütün canlı varlıkların gerçek mutluluğu için Budda seviyesine ulaşan, amacına doğru sadık, gerçekten merhametli, düşünceli, yüksek seviyeli Başkî (Tinley, 2008: 94).

Bayır (Байыр) – *Şamanizm.*: 1. bayram. 2. kutlama. 3. selam (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 12); 1. sevinçli olayla ilgili olarak insanın iyi bir şeyi kutlaması. 2. Tören, bayram, şenlik (Monguş, 2003: 206); bayram, selam. Etim.: Moğ. *bayar* “neşe, mutluluk, sevinç, zevk; bayram, kutlama; selam” (Ölmez, 2007: 89). bkz. naadım, nayır, bayırlal.

Bayırlal (Байырлал) – *Şamanizm.*: 1. kutlama. 2. bayram (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 12); 1. herhangi bir şeye şan-şöhret için ayrılan farklı bir gün, bayram. 2. tatil yapılan, çalışılmayan gün; tatil. 3. duygu yoğunlaşması, büyük sevinç (Monguş, 2003: 206); tatil, festival; tören. Etim.: *bayırla-l*; Moğ. *bayarlal* (Ölmez, 2007: 89).

Tuva kültüründe bayırlal kavramı içerisinde Şagaa, Oytulaaş ve çeşitli doylar (toylar) mevcuttur. Bu toylar içerisinde *urug doyu* “bebek toyu”, *urug bajın kırkıruınıj doyu* “çocuğun saçının kesilmesinin toyu”, *dük doyu* “yün toyu” (imece usulü keçe yapımından sonra yapılan toyu), *taraa doyu* “hasat toyu”, *sigen doyu* “ot toyu”, *kıştag doyu* “kışlak toyu”, *ög doyu* “çadır toyu”, *tarak doyu* “yoğurt toyu”, *düngür doyu* “Şaman defî toyu”, *Şagaa doyu* “yeni yıl kutlaması” vb. yer almaktadır.

Bazırık (Базырык) – *Şamanizm.*: tepe; höyük (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 12); yerde toplanan veya dizilen taşlar, eski insanların mezarı, taş yığını; kurgan (Monguş, 2003: 203).

Türk arkeolojisi açısından belki de en önemli ve en bilinen kurganlar Pazırık kurganlarıdır. Hangi medeniyetlere ait olduğu konusunda tam bir fikir birliği olmayan kurganlar hem arkeologların hem tarihçilerin hem de antropologların dikkatini çeken mezar yapılarıdır.

E. Esin'in aktardığına göre, araştırmacı Potapov ise MÖ 176 ve MÖ 43 tarihlerine ait Çin resmî hanedan kayıtlarında Issık Kөл'den Altaylara kadar uzanan bölgelerde eski Uygur Türklerinin yaşadığını ifade ederek Pazırık kültürü mezarlarının Uygurlara ait olduğunu düşünmekteydi. Bazı bilim adamları ise bugünkü İç Asya Türklerinin atalarının bu mezarlarda yattığını ve bunların başlangıçtaki Avrupai ırk ile Mongoloid ırkın karışımından meydana geldiğini söylerler (Çoruhlu, 2016: 121-122).

Tuva Cumhuriyeti sınırları içerisinde ise en bilinen kurganlar Arjaan 1 (Arzan 1) ve Arjaan 2 (Arzan 2) kurganlarıdır.

Birtakım araştırmacıların, İskit veya Saka ismi ile ifade ettikleri, İç Asya'da bu bölgede yaşayan Proto-Türklere veya Hun kabilelerine (ikisi ve hatta İskitlerle birlikte bazen üçü de aynı şey olabilir) ait olduğunu düşündüğümüz Arzan kurganının MÖ VIII. yüzyılda inşa edildiği ileri sürülmektedir. Çapı 120 m ve yüksekliği 3 m olan büyük Arzan kurganının aşağısında karmaşık planı bulunan bir ağaçtan düzenleme vardı. Bu ağaç yapının orta kesiminde büyüklüğü 8×8 m olan ve kalın ağaç kütüklerinden inşa edilmiş ve ev şeklinde bir defin odası vardı. Bunun içinde de büyüklüğü 4.4×3,7 m ebadında bir başka ağaç oda (ev) daha bulunuyordu. Sözü edilen ve diğerine göre daha küçük olan içteki oda içerisinde, ağaçtan oyulmuş lahite (tabut) konulmuş, bir yönetici ve karısının cesetleri bulunmaktaydı. Her ikisi de kürklerle giyinmişti. Onun yanında akraba ve arkadaşlarından olduğu anlaşılan birkaç erkek naaşı da yer almaktaydı (Çoruhlu, 2016: 174-175).

Günümüzde Arjaan kurganları müzeye dönüştürülmüş alanlardır ve Tuva Cumhuriyetinin en çok ziyaret edilen turistik alanları içerisinde yer almaktadır.

Ыштак (Быштак) – *Şamanizm.*: peynir (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 13); sıcak süte yoğurt eklenerek veya başka yöntemlerle süttten yapılan yiyecek, peynir (Monguş, 2003: 346); peynir (Ölmez, 2007: 93). bkz. ak-çem.

Ыче сеткил (Ыче сеткил) – *Lamaizm.*: saygı gösterme davranışı; tevazu (Monguş, 2003: 263).

Lamaizmde, tek Tanrılı dinler gibi belli bir değer yargıları sistemine sahiptir. Bu değer yargıları içerisinde tevazu sahibi (biçe-setkildig) olmak, ıstırap dünyası içerisinde mutluluğu bularak Nirvana'ya ulaşmanın aşamalarından birisi olarak kabul edilir. Çatiklerde “biçe setkil” veya “biçe setkildig” kavramları ile ilgili şunlar ifade edilmektedir:

Bodun biçe setkildii-bile tomaartıptar, eki ööretken a'tın kımçı hereglevezi deg, onu albadaan heree çok kandıg-bir kiji delegeyde bar be?... A biçe setkildig, ürgülçü arıg çüve dilep çoruur, tala tırtpas, toptug, öttür bilir, arıg amıdıraldıg kijige çurtaarı berge. *Kişi kendisini tevazu ile terbiye eder, iyi terbiye edilmiş atın kırbaça ihtiyacı olmaması gibi, onu zorlayan bir gerekçesi olmayan bir insan bu dünyada var mı? ... Fakat mütevazı, her zaman temiz şeyler ister, taraf tutmaz, namuslu, geleceği gören, temiz bir hayat yaşamak insana zor* (Tinley, 2008: 32-34).

Bogda (Богда) – *Lamaizm.*: Tanrı, İlah, Burkan (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 14); 1. bilgisi, zekâsı diğer insanlardan üstün kişi. 2. Budizm'in üstün Tanrısı, Buda (Monguş, 2003: 267); Buda, Tanrı, Yaradan, Yaratıcı; → krş. *burgan*. Etim.: Moğ. *boğda* L 111 a, Tof. *bogda* → Uyg. *boğta* (<Moğ.) (Ölmez, 2007: 96). bkz. budda.

Bolumçalıg (Болумчалыг) – *Lamaizm.*: inançlı (Monguş, 2003: 278) <bol-umça+lıg.

Booga endey beer (Боога ендей бээр) kazara tüfekte vurul-': *boo* 'tüfek' (<Moğ. *buu* <Çin. *pao*), (Ölmez, 2007: 97) ve *endeerel* “kaza, felaket” sözcükleri ile oluşturulmuş bir örtmecedir (Tosun, 2017: 176). bkz. ölüm.

Boorzak (Боорзак) – *Şamanizm.*: milli yemek türü (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 15); ekşimeden yoğurulan hamuru yuvarlak keserek yağda pişirilen yiyecek (Monguş, 2003: 284); parçalar hâlinde yağda kızartılmış kurabiye, Tuvaca şekli *bovurzak* ~ *boorzak* olan kelimeler Moğolcadan alıntılanmıştır. Şunlar da bu tür alıntılamalara örnek olarak gösterilebilir: Eski Moğ. *boyursay*, Moğ. *boortsog*, Kalm. *boorsg* ~ *boortsg*, Bur. *boorsok*, kurabiyeye benzer veya benzeri türleridir (Tatarintsev I: 234-235).

Misafirperverliğin gündelik hayatın en önemli düsturlarından biri olduğu Tuva’da misafirlere genellikle et, boova “börek”, süt ve çay ile birlikte ikram edilen bir yiyecektir.

Boydus (Бойдус) – Şamanizm.: tabiat, doğa (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 15); 1. dünyada kendiliğinden var olan bütün her şey. 2. insandan başka bütün canlı ve cansız her şey, dünya. 3. şehir ve köylerin dışındaki yerler (orman, dağ, ırmak ve göller), (Monguş, 2003: 273); doğa, tabiat, huy; *boydus ertemi* doğa bilimleri, fen bilimleri. Etim.: → Moğ. *bodas* “vücut; madde” → Hal. *bodis* “madde, malzeme, cisim; vücut” (Ölmez, 2007: 99).

Şamanizm inancının temeli “kamgalal” yani ‘koruma’dır. Bu inanç insanların içinde yaşadığı doğayı her yönüyle korumasını gerektirmektedir. İye “sahip” kavramının gerekçesi de budur. Doğadaki canlı veya cansız varlıkların iyeleri onları korumak, kirletmemek ve gelecek kuşaklara miras (salgal) olarak bırakmak bu “koruma” fikrinin temelini oluşturur.

Monguş Kenin-Lopsan, bu “kamgalal” ile “salgal” meselesini şöyle izah etmektedir:

Tuvalıların ataları çocuklarına tabiatı nasıl korumaları gerektiğini kutsal bir inanç olarak miras bırakmıştır. Fakat 1945 yılının sonunda yerleşme sebebiyle ormanlardaki ağaçlar tahrip edilmiş, nehirler kurumuş (Kenin-Lopsan, 2019: 144).

Bu nedenle Tuva kültüründe doğayı koruma ile ilgili çok sayıda inanış meydana gelmiştir. Bu inanışlar şöyle örneklendirilebilir:

Yazın yavrulu dişi karaca, yavrusu olan Sibirya geyiği, öksüz kalan yavru hayvanlar veya yavrularını büyüten hayvanlar avlanmaz. Evin yakınlarına gelen hayvanlar avlanmaz. Sürü hâlinde kışı geçiren balıklar avlanmaz. Büyük nehirlerden sığ nehirlere sığınan balıklar avlanmaz. Eş tutmuş kuşlar öldürülmez. Kış uykusuna yatan köstebekler dumana tutulmaz. Avcı vuracağını söylediği avı vurur. Avcı hiçbir zaman rastgele ateş etmez. Soyu tükenen hayvanlar asla avlanmaz. Av hayvanlarının yaşadıkları yerlerde konaklarken yakılan ateş oradan ayrılırken mutlaka söndürülür. Su kuşları öldürülmez. Tarla kuşu kutsaldır. Ceylanlar

avlanmaz. Otlayan av hayvanları ürkütülmez. Boynuzlu hayvanlar avlandığında boynuzu bir dala asılarak dua edilir. Ayı avlandığında, başı melez ağacına asılıp dua edilir. Öldürülen Sibiry geyiğinin başı yere atılmaz, ağaca asılır. Taşdı'ya dua edilir, avlanmak istenen hayvan, yer iyесinden dilenir. Av hayvanlarını barındıran taygalar her yıl kutsanır (Kenin-Lopsan, 2019: 290).

Bört (Бөрт) – *Şamanizm*.: börk (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16); 1. başa takılan giysi, şapka (Monguş, 2003: 302); şapka, börk (*börgüm* “şapkam”, *börgüñ* “şapkan”, *börgü* “şapkası”). Etim.: ET (MK, KB) *börk*, Tof. *bört* (Ölmez, 2007: 100).

Bört (börk) Tuva geleneksel giysisinin bir başlığı olmakla birlikte Şaman kostümlerinin de önemli bir unsuru olarak görülmektedir. Bununla birlikte halkın giydiği bört ile Şaman kostümündeki bört arasında birtakım niteliksel farklılıklar görülmektedir.

Başlık ya da külah (börk), bir nevi Şamanın göstergelerindedir. Şaman'ın başında taşıdığı külah veya başlık üç karış uzunluğundadır. Genellikle kırmızı kumaştan yapılır. Bu kumaş, kaba bir kumaştır. Külahın tepesine tavuk veya kuş tüyleri yerleştirilir, renkli ipler bağlanır. Külahın üzerine boncuklar dizilir. Dizilen her beş boncuğun başında bir yılan başı bulunur. Boncuk dizilerinin sayısı beş ya da dokuz olabilir (Demir ve Çomak, 2015: 29).

Doğu ve Batı Tuva'da görülen Şaman elbiseleri iki farklı türdedir. Batı Tuva Şamanlarının başlıkları, kumaştan hazırlanmış bant biçimindedir ve üzeri deniz kabukları ile süslenerek üst kenarına da kuş telekleri tutturulmuş hâldedir. Doğu Tuva'da Şaman başlıkları, keçi derisinden şerit hâlinde hazırlanmakta ve üzeri kırmızı kumaşla kaplanmaktadır. Ren geyiği tüyü ile insan yüzü nakış olarak işlenmiş hâldedir. Gözler, kulaklar, burun ve ağız oldukça net bir biçimde kendini göstermektedir. Bazen de başlıkta Güneş ve Ay tasvirleri helezonik şekillerle işlenmektedir. Başlığın üst kısmına kartal, baykuş veya fundalık kuşlarının tüyleri, alt kenarına da Şaman'ın yüzünü

kapatacak şekilde saç örgüsü yapılmış saçaklar takılmış durumdadır. Bazen boynuzlu başlıklar da kullanılmaktadır (Gürcan, 2018: 175-176).

Börü (Бөрү) – *Şamanizm.*: kurt (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16); köpek soyundan gelen vahşi hayvan, kurt (Monguş, 2003: 302); kurt. Etim.: ET *böri *böri* 184 (Ölmez, 2007: 100).

“Kurt, kutsal ve uğurlu bir hayvandır. Totem kabul edildiği, ana, baba olduğu gibi, kurtarıcı, yol gösterici, kahramanlara yardımcı, şefkatli, cesaretli, iyiliksever yaratık olarak tanınmıştır” (Uraz, 1994: 143). Kurt aynı zamanda Tanrı sembolüdür. Bu Tanrı sembolü, en erken devirlerden bir müddet sonra ata ve türeme sembolü hâline gelmiştir. Kurdun Tanrı sembolü olduğu renk sembolizmi çerçevesinde de anlaşılabilir. Zaman zaman "böri" ismine sıfat olarak eklenen "Gök" kelimesi (Gök rengi), aynı zamanda gökyüzünü anlattığı için, "Gök-Börü" diye anılan kurt, Gök Tanrı'nın sembolü olmuştur (Çoruhlu, 2014: 73).

Eski Tuvalar, etini yedikleri, postlarını yüzdükleri av hayvanlarına renklerine göre isim verirlermiş. Örneklesek: boz kurt, kızıl kurt, ak kurt... Tuva'da boz, kara, ak ve kızıl kurtlar yaşar. Kızıl kurtlar, Kuzey Sayanlarda çokmuş. Kara kurtlar Güney Tuva'da çokmuş. Boz kurtlar Tuva'nın bütün bölgelerinde var. Ak, kara ve kızıl kurtları öldürmek yasaktır. Eskiden ak, kara ve kızıl kurtlar Tuva topraklarında çok sayıda bulunmuş, onlar çok öldürüldüğü için şimdi sayıları azdır. Boz kurtlar sayıca çok artmış, av hayvanlarına ve insanların beslediği hayvan sürülerine saldırmaya başlamış, bu yüzden boz kurtlar öldürülür. Kızıl kurtları görenler, çocuk düğünü ile karşılaşır, ak kurt görenler uzun yola giderler, kara kurt görenler matara ağzını açar (içki içer) derler (Kenin-Lopsan, 2019: 65).

Börüğe çiiirtir (Бөрүге чииртир) ‘kurt ye-’: *börü* ‘kurt’, (<ET *böri*) (Ölmez, 2007: 100). GT'nin aksine *kurt* sözcüğü Tuvacada ‘solucan’ anlamına gelmekte ve ‘yılan’ için tercih edilen bir örtmece olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sahada *börü* için *kokay-aşak* ve *kızıl-karak* sözcükleri tercih edilir (Monguş, 2003: 302); (Tosun, 2017: 176). Ölmek fiilinin yerine kullanılan örtmece sözlerden biridir. bkz. ölüm.

Budda (Будда) – Lamaizm.: Budizmde: Çok defa dünyaya gelmesinin sonucunda yüksek seviyeye ulaşan ve başkalarına büyük mutluluğa giden yolu anlatabilen kişi, Tanrı, İlah, Başkı (Monguş, 2003: 306).

Budda – «Karanlık, boş akıldan uyanan, parlak bilge akıllı» anlamındaki Sanskritçe kelime (Tinley, 2008: 94). Hindistan'ın kuzey doğusunda ortaya çıkan Budizm'in kurucusu Buddha'nın asıl adı Gautama'dır. MÖ. 563 yılında Nepal'in bulunduğu bölgede yaşayan Şakya kabilesine mensup bir prens olarak Kapılavastu şehrinde doğmuştur. Bu sebeple unvanı *Śākyamuni* "Şakya'ların efendisi"dir. Aydınlandıktan, yani gerçeğe eriştikten sonra da *Buddha* "aydınlanmış" lakabını almıştır (Eraslan, 2012: 36).

Buda bir terim olarak "uyanmış, aydınlanmış" olarak tanımlanabilir. Buda sıfatını taşımak demek Nirvana'ya ulaşana kadar bir doğum ve ölüm döngüsünün (reenkarnasyon) içinde olmak demektir. Buda'nın yolunu takip edenlere ve aynı uyanışı yaşayan kadın ve erkeklere arhat "değerli olanlar, layık olanlar" adı verilir. Buda terimi, Budizm'e inananlardan ziyade 'uyanış'ı, 'aydınlanma'yı kendi başına yaşayanlar için kullanılan bir terim olarak kaldı (Buswell, 2004: 71).

Buga (Буга) – Şamanizm. II kanal, ark (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16); suyun yapay yatağı, kanal, hendek (Monguş, 2003: 304); kanal, hendek, su yolu (Ölmez, 2007: 100).

Tuva kültüründe tarımsal verimliliğinin olmazsa olmazı arasında su kaynakları ve bu su kaynaklarındaki suyu tarlalara aktaran kanallar gelmektedir. Bu nedenle kutsal kabul edilir, belirli dönemlerde şamanlar tarafından kutsanır ve bir iyeleri olduğuna inanılır. Buga baji dağırı yani sulama kanalının kutsanması ile ilgili Tuvalarda şu inanışlar mevcuttur:

Sulama Kanalının Kutsanması – Su kanalının kutsanmasının su iyesine tapınmadan geldiğini bize hayat tecrübeleri gösteriyor. Tuva'da çok eski zamanlardan beri tarım yapıldığını ve tarımın sadece sulak arazilerde yapıldığını eski kanallardan anlamak mümkün, bundan başka arkeologların eski mezarlardan, taş yığınlarından ve obalardan kazıp buldukları

materyaller -ağaç pulluk- bu durumu kanıtlamaktadır (Kenin-Lopsan, 2019: 155).

Kanallar tahıl ekili olan tarlalara doğru kazılıp su akıtılır, ondan sonra tahıl ekilirmiş. Sulanan tahılın nasıl verimli olacağını atalarımız çok iyi bilirmiş, bu yüzden hayvan otlatılan yerlere buğday ekilmez, kara topraklı ve kanal suyunun vardığı yerlere ekilirmiş. Kanal başının ayini demek buğday ekili tarlaya kazılarak getirilen kanal suyunun çıktığı kaynağın veya nehirden ayrıldığı yerin kutsanmasıdır. Kanal başı ayini, halkın çiftçiliği ile ilgilidir. Kanal başı kutsanırken kam çağrılmış. Tarla ekildikten sonra, insanlar yaylaya göçermiş ve kanalın başlangıç noktası da tekrar temizlenir, kanal başı kutsanmış. Kanal başının kutsandığı yere, kanal suyu ile tarlasını sulayan hane halkı gidermiş. Kanal başı ayini yapılan yere her yaşta erkek ve kadınlar gelirmiş. Kanal başının kutsanmasında her şeyden önce kanal kaynadığında ateş yakılır, orası tütsülenir, ondan sonra çay kaynatılır, insanların içinde en yaşlı olan kişi bu çaydan saçı yapıp yalvarıp dua eder (Kenin-Lopsan, 2019: 156).

Buk (Бук) – *Şamanizm.*: şeytan (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16); **Buk I** 1. eski hikâyelerde, halkın anlatısında göze görünmeyen kaba güç, ruh, şeytan; kötü ruh, cin, iblis (Monguş, 2003: 310); kötü ruh, iblis, cin, şeytan. Etim.: Moğ. *bug* “kötü ruh, iblis, vampir” (Ölmez, 2007: 100). bkz. albıs, aza, çetker, diiren, şulbus.

“Buk, kötü niyetli birinin kötü davranışları yüzünden ortaya çıkan şeytani bir ruhtur; zarar verebilen insana dönüşür ve zarar veren kişiden onu ölümcül bir şekilde hasta etmek suretiyle öcünü alır” (Fridman, 2002: 183).

‘Tıva Ulustun Mifteri Bolgaş Toolçurgu Çugaaları’ adlı eserden alınan bir anlatı:

Buk – Buk denilen kişiler yerleştiği تنها yerlerde ve insanların konakladığı yerlerde, çadırlarda görünürler. Buk, kaba-sert, kötü düşünceli insanların, acımasızca sıkıntı yaptığı yerlerinde bulunur. Buk korkunç ve zararlıdır, onun dahasında hastalık ve ölüm oluşturur. Onu şaman ve lamalar farklı yöntemlerle önler. Buk’un sıkıntısına uğrayan insana canlı varlıkların şekli eskisi gibi görünür. Örneğin: Eski zamanda Hemçik’in

Çırgakı ağzına sessiz, akli zayıf Suvañ-Dorju isimli kişi bir köpek tutarak onu bağlayıp, asıp, derisini yüzüp bırakmış. Derisiz, çıplak köpek çok sıkıntı çekerek ölmüş. Ondan sonra hemen o yurttan bu bulunmuş. O yerde akşamleyin kızıl güneşte derisiz köpek koşup dururmuş. Geçen giden insanların atına hatta yanına binip gidermiş. Buk o şekilde bulunur diye yaşlılar anlatırmış (Arapçor, 2010: 42).

Burgan (Бурган) – *Lamaizm.*: Tanrı, İlah (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 16); 1. din öğretisini uygulayan, bütün her şeyi yaratıp yöneten üstün, güçlü varlık; Tanrı, İlah. 2. böyle varlığın (Tanrı) çizilen resmî veya yontulan heykel görünüşü, ikon; put. 3. en etkili kişi (Monguş, 2003: 314); Tanrı, İlah; idol, ikon. Etim.: Uyg. *burhan* <Çin. *fo* ve ET *han*, → Moğ. *burқан* “Buddha, tanrı” (Ölmez, 2007: 101); *Burқан*: 1. <Skr. Buddha ‘burhan’: TT. VI. 18, 27; 32, 220. 2. yaradan, halik, şaman, ilah, tanrı <Çin. bur+қан purқан (Caferoğlu, 1968: 53-54).

Burgannaу beer (Бурганнай бээр) ‘Tanrıya kavuş-’; **burgan bolup kal-** (Бурган болуп кал-) ‘burgan oldu’; **burgan oranınче чоруй бар-** (Бурган оранынче чоруй бар-) ‘Tanrı katına varıp git-’: Bu sözcük grupları TT’de ‘Mevlasına kavuştu’ ve ‘Tanrı katına çıktı’ örtmecelerinin dengidir (Tosun, 2017: 176). bkz. ölüm.

Buruulug (Буруулуг) – *Lamaizm.*: suçlu, kabahatli (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 17); suçlu (Monguş, 2003: 319); suçlu, kabahatli; özür dilerim, affedersiniz. Etim. *buruu+lug* (Ölmez, 2007: 101).

Buyan (Буян) – *Lamaizm.*: ihsan, iyilik, hayır, yarar (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 17); 1. insanlara iyi, güzel bir şey yapmak, yarar sağlamak; fayda, merhamet, iyilik, sadaka. 2. iyi, güzel bir şey istemek. İyi dilek. 3. mutluluk, saadet (Monguş, 2003: 323); iyi davranış, iyilik, ‘sevap’, Lamaistlerce iyi olan davranış, yaşam; *buyanı ulug kiji* iyi davranışı büyük kişi, iyi davranışı çok kişi, ‘sevabı bol kişi’. Etim.: Uyg. *buyan* <Skr. *puṇya* (Ölmez, 2007: 102).

Buyannıg (Буянныг) – *Lamaizm.*: hayırlı, yararlı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 17); 1. iyilik yapan, güzel, iyi bir şey yapan; asil, erdemli,

merhametli. 4. iyilik yapan kişiler; merhametli (Monguş, 2003: 323-324).
bkz. aç1.

Büdüü (Бүдүү) – *Lamaizm.*: 1. giz, sır. 2. arife (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 17); 1. başkalarına bildirmemek için başkasının farkına varmaması için tutulan sır; gizli (Monguş, 2003: 327); yavaş yavaş, gizliden gizliye, el altından, gizli olarak, çaktırmadan. Etim.: Moğ. *büdeki* (Ölmez, 2007: 103).

Bürlü beer (Бүрлү бээр) ‘buruşuver-’: doğumda ölen bebekler için kullanılan bir örtmecedir (Kenin-Lopsan, 2010: 121); (Tosun, 2017: 176).
bkz. ölüm.

Büzüreer (Бүзүрээр) – *Lamaizm.*: 1. inanmak; itimat etmek. 2. emin olmak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 18); 1. gerçeği kabul etmek, inanmak. 2. inançlı gibi olmak, inanmak. 3. bir şey tam bu şekildedir diye bilme; emin olmak (Monguş, 2003: 329); inanmak, umut etmek, güvenmek. Etim.: Moğ. *bişire-* (Ölmez, 2007: 104).

Büzürel (Бүзүрөл) – *Lamaizm.*: inanç (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 18); 1. inanma, inanış, umut. İnanç, güven. 2. inanma, emin olma, gerçek diye düşünme (Monguş, 2003: 329); inanma, güvenme. Etim.: *büzüre-l* ~ Moğ. *bişirel* (Ölmez, 2007: 104).

Çaagay (Чаагай) – *Lamaizm.*: 1. bol, bereketli, zengin. 2. leziz, güzel, iyi (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 19); iyi, zengin, bol, çok; güzel. Etim.: → Tof. *çaahay* <Moğ. *ca* “bol, çok, aşırı” (Ölmez, 2007: 104).

Çadır (Чадыр) – *Şamanizm.*: çadır, alaçık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 19); çadır, kulübe, ağaçlarla kurulan çadır; *tos çadır* huş ağacından kurulan çadır. Etim.: Tuvacada yakın döneme ait bir alıntı olmalı, aksi takdirde **şadır* beklenirdi, bak. ET (MK) *çātır* (<= Skr. *chattrā*), (Ölmez, 2007: 105).

Çadır, çok eski zamanlardan beri bir Tuvalının baharda, yazın ve kışın yaşadığı konağıdır. Çadırın dikildiği yere çadır yeri denilir. Çadırın kurulduğu yer “bahar konağı”, “yaz konağı”, “güz konağı”, “kış konağı”

olarak isimlendirilir, bu yüzden çadır konar-göçer hayat tarzına son derece uygundur (Kenin-Lopsan, 2019: 97).

Konar-göçer hayat tarzı nedeniyle dört ayrı konak arasında taşınan bu çadırın iç ve dış yapısı on iki hayvanlı takvime göre biçimlendirilmektedir. Çadırın kapısı mutlaka güney veya doğuya doğru konumlanmakta, çadırın içerisinde yer alan ev eşyasının nereye konacağı, ev halkının veya misafirlerin çadırın neresinde oturacağı hep on iki hayvanlı takvime göre belirlenmektedir. Kenin-Lopsan bu çadırın yapısını şöyle izah eder:

Çadırın eşiğinden güneşe doğru yürünüp çadırın başköşesine kadar olan tarafı, yani çadırın At, Koyun, Maymun, Tavuk, İt, Domuz yıllarına denk gelen tarafı, çadırın arka tarafı olarak isimlendirilir. Evin başköşesinden güneşe doğru yürünerek çadırın eşiğine kadar olan taraf yani Fare, İnek, Pars, Tavşan, Ejder, Yılan yıllarına denk gelen kısmı çadırın ön tarafı olarak isimlendirilir. Kapıdan başköşeye kadar çadırın batı tarafı “holdug çarık / kalabalık taraf” olarak isimlendirilir. Çadıra gelen ve çadırdan çıkan kişi sadece o taraftan geçer. Çadırın başköşeden kapıya kadar olan doğu tarafına maajim çarık / sakın taraf denilir. Çadıra girip çıkanlar o taraftan girip çıkmaz. Çadırda yer alan eşyalar şöyle özetlenebilir: At, Koyun ve Maymun yıllarına denk düşen yerlerde fiçılarda hoytpak, havan, havaneli, eyer, gem takımı ve bunun gibi eşyalar bulunur. Çadırın o kısmında gençler veya ev halkının çocukları otururlar. Tavuk, İt ve Domuz yıllarının bulunduğu yerde yüklük vardır. Yüklüğün önünde saygı duyulan insanlar misafir edilir. Domuz, Fare ve İnek yıllarının bulunduğu kısma ise evin erkeği oturur, onun yanına en saygı duyulan kişi oturur. Çadırın o kısmına başköşe / dör bajı denilir. Fare, İnek ve Kaplan yılının bulunduğu yerde yatak yer alır. Yatağın önünde evin hanımı oturur, çocuklar burada toplanır. Çadırın o kısmında evin hanımının kızları veya en yakın hanım akrabalar yer alır. Tavşan, Ejder, Yılan yılları kısmında ise mutfak eşyası ve bu eşyanın konulduğu dolap yer alır. Orada evin hanımının komşusu olan hanımlar ile en hanım akrabalar oturur (Tosun, 2015: 2034-2035).

Çagıg (Чагыг) – *Lamaizm.*: 1. sipariş, ısmarlama. 2. talimat, yönerge (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 19); sipariş, emir. Etim.: *çagı-g* (Ölmez, 2007: 106).

Lamaizm’de bir kişinin hayatını nasıl geçirmesi gerektiğine ilişkin esaslar bu kavramla ifade edilmektedir. Daha çok *çagıg-süme* (süme: nasihat) ikilemesi biçiminde karşımıza çıkan bu kavram, Buda’nın Nirvana’ya ulaşmak için verdiği nasihatleri içermektedir.

Çajar (Чажар) – *Şamanizm.*: 1. saçmak, yaymak. 2. ekmek, serpmek, dökmek. 3. püskürmek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 19); saçığ saç-: saçı saçmak (Eraslan, 2012: 598). bkz. çajıg. “Saçı saçmak-serpmek: Saçı kabul edilen nesneyi ya da sıvıyı, göksel güçler ya da yer/su ruhları için kurban olarak sunmak” (Korkmaz, 2003: 131).

Çajıg (Чажыг) – *Şamanizm.*: sıvı, içecek; kutsal bir sıvı, (dinî törenlerde) dört yöne serpilmiş su. Etim.: *çaş-ıg* (?), → *çaş-* (?) (Ölmez, 2007: 106-107); saçığ (<saç-ı-g) saçı, nezir (Eraslan, 2012: 598). bkz. tos-karak.

Şamanizm’de kutsal kabul edilen güçler için yapılan dinî tören olarak değerlendirebileceğimiz saçı, genellikle kansız kurban olarak isimlendirilir. Saçı töreninde örneğin Tuva Türklerinde ak-çem adı verilen süt ve süttten yapılan yiyecekler/içecekler saçılır. Bununla birlikte Türk kültüründe çeşitli tahıllar, kimi zaman para ve başka yiyecekler de saçılmaktadır. Bunun yapılmasındaki amaç bolluk, bereket ve korunma istemektir. Ayrıca doğayı koruma endişesi üzerine kurulu bir inanç olan Şamanizm’de tabiattaki tüm canlıları korumak, devamlarını sağlamak ve hayatı bolluk içinde geçirmek için saçı inancı öne çıkan ritüellerden birisi olarak görülmektedir.

Tuva kültüründe saçı ile ilgili bazı uygulamalar şöyle özetlenebilir:

Evin hanımı sabah çayı kaynatarak ağaç bakraca döker, dokuz delikli kaşıkla önce ocaktaki ateşe, sonra dışarı çıkarak doğan güneşe ve en sonunda ormana ve dağa saçı yaparak dua eder. Aşağıdaki alkışı söyleyerek saçısını saçar:

Dolgay Taңdım, örşee! / Dolgay dağım, bağışla!

Tos deerim, örşee! / Dokuz göğüm, bağışla!

Adlın hünüm, örşee! / Altın güneşim, bağışla!

Aydıñ ayım, örşee! /Aydımlık ayım, bağışla!

Saçı yaparken edilen dualar çok çeşitlidir. Evin hanımı sabahın ilk çayı ile saçı yaptıktan sonra, çaydanlığa aktardığı çayı fincana koyar ve ilk olarak eşine sunar. Ondan sonra en küçük çocuğunu besler. Sonrasında tüm çocuklarını peşi sıra beslemesi âdettendir (Kenin-Lopsan, 2019: 93).

Yazın bir hane halkı, yaylağa göçtüğünde, sağdıkları sütü sığ tabak veya dokuz gözlü kaşıkla dört yöne doğru dua ederek saçarlar. Sütün saçılmasının nedeni, yer, Taңdı, nehir, su iyelerinden baht ve büyük mutluluk dilemektir. Süt saçmak demek bir Tuvalının yerine yurduna dua etmesi, yalvarması demektir (Kenin-Lopsan, 2019: 243).

Çambı-dip (Чамбы-дип) – *Şamanizm.*: dünya, bu dünya. Tuva evren tasarımına göre Üstüü Oran ile Aldı Oran arasında kalan dünya. bkz. örtemçey.

Çana baar / beer (Чана баар, Чана бээр): evine dön-: *çan-* fiili, Tuvacada ‘geri dönmek, geri gelmek ve evine dönmek’ anlamındadır. Hakasçada *nanıbıstı* ‘geri döndü’ örtmecesini ile denktir (Killi Yılmaz, 2007: 68); (Tosun, 2017: 176). bkz. ölüm.

Çaң (Чаң) – *Lamaizm.*: 1. huy, seciye, karakter. 2. âdet, alışkanlık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 20); alışkanlık, huy, âdet. Etim.: Çin. *yang* → Uyg. *yañ* > Moğ. *cañ* (Ölmez, 2007: 109). bkz. aajı-çaң.

Çaңçıl (Чаңчыл) – *Şamanizm.*: alışkanlık, âdet, gelenek, töre (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 20); alışkanlık, huy, âdet. Etim.: Moğ. *cañşıl* <cañşıl <cañ+şıl (Ölmez, 2007: 109).

“Gelenek” sözcüğünün Tuva Türkçesindeki karşılığı olan “çaңçıl” Kenin-Lopsan’a göre bizzat “insan’ın kendisi” demektir. Çaңçıl, insanın iyi ya da kötü tarafını gösteren bir ahlak yasasıdır. Uzun ömürlü ve güçlü bir kavram olan “gelenek”, halkın yüzlerce yıl boyunca hayat tecrübesinden

oluşan, insanların şuurlarında sağlam bir şekilde yer edinen, kuşaklar boyunca miras olarak aktarılan ahlaki kurallar, yazılı olmayan kanunlardan meydana gelen toplumsal bir sistemdir. Ancak bazı gelenekler, toplumsal değişmeler yüzünden “faydalı” olmaktan çıkarlar. Yazar bu durumu şu atasözü ile ifade etmektedir: Kötü gelenek kötüye, iyi gelenek iyiye götürür (*Bak çañçıl, bakka çedirer, eki çañçıl, ekige çedirer*) (Tosun, 2015: 2028).

Çağnık (Чаңнык) – *Şamanizm*: yıldırım (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 20); şimşek. Etim.: **yalın+lık*, → Alt. *calkın* RAS 301 b, *d’alkın* OyRS 45 a, Hak. *çalın* 310 a (Ölmez, 2007: 109).

Yıldırım – Eski Türklerin mitolojik inançlarına göre, Tanrı’nın başlıca silahı ve temel göstergesidir. Şimşek çakıp yıldırım düşmesini iyiye yorduklarından eski Türkler bundan duydukları sevinci, yıldırımın düştüğü yerde dans edip göklere ok atarak gösterirlerdi. Yıldırımdan çok korkan Moğolların tersine Türkler, ilk yıldırımın düşmesini, yeni yılın gelişinin bir göstergesi olarak kabul ederlerdi. Şamanlıkla ilgili efsanelerde anlaşıldığına göre Yakutlar, yıldırım çarpmış şamanı, en güçlü şaman sayarlardı. Yıldırım, şamanların düşmanlarını yok etmek için yardım istedikleri Tanrı’nın silahıydı. Sagayların inanişine göre Tanrı, kötü ruhlarla savaştığı zaman, onlara ateş saçan yıldırım okları yağdırırdı (Beydili, 2004: 617).

Bir Tuva atasözünde (üleger domak) yıldırım savaşıla karşılaştırılmıştır: *Çağnık düşkende ört, çaa bolganda ölüm* “Yıldırım düştüğünde yangın, savaş olduğunda ölüm”. Buradan da anlaşılabilir gibi Tuva Türklerinde yıldırım korkulan, çekinilen ve kötü şeylerin (bak çüve), felaketlerin (halap) ve tehlikenin (ayıl) habercisi olan bir doğa olayı olarak karışımıza çıkmaktadır.

Tuva halk kültüründe yıldırım ile ilgili inanışlar şöyle örneklendirilebilir:

Büyük Hayırakan (Ayı) kuyruğunu salladığında şimşek çakar, göğsünü hırılttığında gök gürlümeş. Şimşek çakarken, insan at üstüne binmez, çünkü ata binen kişinin başına yıldırım düşer denilir. Eski Tuvalar yağmur yağarken, şimşek çakarken, gök gürlerken küçük çocuklarını evden dışarı

salmaz ve gürültü patırtı yapılmasına izin vermezmiş. ... Yağmur yağıp, gök gürlediğinde, evin beyi, bakraçtaki sütü alır, uzay iyesine yalvarıp saçı yapar. Saçı ağacında akağaç dalı veya aksöğüt dalı kullanılır, çünkü bu ağaçlara yıldırım düşmez. Bu nedenle, gök gürlerken süt saçan eve de yıldırım düşmez, derler (Kenin-Lopsan, 2019: 69, 322).

Yıldırım düşmemesi için yapılan yalvarmalar, şu algış ile örneklenebilir:

Köstüm turar kök deerim, / *Görünüp duran mavi göğüm,*

Köktüg-şıktıg töreen çerim! / *Yemyeşil memleketim,*

Buluttug deerden çañçık düşpezin! / *Bulutlu gökyüzünden yıldırım düşmesin!*

Buduktug ıyaştan çaştançı degbezin! / *Dallı budaklı ağaçtan kıvılcım çıkmasın!* (Kırgız, 1990: 37).

Çarı (Чары) – *Şamanizm.*: erkek geyik veya deve (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 20); Ren geyiği, (erkek) geyik; Etim.: Moğ. *cari*, Tof. *hşarı* RasF 194, L 1086 b (Ölmez, 2007: 109-110). bkz. mindi.

“Tuvalarda çarı “enenmiş geyik”, binek olarak eğitilir. Üç ile dört yaşlarında çarı geyikler binek olarak eğitilir ve yaşlanana kadar binek olarak kullanılırlar” (Kenin-Lopsan, 2019: 361).

Çarınçı (Чарынчы) – *Şamanizm.*: Kürek kemiğiyle fala bakan kimse (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 21).

Türk-Moğol kehanet yöntemlerinden en eskilerinden sayılan kavrulmuş kürek kemiğinin okunması aracılığıyla yapılan kehanete "omoplatoskopi" veya "iskapülomanti" denmektedir. Genel olarak koyun, keçi veya herhangi bir hayvanın kürek kemiği kullanılmaktadır. Koyun yetiştirmeyen bazı halklar (örneğin Yakutlar) geyiğin kürek kemiğini kullanırlar (Demir ve Çomak, 2015: 39).

Tuva Türklerinde kemik falı, insanların gerçekleştirmek istedikleri bir faaliyet ile ilgili uğurlu bir tarih belirlemek için kama danışmaları anlamına gelmektedir. Gerçekleştirilmek istenen faaliyet kimi zaman düğündür, kimi

zaman vefat eden bir kimsenin cenazesi ile ilgilidir. Tuva Türklerinde kemik falı ile ilgili uygulamalar şöyle örneklendirilebilir:

Eskiden evlenen oğlan ve kızın aileleri hangi ayda, hangi gün evden çıkılacağını kama sorarlarmış, kam kemik falına bakarmış, büyük büyücü fal taşına bakarmış. Tuva'ya Lamaizm geldikten sonra kocaya varan kızın ve gelin alan oğlanın evinden çıkacağı günü ve hangi renk ata binileceği lamaya sorulur olmuş. Gelin olacak kız evden ata binip çıkarken gelin atının üzengisini kaç yaşında birisinin tutacağını bile lamaya sorarlarmış. Bilge lama, karı koca olacak oğlan ve kızın doğduğu yıllara bakarak onların birbirlerine uygun olup olmadığını söylemiş. Eski dönemlerde Tuvalar, ne zaman öleceklerini taş veya kemik falı ile çoban köpeklerinin huylarına bakarak önceden bilirlermiş. Bu yaşlı insanlar uzakta yaşayan bir akrabasına bir haber iletme isterse bir genç ata bindirilir, bu yaşlı insana yardım etmek için onun uzaktaki akrabasına haberi ulaştırır (Kenin-Lopsan, 2019: 81, 113).

Çat (Чар) – *Şamanizm*: 1. yağmur duası. 2. yardımıyla yağmur yağdırıldığına inanılan taş (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 21); yağmur yağdırmak için yapılan büyü, yağmur yağdırmakta kullanılan taş, yada taşı. Etim.: ET *yad* → Moğ. *cada*, Hal. *zad* (Tib. *gyad*), Ölmez, 2007: 111); *yad*: yada taşı (Eraslan, 2012: 619).

“Yada Taşı, Türk özellikle Kırgız inancında, genelde Yer tapımının, özelde dağ tapımının bir parçası olduğuna inanılan, gerektiğinde yağmur, kar yağdırmak ve rüzgâr estirmek için kullanılan kutsal taştır” (Korkmaz, 2003: 161). Yada taşını kullanan sihirbazlar, büyücüler Uygur döneminden itibaren görünmeye başlamıştır. Bu konudaki ilk bilgiden Divanı Lügat-ı Türk'te Kaşgarlı Mahmut söz etmektedir ve bu taşta *yad* veya *yadçı* demektedir (Demir ve Çomak, 2015: 136).

Yada taşı, Türk dinî tarihi içinde yağmur taşı (*Yada*, *yat*), Doğulu ve Batılı araştırmacıların dikkatini üzerine çekmiştir. Çok eski devirlerden beri Türk kavimlerindeki yaygın bir inanca göre, büyük Türk Tanrısı, Türklerin cediti âlâsına *yada* (yahut *cada*, *yat*) denilen sihirli bir taş armağan etmiştir. Türkler bu taşla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır ve fırtına

çıkartabilirdi. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuştur. Şamanlara göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadaçların ellerinde de bulunmaktadır (Ayan, 2002: 625).

Yada taşının yardımıyla havaya etki etme, Kuzey Hunlarında olduğu gibi, eski Türklerde de Şamanlar tarafından düzenleniyordu. "Berge Nehri'nin anıtı" adıyla bilinen ve Türklerin kökenleri ile ilgili efsaneyi konu alan Yenisey yazıtlarından birinde Türklerin atalarından birinden söz edilir ve onun Şaman olduğu ve "yağmur ve rüzgâr" çıkartabildiği anlatılır. Tuva'da bulunmuş olan Berge Nehri yazıtında ise ölen Şamandan söz edilir ve onun sadece tefinden değil, aynı zamanda *yada* taşından da "ayrıldığı"na (öldüğü) değinilmiştir. İnanca göre, bu taş (yada) hayvanın iç organlarında bulunuyordu. Taşın gücü belli bir süreyle sınırlıydı. Çünkü zamanla onun gücü zayıflamaktaydı ve bu nedenle belli bir süreye bağlı olarak yenilenmesi gerekiyordu. Zayıf düşmüş olan *yada* taşı ya canlı bir kuşun ya da yaban veya evcil hayvanın yırtılmış karnının içine bırakılırdı. Böyle olunca taş nefes almaya başlar (*tinip-yat*: Hayati güç alıyordu) ve yeniden fonksiyonlarını yerine getirir (Potapov, 2012: 166-167).

Tuva Türklerinde yada taşı ile ilgili olarak Tıva Çançıl'da şunlar kayıtlıdır:

Eskiden Tuvalarda yada taşını saklama geleneği varmış. Çöön-Hemçik'in Höndergey köyünde Şirtek adında bir kam yaşarmış. Sat sülalesinden biriymiş. O kam atadan babadan yağmur duacısıymış. Kimseye göstermediği, kimseye tutturmadığı bir yada taşı varmış. Şirtek Kam, yağmur da yağdırmış. Kar da dökermiş. Kızdığı bir kişinin ağılına yıldırım da düşüren bir kammış (Monguş Keldegey Oglu Bora-Höö'den alınmıştır.) (Kenin-Lopsan, 2019: 286).

Çауаап (Чаяап) – *Lamaizm.*: istidat, yetenek, kabiliyet (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 21); kader, talih, kısmet, alın yazısı; kabiliyet, yetenek. Etim.: Моғ. *cayağa(n)* (Ölmez, 2007: 112).

Genellikle eşanlamlısı “salım” ile birlikte bir ikileme olarak kullanılan “çayaan” terimi Budizm ile ilgili bir metinde şöyle örneklendirilebilir:

Tıva kiji bürüzü salım-çayaan aayı-bile delegeyniñ sayzırañgay ertem-tehnikazın öörenmişaan, burun şagdan ögbelerniñ çüdüp çoraanı Sarıg Şajınnı, oon yozu-çañçıldarın sonuurgal, öörenip, olarga çorgaarların, olar deeş harısalgalıg bolur bolza, tıva çonga bolgaş çurtka ulug çediişkin bolur.

Tuvalılar, dünyadaki bilim ve tekniği öğrenecek yeteneğe sahiptir, eski dönemlerden beri inandıkları Sarı Din'in kurallarını öğrenirlerse, bu kurallara itimat ederek, onların sorumluluğunu taşıyarak yaşarlarsa bu ülke için büyük bir başarı olur (Sayaa, 2007: 6).

Çedi-haan (Чеди-хаан) – Şamanizm.: Büyük Ayı, Yedigir (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 22); Arapça Dübb-i Ekber veya Serir-i Felek; Latince Ursa Major olarak isimlendirilen, Kuzey gökkürede bir takımyıldız. En parlak yedi yıldızın oluşturduğu ve gökyüzünde hemen tanınabilen bu yıldız kümesi, pek çok kültürün mitolojisinde kendisine yer etmiştir. (Pultar, 2007: 20).

Tuva Türkleri Çedi-Haan yıldızı kutsal kabul etmişlerdir. Çedi-Haan yıldızı yurtların haraaçasından (çadırın tepesinde bulunan ve kutsal olarak kabul edilen kasnak) insanları gözler ve bu nedenle yurtlardaki ateş asla söndürülmez (Kenin-Lopsan, 2019: 99)

Yedigir'i Kutsallaştırma – Eski Tuvalıların inançları Kurbustu Hayırakan veya Kurbustu Tanrı ile çok yakından ilgilidir. Eski Tuvalılar Kurbustu Hayırakan, Kurbustu Han diye isimlendirdikleri gökyüzüne saygı duymuşlardır. Gökyüzünde görünen Ay, Güneş, Yıldızlar eski dönemlerde yaşamış atalarımızın efsanelerinde, masallarında ve türkülerinde yer almıştır. Tuva Türklerinde Çedii-Haan yıldız takımına adını veren efsane şöyle özetlenebilir:

Yer ve Gökyüzünün meydana geldiği, insanın yaratıldığı zamanlar imiş. Bir karı kocanın sarı saçlı yedi oğlu varmış. Bu karı koca çadırlarında ölüp kalmışlar. Bir ağıl dolusu yılki Kara-Özen'de (bozkır) kendi başlarına kalmışlar. Şafak atarken kardeşler birbirileri ile kavga etmişler, içlerinden

Kara-Özen'deki yılıya gidecek kişi çıkmamış. Küçük kardeş büyük ağabeyini, büyük ağabey küçük kardeşini dinlemezmiş.

Büyük ağabey, “Yılılarımız nasıl geceledi, gidip bak.” demiş.

Bir küçük kardeşi: “Ben han kişiyim, ben iş yapmam” diyerek çadırında oturup kalmış.

Onun büyük ağabeyi ise bir küçük kardeşine: “Yılılarımız nasıl geceledi, gidip bak.” der.

O da ağabeyine “Ben han kişiyim, ben iş yapmam” diyerek çadırında oturmuş.

Bu yedi sarışın kardeş birbirleri ile inatlaşıp dururlarken gökyüzüne uçuvermişler ve gökyüzünde Yedi Han yıldızı oluvermişler.

O zamandan beri bu yedi erkek kardeş bir arada olmalarına rağmen birbirleri ile konuşmaz, birbirlerine sırtlarını dönerlermiş (Kenin-Lopsan, 2019: 121-122).

Çedi nazın (Чеди назын) – Şamanizm.: Yedi yaş. Etim.: nazın > Моğ. nasu(n) (Ölmez, 2007: 222).

Tuva Türklerinde kişilerin psiko-motor becerilerine göre bir yaş sınıflandırması vardır. Aleksey Tevek, Çedi-Nazın adlı çalışmasında bu kavramı şöyle özetlemiştir:

Çaş nazın (bebeklik): O bir yaşından üç yaşına kadarki dönemdir.

Eleedi uruglar (yeniyetmelik dönemi): Bu dönem üç yaşından on beş yaşına kadar olan yaşları kapsar.

Anyaktar (gençlik): Bu dönem ise on altıdan yirmi dokuz yaşına kadar olan dönemi kapsar. Mümkünse bu yaşlarda oğlanlar ve kızlar evlenmiş, aile sahibi olmuş, çoluk çocuğa karışmış ve kendi yuvalarını kurmuşlardır.

Ortun nazın (orta yaş): Bu çağ ise otuz ile kırk beş yaş arası olan insanlar bu gruptadır.

Ulug nazın (olgunluk çağı): Bu çağ ise kırk altıdan altmış bir yaşına kadar olan süreyi kapsar. Tuva geleneklerinde bu yaşlardaki insanlar için tecrübeli, olgun insanlar denir.

Kırgannar (yaşlılar): Altıncı çağda yaşlılar yer alır. Onlar altmış birden seksen bir yaşına kadar olan insanlardır.

Çönüür nazın (kocamışlar): Yedinci çağda kocamışlar yer alır, bu çağ seksen bir yaştan ölüme kadar olan süreyi kapsar (Tevek, 2006: 8).

Çedi sıldıs (Чеди сылдыс) – Şamanizm.: Yedi yıldız. bkz. çedi-haan.

Çedii-Haan yıldız takımı ile ilgili Tuvalar arasındaki anlatmalardan birisi de Z.B. Samdan'ın 'Tıva Ulustuñ Burun-Çugaaları' adlı eserinden hareketle şöyle özetlenebilir:

Çedi sıldıs – Anne-babaları olmayan altı kardeş varmış. Hırsızlığı arttırmışlar. Bunlar insanlara zulüm ediyorlarmış. Onlar grup büyüüsü yaparak göğe çıkmışlar. Göğe gidince Üger yıldızının birisini çalmışlar. Ondan sonra Üger ile birlikte yedi yıldız olup kalmışlar. O yedi yıldız Üger'in yanına uğramadan onu dolanıp giderler. Onları Çedi-Haan (Yedi Hakan) olarak değiştirip adlandırmışlar (Samdan, 2004: 57-58).

Çer (Чер) – Şamanizm.: Yer (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 23); yer, zemin; *çer ortuzı dalay* Akdeniz (yeryüzünün ortasındaki deniz). Etim.: ET *yér ~ yir* (Ölmez, 2007: 116).

Tuva kültüründe evren tasarımında üç katman olması hakkında yukarıda (bkz. aldı oran) bilgi verilmişti. Ortada yer alan katman (ortaa oran) veya aydınlık yeryüzü (çırık örtemçey) olarak adlandırılan katmana aynı zamanda çer "yer" adı de verilmektedir. Korkmaz'a göre "yer" göksel güçlerle yersel güçlerin birleşimi olarak algılanan, somut ve geçici olan her şey; bu anlamda yeryüzü" olarak tanımlanabilir (Korkmaz, 2003: 166).

Tuva Şamanizminde gök gibi yer de kutsal kabul edilmektedir. Gök, genel olarak ada (baba), yer ise iye (anne) kavramı ile ilişkilendirilmektedir. Bununla ilgili Tuva Türkçesinde bir "çеçен çugaa" mevcuttur: deer adam, çer iyem (gök babam, yer annem).

Kenin-Lopsan, yeryüzünü şöyle tanımlar:

-Yeryüzü nedir?

Tuva'nın bütün bölgelerini gezip, yaşlı insanlardan bu sorunun çeşitli cevaplarını dinleyerek yazıya geçirdim. Onların verdikleri yanıtlar

birbirinden farklı farklı oldu, bu cevaplar Tuvalıların diğer akraba topluluklarla olan ilişkilerini gösteriyor. Kısaca görelim:

Yeryüzü, sabahleyin güneşin doğduğu ve akşamleyin battığı yere denilir. Bir insanın doğduğu yer, yeryüzü ile gökyüzü arasındadır. İnsan yeryüzüne bağlıdır derler, çünkü bir insanın meşimesi doğduğu yere gömülür.

Yeryüzü, insanın dokuz kuşaktan beri yaşadığı yerdir, bu yüzden ona ata yurdu der. Bir insanın ata yurdu ay ve güneşle birlikte denk varlıklardır, diyelim. İnsan doğduğu yeri terk edemez, çünkü orası atalarının mezarlarının bulunduğu kutsal bir beşiktir.

Yer-annem! Bu Tuvaların yeryüzüne yalvarırken kullandığı kutsal sözüdür. Çadırların yerleri, doğulan yer, eski konaklar, akraba oymağın tarihin eski dönemlerinden beri yaşayıp geldiği yer, vefat eden ihtiyarların naaşlarının bulunduğu mezarlar, avlanılan taygalar, hayvan yetiştirilen otlaklar, tarım yapılan geniş ovalar bir Tuvalının aklında “yeryüzü” anlamına gelen kutsal bir varlıktır. Yeryüzü, insanın annesi, bu yüzden kutsal yerlerde Tuvalılar yeryüzüne dua eder.

Yeryüzüne tapınma denilince evlatlara yeryüzünü korumak, onu sevmek ve gökyüzünün altında, yerin üstünde varlıklı bir şekilde yaşamak öğretilir. Tuvalılar kutsal yerlere gidip süt saçısı yapar, kaynak suyu saçısı yapar, yalvarır ve hayır dua eder (Kenin-Lopsan, 2019: 117-118).

Çetker (Четкер) – *Şamanizm.*: Şeytan (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 23).
bkz. albıs, aza, buk, diiren, şulbus.

Çevge (Чевер) – *Şamanizm.*: Mezar, kabir, sin, gömüt (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 23): mezar, mezarlık, kabir. Etim.:?, → EW 197 a (Ölmez, 2007: 117).

Moğollarda, ölü çömelmiş durumda gömülürdü; mezara değerli eşyaları ile birlikte bir sahan et ve bir desti kıymız konurdu. Mezarın yerini bilenler, cenaze alayına rastlayanlar öldürülürdü. Gömme töreni bitinceye değin seyahat yasak edilirdi. Mezarın başında düzenlenen bir yemekten sonra, yenilen etlerin kemikleri, tören bitiminde ölenin şerefine yakılırdı. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar dağları Tanrı makamı saydıklarından ölülerini hep yüksek yerlere, tepelere gömerlerdi. Altay toplulukları, ölülerini, dağ

üzerinde gizli yerlere gömerler ve yanına bir torba yiyecek koyarlardı. Ölen kimse önemliyse bir çukur kazılarak, onun kenarlarında bir delik açılır ve tabut oraya konulduktan sonra çukur toprakla örtülürdü (Korkmaz, 2003: 114).

Tuva Türklerinde ölümle ilgili çeşitli tabular bulunmaktadır. Ölen kişilerin isimleri, onların ruhlarını rahatsız etmemek, ruhların gitmesi gereken yere gitmelerini engellemek için söylenmez. Aynı şekilde çalışmamızda çok kere değindiğimiz üzere, “ölüm” sözcüğü yerine “vefat etmek” anlamına gelen örtmece sözler kullanılır. Bunlardan biri de “mezarlık” ile ilgilidir; bu nedenle çeveg sözcüğünün yerine “söögün salır çer” yani “kemiklerin bırakıldığı yer” ifadesi kullanılır. Tuva Türklerinde genellikle “ruhları rahatsız etmemek” için mezarlık ziyareti kavramı gelişmemiştir. Yine bu nedenle ölen kişinin bedeni mezarlığa götürülürken üç, beş, yedi, dokuz gibi tek rakamlarda erkek görev alır, kadınlar mezarlığa gidemez. Günümüze varıncaya değin, mezarlıklarda herhangi bir anıt bulunmazdı. Ancak son zamanlarda gelişen bir moda çerçevesinde mermer ve süslü mezar taşları Tuva mezarlıklarında görülmeye başlamıştır.

Çıskaal (Чыскаал) – *Lamaizm.*: 1. saf, sıra, hiza. 2. bayram (Arikoğlu ve Kuular, 2003: 24); sıra, bayram, festival; alay; gösteri, yürüyüş, askeri gösteri vb. Etim.: *çıskaa-l*, → Моғ. *ciğsağal* (Ölmez, 2007: 119).

Çide beer (Чиде бээр) ‘yitiver-’: Ölen bebekler için kullanılan bir örtmecedir (Kenin-Lopsan, 2010: 121); (Tosun, 2017: 176). bkz. ölüm.

Çiŋgine (Чингине) – *Lamaizm.*: 1. hakiki, gerçek. 2. genel, umumi (Arikoğlu ve Kuular, 2003: 25); gerçek, tam, doğru; *çiŋgine sekretar*’ genel sekreter. Etim.: Моғ. *ciŋkini*, Hal. *jinhene* (Ölmez, 2007: 121).

Çok аппаар (Чок аппаар) ‘yok ol-’: Ölen bir kimsenin yerinin doldurulamayacağını ifade eden bir örtmecedir. *çok bol-* aynı zamanda ölen bebekler için de kullanılır (Kenin-Lopsan, 2010: 121); (Tosun, 2017: 176). bkz. ölüm.

Çol (Чол) – *Lamaizm*: Kader, nasip, kısmet. Etim.: ET *yol* → Moğ. *col* “şans, kader” (Ölmez, 2007: 123).

Tuva Türkçesinde “salım” ve “kejik” sözcükleri ile birlikte ikileme olarak kullanılan “çol” sözcüğü, kişinin bu dünya hayatında yapıp ettikleri ile ilgili bir kavramdır. Kötü işler işleyenlerin kaderi kötü olacaktır; iyi işler işleyenlerin kaderi iyi olacaktır. Bununla ilgili çatiklerden şu örnek verilebilir:

Ol kiji bak atka kirerin-daa çedip aar, ooŋ salım-çolu- daa bagay bolur: kortkan er kijiniŋ kortkan hereejen-bile maqşılı-daa ür eves bolur; inçaŋgaş er kiji öske kiji kadayı-bile holbaşpazın.

O insan kötü şeyler yaparak şerefini yitirir, onun kaderi de kötü olur. Kortkan erkeğin kortkan kadın ile aşkı da çok geçmeden kötü olur; bundan dolayı erkek başka erkeklerin kadınlarıyla ilişki kurmasın (Sayaa, 2007: 61).

Çorta beer (Чорта бээр) ‘yavaş yavaş gidiver-’: *çorta ber-*, Ölmez’e göre ET *yori-t* biçiminden gelişmiştir ve *yürüt-* anlamındadır (2007: 124); (Tosun, 2017: 176). Tuva Türkçesinde “ölmek” fiilinin yerine kullanılan örtmece sözlerden birisidir bkz. ölüm.

Çövee kurgaar (Чөвөө кургаар): ‘bingıldağı kuru-’: *çövek* (bingıldak; tepe) Ölmez’e göre **yöbek* > *yöbek* > Tof. *noŋmek*, Kzk. *eŋbek*, Alt. *yeŋmek* sözcükleri ile ilgili olabilir (Ölmez, 2007: 126). Bu örtmecede kişinin mezarda yavaş yavaş çürümesi ile ilgili bir gönderme yapılması muhtemeldir (Tosun, 2017: 176). bkz. ölüm.

Çurttalga (Чуртталга) – *Lamaizm*.: Hayat, yaşam, ömür (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 26); yaşam, hayat, varlık, yaşama, var olma. Etim.: *çurttalga* (Ölmez, 2007: 128).

Çurum (Чурум) – *Lamaizm*.: 1. disiplin, nizam, intizam. 2. rejim, düzen (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 27); disiplin. Etim.: Moğ. *cirum* “kurulmuş düzen, sistem, rejim; ideoloji, norm” (Ölmez, 2007: 128).

Çüdülge (Чүдүлге) – *Lamaizm.*: 1. din. 2. mezhep. 3. itikat, iman (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 27); inanç, inanış, inanma; din, mezhep. Etim.: *çüdülge*, → Moğ. *şitülge* (Ölmez, 2007: 129).

Çüdüür (Чүдүүр) – *Lamaizm.*: İnanmak, iman etmek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 27); İnanmak, dinî inancı olmak; ibadet etmek, tapınmak. Etim.: Moğ. *şitü-* L 720 a (Ölmez, 2007: 129).

Dag (Дар) – *Şamanizm.*: dağ (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 28); 1. çevresine göre yerden çok yüksekte olan yer; dağ. (Monguş, 2003: 368); dağ. Etim.: ET *tag* → Moğ. *tag* (Ölmez, 2007: 131); tağ: 1. dağ, dağ silsilesi, sıradağ (Caferoğlu, 1968: 219).

Altay mitolojilerinde, tanrısal yaratma gücünü simgeleyen ışığın ilk ulaştığı yer olarak algılanan ve kendisinden türenildiğine inanıldığı için "*baba*" olarak inanca taşınan ata; dağ-ata. Yer/su ruhları sıralamasında ilk sırada yer alan ruhun kimliklendirilmesiyle yaratılan, koruyucu tanrı; dağ-tanrı (Korkmaz, 2003: 51).

Tuva Türklerinin kutsal kabul ettikleri Tañdılar şunlardır:

1. İlk Tañdı Hayırakan, bu Tere-Höl'de Kungurtug köyünden doğrudan görülen Haan-Tayga'dır. Başkı Tañdı demek güneşin doğduğu yüksek sıradağlar veya Tuva'nın güney bölgelerindeki yüksek sıradağlar demektir, bu yüzden çadırların güney taraflarındaki büyük dağ da kutsallaştırılır, bunlara saçı saçılır. Rusça yazılan kitaplarda Başkı Tañdı'ya Yujniye Sayanı veya Güney Sayanlar denilmektedir.

2. Kuzey Tañdı, bu herhangi bir ağılın kuzeyinde olan yüksek dağa verilen isimdir. Kuzey Tañdı demek Kuzey Sayanlar demektir.

3. Mönğün (Gümüş) Tayga, bu Tuva'nın en yüksek sıradağı. Mönğün-Tayga bölgesinde iki büyük dağ var: Birisi Ulug Mönğün Tayga, diğeri Küçük Mönğün Tayga'dır.

4. Bay-Tayga hayırakan. Hemçik nehrinin doğduğu yer olan Alaş civarının en büyük taygası. Tuva halk efsanelerine, masallarına ve şarkılarına giren buzul zirveli, kutsal yer.

5. Kızıl-Tayga Hayırakan: Süt-Höl bölgesi topraklarındadır, Hemçik'in sol tarafındaki büyük tayga.

6. Buura-Tayga Hayırakan halkına çok faydalı bir sıradağdır. Buura-Tayga'ya sabah erken süt saçılırsa, o gün hava açık olur, derler. Buura-Tayganın iyisi öfkelenildiğinde, kar fırtınası olur, lapa lapa kar yağar veya kuraklık olur, derler. Buura-Tayganın iyisi halkına iyi davrandığında kış güzel geçer ve ekinler bereketli olur, derler.

7. Tañdı-Uula Hayırakan, Oyunlar bölgesinin güneyi dolandır. Tañdı-Uula bizim atalarımızın tarihin en eski çağlarından beri ak sütünü saçtığı, hayır duasını ettiği yerdir. Tañdı-Uulanın iyisi kara gözlü, ak geyiktir, derler.

8. Ödügen-Tayga: Toju bölgesinin yüksek yeri, yaz zamanı çabuk ıslatan yağmurlar yağdığı için (ödügennig) buraya Ödügen-Tayga denilir. Bu taygada yaşayanlar Ödügen-Tayga'ya çay saçısı yapıp yalvarır. Burada Ulug-Ondum, Ortaa-Ondum, Biçe-Ondum diye üç büyük dağ var. Günümüzde bu dağlarından akademisyen Obruçev Daa da bahsetmiştir (Kenin-Lopsan, 2019: 134-135).

Dağır (Дагыыр) – *Şamanizm.*: takdis etmek, kutsamak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 28); kutsallaştırmam, kutsal kabul etmek (Monguş, 2003: 372); kutsamak, kutsal saymak; kutsallaştırmak Etim.: Moğ. *taki-* (Ölmez, 2007: 132).

Tuva Türklerinde gök (deer), ateş (o't), dağlar (tañdı), pınarlar (sug bajı), kam ağaçları (ham ıyaş), ovaalar, sulama kanalları (bauga bajı), balballar (köjee) şamanlar tarafından ardıc tütsüsü temizlenerek ve ak-çem saçısı yapılarak kutsanır.

Dañza (Даңза) – *Şamanizm.*: pipo (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 29); 1. çukur olan yuvarlak başına küçük sigarayı yerleştirerek yakıp emince, onun dumanı boru şekilli gövdesine yayılarak ağza gelen sigarayı içme aleti (Monguş, 2003: 392); pipo. Etim.: → Moğ. *gañsa* <Çin. *gan zi* (Tuv. *d-* <Moğ. *ğ-* ?); Tatarintsev Tuvacada başta *d-* bulunmasını *g-η-*, daha doğrusu *k-η-* aykırılışması (dissimilation) olarak açıklar ESTuvY II 88 (Ölmez, 2007: 133).

Tuva geleneksel kültüründe “dañza” daha çok misafir ağırlama geleneği ile ilgilidir. Cenaze merasimlerinden sonra, düğün öncesinde dünürlerin

tanışması sırasında, şamanların ayini bitirmesinden sonra karşılıklı olarak tek bir piponun elden ele dolaştırılması ile karşılıklı tütün tütürülür (taakpılajır).

Tuva'da tütünün tam olarak ne zaman kullanılmaya başlandığını söylemek zor. Tuva halk hikâyelerinde “şeytan tütünü” geçer. Şeytan tütünü, baklagillere benzer, yol üstünde, boş arazilerde bolca çıkar. İçinde acı bir toz olur. Oldukça zararlıdır, bir hayvan şeytan tütününü yerse hemen ölür. Bu ise taakpı (tütün) sözcüğünün Tuva dilinde var olduğunun kanıtıdır. Tuvalılar deli gördüklerinde şöyle derler:

- Şeytan tütünü mü (aza taakpızı) içtin? (Kenin-Lopsan, 2019: 237).

Darıma (Дарыма) – *Lamaizm.*: Darma (<Skr. *dharma*); akide, tasavvur; asli madde altı dış unsurdan biri (Eraslan, 2012: 566). Dharma: Kozmik düzen, alemlerin yasası, Budizmde öğreti (Demir ve Çomak, 2015: 206).

Buda Burgan Başkı'nın Kutsal Öğretisi – Dharma – Öğreti, bilgi anlamındaki Sanskritçe kelime. Yüksek görüşe ulaşır, sıkıntının sebebini yok etmeyi, gerçek mutluluğa ulaşmayı anlatan din öğretisidir (Tinley, 2008: 90).

Dariygi (Дарийги) – *Lamaizm.*: Tanrıça, ilâhe (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 29); 1. Tanrıça (Monguş, 2003: 398); Dariygi, Darigi, Dariygi: ‘Tanrıça’. Moğolca şekli Eski Moğ. *dara eke* ‘Tanrıça, Ana Tanrıça, Tanrı'nın annesi’, *dara* Tanrıça adı Tarı, Sanskritçede Lamaist panteondaki başlıca Tanrılardan biridir; *eke* Moğ. kelime anlamı ‘anne’ (Tatarintsev II: 100).

Tanrıça Burgan – Sanskritçe: tara, Tibetçe: dolma «koruyucu». «Bütün canlı varlıkları sıkıntıdan, dünyadan korurum» diye yemin eden Bodhisattva. Tanrıça Burgan'ın 21 şekli vardır. Tibet, Moğolistan, Buryatya, Kalmukya ve Tiva'da eski zamandan beri Ak-Dariygi, Nogaan-Dariygi Tanrılara inanıp iman ederler (Tinley, 2008: 92-93).

Daspiŋ (Даспын) – *Lamaizm. I* dinî tören yaparken üstüne kurban şekilleri koyulan geniş ağaç levha. **Dasıŋ:** Tanrı'nın dinî tapınağı; Budist tapınağı (Monguş, 2003: 400-401); **Daspiŋ I** 'tapınak; kilise (yapı)'. Krş. Eski Moğ. *dacang* / Moğ. *datsan* 'manastır, tapınak, mesken, manastırın büyük bölümü, manastır okulu' <Tib. (Vladimirtsov. bkz. Grammatika, 367). **Daspiŋ II** 'daspin' (lamaların dinî ayin sırasında kurban şekillerini koyduğu tahta). Görünüşe göre, Moğolcadan alınma: Krş. Eski Moğ. *tabčang* 'taht; dağ kademesi', *tabsang* 'taht; kaide, kademe', Moğ. *davtsan* 'platform; (tren istasyonunda)', *tavtsan* 'yatılan ve oturlan yer' (bank, ranza); sahne, platform (Tsevel, 513). Moğolca kelimenin kökeni belki Türkçe olabilir. Clauson, bu kelimenin bilinmeyen bir kaynaktan alınma olduğunu düşünür (Tatarintsev II: 106-107).

Dayalaar (Даялаар) – *Şamanizm.*: öldürmek (genellikle bir ayı hakkında)'. Krş. Tof. *tayalat-* 'ayıyı al-', bir örtmece olarak yorumlanır. Ş.Ç. Sat ayrıca ayı ile ilgili onu avlamak *ölür-* 'öldürmek' fiilinin yerine Tuv. *dayala-* örtmecesinin getirildiğini belirtir (Tatarintsev II: 113). bkz. adığı.

Deeji (Дээжи) – *Şamanizm.*: yemeğin en iyisi (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 29); bir şeyin en iyisi, en iyi seçileni (Monguş, 2003: 564); yemeğin en iyisi'. Krş. Eski Moğ. *degēji* 'üst düzey kişilerin veya Tanrıların önüne konulan en iyi yiyecek ya da içecek parçası; ilk şarap kıdemli kişinin önüne konulur', Kalm. *deej* 'en iyi kısım, en iyi parça; başlangıç (yeme, içme)', Moğ. *deej* 'en iyi kısım, en iyi parça' (Tatarintsev II: 327). bkz. saçı.

Deer (Дээр) – *Şamanizm. I* gök (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 29); **Deer III** 1. yerin üstünde geniş, mavimsi kapak gibi görünen hava örtüsü; gökyüzü. 2. eski zamanın düşüncesinde Yukarı Dünya (Monguş, 2003: 566); gökyüzü, Tanrı. Etim.: ET *teŋri* (Ölmez, 2007: 135); Tuv. *deer* = EUyg. *täŋri* (Ayazlı, 2016: 381). bkz. deŋger.

Gökyüzünü Kutsallaştırma – Eski Tuvalılar gökyüzünü “hayırakan” olarak isimlendirmişler. Burada “hayırakan”, “ilk”, “önce” anlamına gelmektedir. Tuvalılar insanın yaratılışı ile ilgili olarak gökyüzünü “baba”

olarak isimlendirmiştir. “Gök-atam/babam” sözünün anlamı buradan kaynaklanmaktadır. Tuvalılar, yeryüzünde yaşayan canlılarla ilgili olarak gökyüzünü de kendine has başka bir dünya olarak görmüşlerdir, bunun kanıtı da Ak gökyüzünde Azarlar ve Hoorlar diye ulusların yaşamasıdır. Tuva’da kamlığın yaygın olduğu dönemlerde Ak gökte yaşayan Azarlardan veya Hoorlardan geldiği düşünülen kam en güçlü kam olarak kabul edilmiştir, bu yüzden gökyüzü alkışlarda bir kahraman olarak görülmüştür. Gökyüzüne tapınmanın çeşitleri vardır. Sabah çayı gökyüzüne doğru saçılır ve yalvarıp dua edilir. Korkunç bir gök gürültüsü olduğunda, ağaca beyaz bir bez bağlanarak, gökyüzüne doğru yalvarılır. Eskilerin yalvarması şöyledir: “Gök Tanrı, affet!” Bu sözde, insanın kaderine ilişkin bütün her şeyi Gök Tanrı’nın bağışladığına dair büyük bir inanış var (Kenin-Lopsan, 2019: 116-117).

Delegey (Делегей) – *Şamanizm.*: dünya (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 30); yer, gökyüzü, ay, güneş, yıldızlar gibi evren genişliğinde olan bütün şeyler; dünya. 2. yer, yerküre; yeryüzü. 3. bütün yurtlar ya da yurtların birçok parçası. 4. etrafta olan yer, yurt, ülke (Monguş, 2003: 416); dünya. Etim.: Moğ. *delekey* (Ölmez, 2007: 136).

Demdek (Демдек) – *Lamaizm.*: 1. işaret. 2. not. 3. noktalama. 4. sembol (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 30); 1. korda kızdırılarak, hayvanın, çoğu kez yıllık hayvanının vücuduna basınca izinin geçtiği herhangi bir şekilli demir alet veya onun damgalanan izi. İşaret (Monguş, 2003: 419); işaret, sembol; not, puan. Etim.: Moğ. *temdeg* “işaret, belgi; sembol, damga” (Ölmez, 2007: 136).

Demon (Демон) – *Şamanizm.*: şeytan, iblis (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 30); Hristiyanlıkta: kötü ruh, şeytan (Monguş, 2003: 423).

Deŋger (Деңгер) – *Şamanizm.*: İlahlaştırılan gökyüzü, gök, yukarıdaki Tanrı (Monguş, 2003: 425); Tanrı olan gökyüzü, krş. Eski Moğ. *tenggeri*, *tngri* ‘Tanrı’, Kalm. *teŋgr* [teŋger] ‘gökyüzü, gök; hava’ (Tatarintsev II: 136). bkz. deer.

Dıştanı beer (Дыштаны бээр) ‘dinleniver-’: *dıştan-* fiili Tuvada “dinlenmek, tatil yapmak” anlamıyla kullanılmaktadır. Ölmez’e göre bu

sözcük Türkiye Türkçesindeki *dinlen-* (*tınç+lan-*) fiilinden gelişmiş, Türkiye Türkçesinde fiildeki ünsüz çiftindeki /ç/, Tuvacada ise /n/ düşmüş olmalıdır (Ölmez, 2007: 140); (Tosun, 2017: 177). bkz. ölüm.

Dıt (Дыт) – *Şamanizm.*: melez ağacı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 32); 1. çam türünden, kışın yaprakları düşen, ince, yumuşak, değerli ağaç; melez ağacı (Monguş, 2003: 562); karaçam. Etim.: ET *tit* (Ölmez, 2007: 140); tit: çam ağacı (Caferoğlu, 1968: 238).

Tuva Türklerinde “kutsal” olarak nitelenen bu ağaç, aynı zamanda halk hekimliği uygulamalarında (ulusçu emneeşkin) karşımıza çıkmaktadır:

Balıglar: Ajık biçii balıkların kırımdan dıt, hadı, çoygan çugu-bile çap kaar. Dıka hanı ajık balıklar iştinçe orgaadaynı hoyudur çuurgaş urar.

Yaralanmalar: Küçük açık yaraların üstünden melez ağacı, çam ağacı (hadı), laden ağacı (çoygan) reçinesi (çuk) ile sarılır. Çok kanamalı yaraların içine orgaaday (Ginseng / Jinsen) konulur (Serenot, 1993: 36).

Kenin-Lopsan’ın ‘Tıva Çañçıl’ adlı kitabında yer alan Melez ağacının (Dıt) sağlıkta kullanımına örnekler – Melez ağaçlarının gövdesinde oluşan şişliklerde “melez ağacı iliği” bulunur. Melez ağacı iliği soğukta donmaz, bala benzer. Tuvalar, bağırsakları, böbrekleri, mesanesi ve yemek borusu rahatsızlıkları için melez ağacı iliğini bir ilaç olarak kullanmışlardır (Kenin-Lopsan, 2019: 282).

Dıvaajañ (Дываажан) – *Lamaizm.*: Cennet (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 32); 1. din öğretisinde: hayattayken, kötü bir şey yapmayan insanların ölünce gideceği yer; Cennet (Monguş, 2003: 545); Cennet, Moğol dillerinden veya Tibetçeden alınmıştır. M. Räsänen, Tuvaca kelimeyi Bur. *diwājañ*, Moğ. *diwājiñ* ‘cennet’ <Tib. *bde-ba-čan* ile karşılaştırdı (Tatarintsev II: 308).

Dıvaajañ oranı baar (Дываажан ораны баар): cennete git-, **dıvaajañ kir-** (дываажан кир-) ‘cennete gir-’: *dıvaajañ* ‘cennet’ Tuvacaya Moğolca üzerinden geçmiş Tibetçe kökenli bir sözcüktür (*diwājiñ* <*bde-ba-čan*), (Tatarintsev 2002 II: 308); burada *cennete git-* ifadesi, ölen

kişinin sonraki hayatında mutlu olacağını gösteren bir örtmedir (Tosun, 2017: 177); ölmek, yok olmak, ölüvermek (Monguş, 2003: 545). bkz. ölüm.

Diireŋ (Диирең) – *Şamanizm.*: şeytan, iblis (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 32); 1. bir kişiye yaklaşır eğer gönül verirse o kişiye rahat vermez, göze görünmeyen güç, hava, ruh. 3. şeytan, kötü varlık (Monguş, 2003: 446); şeytan, iblis, kötü ruh. Etim.: Моғ. *teyireŋ*, Hal. *tiyren* (Ölmez, 2007: 140). bkz. albıs, aza, buk, çetker, şulbus.

Diŋmi (Диңми) – *Şamanizm.*: gürültü (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 33); 1. gök gürültüsü (Monguş, 2003: 450). bkz. çaŋnık.

Diŋmireer (Диңмирээр) – *Şamanizm.*: gürlemek, uğuldamak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 33); 1. kapalı havada yağmur yağarken yıldırımla birlikte güçlü ses çıkması (Monguş, 2003: 450).

Diŋmireeşkin (Диңмирээшкин) – *Şamanizm.*: 1. kapalı havada yağmur yağarken şimşekten sonra olan büyük gürültü; gök gürültüsü (Monguş, 2003: 450).

Disput (Диспут) – *Lamaizm.*: ilmi tartışma (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 33); bilim dünyasının veya bir kurumun önemli konuda toplanarak tartışması (Monguş, 2003: 457). *Disput – Herhangi bir aykırı sorunun gerçek cevabını bulup, çözümleyip, soru-cevapla doğrulayıp tartışıldığı husus* (Tinley, 2008: 93).

Dolaan Burgan (Долаан бурган) – *Şamanizm.*: bkz. çedi-haan.

Domçu (Домчу) – *Şamanizm.*: 1. büyücü. 2. eski usulle hastalık tedavi eden kimse (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 34); geleneksel yöntemle hastalık tedavi eden kişi, şifacı, büyücü (Monguş, 2003: 474).

Doŋ (Дой) – *Şamanizm.*: II toy, eğlence, şenlik (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 35); **Doŋ I** 1. tören, ziyafet; şölen, bayram (Monguş, 2003: 464); **Doŋ I** toy, ziyafet, şölen. Etim.: → Моғ. *toy* <= ET *toy* (Ölmez, 2007: 145); toy: şehir, karargâh; düğün, bayram (Eraslan, 2012: 611); şölen, yemekli eğlence (Korkmaz, 2003: 149).

Doylar, Tuva'nın geleneksel kültüründe önemli bir yere sahiptir. Oymaklar (Aymak) biçiminde, ülkenin geniş coğrafyasında birbirinden uzakta yaşayan Tuvaları bir araya getiren, topluluk şuuru kazandıran bu törenlerdir.

Tuva Türklerinin doyları şöyle sıralanabilir: *Bebek toyu (urug doyu)*, *bebek saçının kesilmesi toyu (urug bajın kurgurınıñ doyu)*, *yün toyu (dük doyu)*, *tahıl toyu (taraa doyu)*, *ot toyu (sigen doyu)*, *kışlak toyu (kıştag doyu)*, *çadır toyu (ög doyu)*, *yoğurt toyu (tarak doyu)*, *kam tefi toyu (düñgür doyu)* (Kenin-Lopsan, 2010: 118-139).

Doylaar (Дойлаар) – *Şamanizm.*: toy etmek, eğlence düzenlemek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 35); 1. eğlence yapmak, kutlamak, şölen yapmak (Monguş, 2003: 464).

Döö oranga baar (Дөө оранга баар): o tarafa git-: *döö* 'şu/o' sözcüğü Tuvacada işaret zamiri olarak kullanılan *döö*, Tof. *tee*, SibT. *tâgâ*, Krg. *tigi*, Başk. *tâgâ*, Tat. *têgê* ile denk olan bir işaret zamiridir ve zamirin işaret ettiği varlığın yakınlığı veya uzaklığına göre *döö* > *doo* > *duu* > *düü* biçimlerini alır (Tosun, 2011: 373). Hakasçadaki *tîgî çirzer parıbıstı* 'öte tarafa gitti' örtmecesi ile denktir (Killi Yılmaz, 2007: 68); (Tosun, 2017: 176-177). bkz. ölüm.

Döñgürgeş deer (Дөңгүргөш дээр): aniden yok ol-, öl-': Bu kavram, *çok bol-/apar-* örtmecelerinin dengi olarak kullanılmaktadır (Monguş, 2011: 496); (Tosun, 2017: 177). bkz. ölüm.

Dör (Дөр) – *Şamanizm.*: çadırda saygın kişilerin oturduğu yer, başköşe (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 36); 1. çadırda kapının karşısında olan yerin ön tarafına saygın kişilerin oturduğu yer (Monguş, 2003: 497); yurttan en saygıdeğer köşe, misafir için ayrılan köşe, köşe. Etim.: ET *tör* (Ölmez, 2007: 145).

Dör bajı (Дөр бажы) – *Şamanizm.*: bkz. dör.

Tuva çadırı, 12 hayvanlı Zodyak takvimine göre düzenlenir. Kenin-Lopsan'a göre çadırın eşiğinden güneşe doğru yürünüp çadırın başköşesine

kadar olan tarafı, yani çadırın At, Koyun, Maymun, Tavuk, İt, Domuz yıllarına denk gelen tarafı çadırın arka tarafı olarak isimlendirilir. Evin başköşesinden güneşe doğru yürünerek çadırın eşiğine kadar olan taraf yani Fare, İnek, Pars, Tavşan, Ejder, Yılan yıllarına denk gelen kısım çadırın ön tarafı olarak isimlendirilir. Domuz, Fare ve İnek yıllarının bulunduğu kısma ise evin erkeği oturur, onun yanına en saygı duyulan kişi oturur. Çadırın o kısmına “başköşe / dör bajı” denilir (Kenin-Lopsan, 2019: 88, 89).

Dörgül-törel (Дөргүл-төрөл) – *Şamanizm.*: yakınlar, akrabalar (Monguş, 2003: 498); akraba. Etim.: *dörgül* ve *törel*; *dörgül* < ?; ET *törü*-ile anlam açısından ilgili olmalı, ancak ses ve yapı açısından benzerlik görülse de birleştirmek güç görünüyor (Ölmez, 2007: 145-146).

Dört alıs şın (Дөрт алыс шын) – *Lamaizm.*: bkz. ajıg-şüjüg.

Burkancılara göre en yüksek bilgi, varlığın özüne vâkıf olmaktır. İnsan bu sayede dünya bağlarından ve ihtiraslardan kurtulabilir ve kendisini daha yüce bir varlık hâline getirebilir. Bunun için gerçek varlığını görmek (*körmek*), anlamak (*uķmak*), bilmek, duymak (*tuymak*) ve nüfuz etmek (*ötkürmek*) gerekir. Budizm dört esas üzerine kurulmuştur:

1. İstirap: İnsanın varlığı kötülük ve ihtiraslarla yoğrulmuştur,
2. İstirabın meydana gelmesi: İstirabın sebebi istek ve ihtiraslardır,
3. İstiraptan kurtulmak: Bunun için ihtiraslardan sıyrılmak ve nirvāna’ya “mutlak huzura” ulaşmak gerekir,
4. İstiraptan kurtulma yolları: *Nirvāna*’ya ulaşma Buddha’nın sekiz dilimli öğretisiyle mümkündür. Bu sekiz dilimli yolun ilki, *śīla* “ahlak” olup doğru söz, doğru davranış ve doğru geçimden ibarettir; ikincisi *samādhi* “meditasyon” olup, doğru muhakeme ve doğru murakebeden ibarettir; üçüncüsü *panna* “hikmet” olup, doğru anlayış, doğru düşünce ve doğru niyetten ibarettir (Eraslan, 2012: 38).

G.D. Tinley ‘Amıdıralga Ajıktıg Dört Alıs Şın’ adlı çalışmasında dört temel gerçeği şöyle sıralar:

1. *Sıkıntının – Gerçek Kaynağı.*
2. *Sıkıntının sebebinin – Gerçek Kaynağı.*
3. *Sıkıntının bitmesinin – Gerçek Kaynağı.*

4. Sıkıntıyı bitiren yolun – Gerçek Kaynağı (Tinley, 2008: 92).

Dugan (Дуган) – *Lamaizm.*: tapınak, mabet (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 36); içine girerek Tanrı'ya dua edilen yapı, tapınak; katedral, kilise (Monguş, 2003: 503); tapınak, mabet. Etim.: Moğ. *duğan, dugan* (<Tib. *hdu khang*) Kalm. *dug^{vn}, dugη, dug^{vη}* (Ölmez, 2007: 146).

Duguraan (Дугураан) – *Şamanizm.*: gruptakilere tek kadehle içkiyi sırayla ilerleyerek verme; dönüş, daire, set (Monguş, 2003: 505); dönüş, set, daire (ortak bir kadehten araka içme). krş. Eski Moğ. *duyuriya(n)* / Moğ. *duguraa* ‘daire; dairesel kâse’, Bur. *duharyaan* ‘fincan’, ayrıca Kalm. *duhr-h* ‘dönüş; daire oluşturma, dönme’ (Tatarintsev II: 257). Tuva Türklerinde “duguraan” sözcüğü, Divan şiirinde ve Bektaşilik terminolojisindeki “ayak seyri” ile benzerlik göstermektedir (Kenin-Lopsan, 2019: 62).

Dus (Дус) – *Şamanizm.*: **I** tuz (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 37); **Dus I** 1. keskin tatlı, suda ezilen, beyaz kristal yapılı madde; tuz (Monguş, 2003: 518); tuz. Etim.: ET *tuz* (Ölmez, 2007: 147).

Kenin-Lopsan, Tuva kültüründe “tuz” ile ilgili şu inanışları kaydetmiştir:

Topraktaki Kutsal Maddeler – Bir Tuvalının hayatında topraktan gereksizce çıkarılması yasak olan şeyler var. Bunlara Tuvalılar “topraktaki kutsallar” der; bunlar nadiren topraktan çıkarılır. Topraktaki kutsalların genel listesi şudur: Tuz, kaya tuzu, göl tuzu, tuzlak. Tuz: Bir Tuvalı için tuz çok faydalı bir maddedir. Bizim memleketin Tuvaları, Övür Bölgesi’ndeki Dus-Dag’dan (Tuz Dağı’ndan) tuz almaya giderler. Tuvalılar gereğinden çok tuz almaz, yer iyisi öfkelenir, derler. Tuvalılar tuz ile bir nesnenin iyiliğini kötülüğünü mukayese ederler, ayırt ederler. Uzak yere giden bir kişi, bir parça tuzu koynuna sokarlar. Eğer tuz yalanırsa, rutubet insana zarar vermez, derler. (Kenin-Lopsan, 2019: 285).

Konargöçer hayat tarzı yaşayan Tuvalılarda bazı eksiklikler ortaya çıkmaktadır. Bu eksiklik eğer tuzsa yani bir eve tuz istemeye gidildiğinde ev sahibinin mutlaka tuzu vermesi gerekir. Tuz çok az olsa bile yarısı isteyene verilir (Kenin-Lopsan 2019: 100).

Dügdeer (Дүгдээр) – *Şamanizm.*: eski zamanın geleneğine uygun olarak: oğlan ile kızın yaşı gelince evlendirmek için görücü gitmek; dünür gitmek (Monguş, 2003: 523); görücü gitmek, kız görmeye gitmek. Etim.: **düg+de-?* (Ölmez, 2007: 148).

Tuvaların nişanlanma geleneğiyle ilgili ilginç örf-âdetleri vardır. Öyle ki, “dügdeer”den sonra, erkek kız evinde kalır ve kızla eş gibi yaşar. Geleneğe göre kız kendi evine başlığı ödedikten sonra götürebilir. Bu zaman zarfında her iki taraf düğün hazırlıkları yapar. Beyin anne-babası oğulları için kendi obalarında ög (ev) diker, kızın anne-babası ise çeyiz (hereejen kijinin herekselderi) hazırlar. Düğüne on gün kala bey kendi babası evine döner (Yoloğlu, 1999: 43).

Dümbey (Дүмбей) – *Lamaizm.*: karanlık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 37); görünmeyen, ışısız, karanlık (Monguş, 2003: 533).

Düngür (Дүнгүр) – *Şamanizm.*: şaman tefi (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 37); bir tarafı deriyle gerilen, diğer tarafı saplı demir halkadan yapılan müzik aleti, şamanın şamanlık ederken çaldığı alet. Tef (Monguş, 2003: 535); tef, davul, şaman davulu. Etim.: Moğ. *düngür* “şaman davulu” (Ölmez, 2007: 149).

Düngür: Tuva dilinde Şaman davulu (Gürcan, 2018: 352). Tuva’da şamanın aynı anda iki davulu vardır. Birisi kötü ruhların kovulmasında diğeri ise sağaltmada kullanılmaktadır (Hoppal, 2012: 234).

Tuva çevresinde davul tutaklarının tipleri birbirinden açık bir şekilde ayrılmaktadır. İnsan başı şeklindeki davul tutağı haç şeklindeki dayanağın tam ortasında yer alır. Aynı tip Moğollarda da vardır. İkinci tip davul tutağının üzerinde yılan ve şaman şekillerinin yontusu görülmektedir. Üçüncü tip ise gelişi güzel şekilde biçimlendirilmiş davul tutacağıdır ve haç biçimindeki bir demir, sözünü ettiğimiz tutacağın üst kısmının üçte ikisini kaplamaktadır. (Bu tipik bir Şor davul tutacağıdır ve köklerini Abakan Havzası’ndaki Türk şamanlığından alır.) Dördüncüsü oku simgeleyen tutacaktır. Bu Kuzey Altay bölgesindeki Türklere (Çelkanlar) özgüdür.

Bunun altına ve üstüne şematik insan başları yontulmuştur (Hoppal, 2012: 241).

Dürüm (Дүрүм) – *Lamaizm.*: kural, kanun, kaide (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 37); 1. hayatta olayların ilişkileri ve kendi kendileriyle ilişkisi, onların arasındaki önemli ve sağlam ilişki, kanun. 2. bir şeyin düzenini gösteren karar, yönerge, kural. 3. toplumun veya kişinin kendisini sürekli dayandırdığı şey, gelenek, âdet (Monguş, 2003: 541); kural, kaide, düzen, yasa, kanun. Etim.: Moğ. *dürim* “kanun, yasa, kaide, düzen” (Ölmez, 2007: 150).

Ee (Ээ) – *Şamanizm.*: **II** iye, sahip (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 39); bay, efendi, sahip. Etim.: ET *édi* → Çağ. *ige* “sahip”, Tü. *ie* (Ölmez, 2007: 152); Tuv. *ee* = EUyg. *igä* (Ayazlı, 2016: 382).

Türk kültüründe yaygın olarak kabul gören inanişe göre insanoğlunun yaşadığı Orta dünya iye/ruhlarla doludur. İslamiyet sonrasında da yaşamaya devam eden bu inanişe göre ruhların kıyamete kadar Orta dünyada bulunacağı ve zaman zaman insanoğlunun karşısına çıkacağı anlatılmaktadır. *Cin, peri, mekir, İbrık Kalfa, Rüküş Hanım, cadı, pir, Congolos, Alkarısı, Albız, üç harfliler, iyi saatte olsunlar, fincancı katırları, yol azdıran, basan, bocuk, damdabaca, al ruhu, Sarıkız* ve *Kara Umay* adlarla anılan ve *ıssı* veya *sahip* de denilen iyelerin تنها yerlerde yalnız insanların karşısına çeşitli kılıklarda çıktıklarına inanılmaktadır (Ergun, 2019: 26).

Altay Şamanistlerinde doğanın canlandırılması, toplumsal bilincin ilkel gelişme düzeyine özgü eski düalist dünya görüşleri esasında oluşturulmuştu. Onların görüşlerine göre doğadaki her nesnenin ve doğa olayının ister dağ veya nehir, ağaç veya taş, kuş veya hayvan olsun, isterse de yıldırım veya yağmur olsun insan olmayan ama söz konusu nesneyle bütünleşmiş bağımsız bir iyesi vardı. Bu iye, insanda görüldüğü gibi bir bilince sahip olmasının yanı sıra çoğu zaman insana benzer (dağ, nehir iyesi vb.) veya hayvana benzer (kuşlarda, hayvanlarda vb.) görünümüyle (tasvir edilen) de fark edilmekteydi (Potapov, 2012: 49).

Pervin Ergun, “Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler” adlı çalışmasında iyeleri şöyle tasnif etmiştir: ağaç iyesi, doğum iyesi, su iyesi, dağ iyesi, ev iyesi, ahır-ağıl ve barınak iyesi, ateş ve ocak iyesi, geçit iyesi, eşik iyesi, hastalık ve dert iyesi, at iyesi, taş iyesi, yol iyesi, orman iyesi, at kazığı iyesi, doğa olayları iyesi, aşıt iyesi, hayvan iyesi, gömü iyesi, ıssız yerlerin iyesi (Ergun, 2019: 39-254).

Zoya Samdan, Tuva evren tasarımında iyelerin yerini şöyle izah etmektedir: *Şimdiki bilgilerimize göre, kâinat (oktargay) üç yerden oluşmaktadır: Üstüü oran (diğer isimleri: Kurbustu, Kuday, Deŋger-Deer); Ortaa oran (Diğer isimleri: Yer, Çambı-dip, Ortaa-Sarıg örtemçey, Osambulaŋ örtemçey). Yeraltı dünyası, Erlik oranı, Divajaan, Tamı oranı olarak da adlandırılır. Gökyüzü (deer) çok katmanlıdır (genellikle 33 kat). Bu katmanlarda azarlar, kazarlar, horlar, azar-kurbustular ve insanlar ile hayvanların kutlarının iyeleri yaşar. Yeraltı dünyasında 18 cehennemde Erlik ile hizmetkârları (çalça) yaşar. Onlar ölen kişilerin kutlarının iyeleridir. Yeraltı dünyasında yaşayan iyeler, kemerlerini karınlarının altından takar. Yer üstünde yaşayan insanların kutlarının iyeleri hem iyi özelliklere hem de kötü özelliklere sahiptir. Burada yaşayan iyeler, kuşaklarını bellerinden takarlar (Samdan, 2004: 24).*

Eeren (Ээрен) – Şamanizm.: put (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 39); idol (Şamanlıkta). Etim.: Tof. *ēren* 184 (Ölmez, 2007: 152); Tuba, Uranbay Türk mitolojisinde töz (Korkmaz, 2003: 62); eeren (ongon): yardımcı ruhların betimlemeleri (Gürcan, 2018: 352).

Tuva’da kamin yardımcı ve koruyucu ruh betimlemeleri (ongonlar) *eeren* olarak adlandırılır. Hunlarda ve daha sonra Göktürklerde ‘tanrı tasvirleri’ olarak geçen ongonların mevcudiyeti hakkında muhtelif Çin kaynakları bilgi vermektedirler. Mesela ‘Gök Türkler tanrılarının tasvirlerini keçeden yaparlar ve deri torba içinde saklarlardı. Bu tasvirler iç yağı ile yağlanırdı. Aynı zamanda sırik üzerine de dikilirdi (Bapaeva, 2013: 17).

Eerenler şamana işinde yardım eden ve onu koruyan iyi ruhlardır. Ataların ruhları, özellikle daha önce yaşamış akraba şamanların ruhları

olabilirler. Sık sık ayının postu ya da tırnaklı pençesiyle temsil edilen ayı *eeren*, en güçlü ruhlardan biridir. Şamanların diğer güçlü koruyucuları, keçeden yapılmış, açık ağzından kırmızı dili sarkan bir yılan başı olan yılan *eeren*lerdir. Bunların cam bilya gözleri ve bakır boynuzları vardır; diğer ucuna bir demet küçük şerit dikilmiştir. Genellikle şamanın elbisesine birçok yılan asılmıştır. Kurt *eeren* kötü ruhlarla savaşında şamana yardım eder. Baykuş *eeren* geceleyin ormandaki kötü ruhları hissederek şamana yardım eder. Kuzgun *eeren*, ağaçtan oyulmuş bir şekille temsil edilen, şamanın özel ulaşıdır (Fridman, 2002: 184).

Ongonlar 'keçeden, paçavralardan, kayın ağacı kabuğundan yapılır. Bir kısmı çocukların oynadıkları bebeklere benzerler. Bir kısmı da tilki, tavşan ve başka hayvan derilerinden ibarettir. Bunlar duvarlara yahut sırtlara asılır. Bazı aileler bunları torbalarda saklarlar. Ava veya önemli bir sefere çıkarken bu ongonlara saçı saçarlar ve ağızlarına yağ sürerler' (Bapaeva, 2013: 17).

Emegelçi (Эмегелчи) – *Şamanizm*.: Emegelcin Eeren: Ata ruhları temsil ederek aileyi ve çocukları hastalıktan koruyan, keçeden hazırlanan yardımcı iyi ruhtur (Gürcan, 2018: 176).

Moğolca Emege nine, Emgen ise yaşlı kadın demektir. Ayrıca Emmek fiilini çağrıştırır. Em kökü ilaç ve dişilik anlamlarına sahiptir. Moğol ve Türk lehçelerinin hemen tamamında dişil anlamları ve emzirme içeriğini barındırır. Tunguzcada da yine dişil akrabalıkların bazılarını tanımlamakta kullanılan bir sözcüktür. Mançuca Emhe, kaynana manasına gelir (Karakurt, 2011: 82).

Tuvaların Şaman ruh ve tanrıları arasında *Umay* adıyla bilinen bir tanrıça yoktu. Ancak, onlarda bebeklerin ve yeni doğum yapan kadınların koruyucu ruhu sayılan ve onları korumak amacıyla eve asılan putlar (*erenler*) vardı. Bu putlara *emegelçi (emegelcin; emegelçin)* adı verilirdi. Leningrad (Sankt-Petersburg) Antropoloji Enstitüsü Müzesi koleksiyonlarında bu adla put-*emegelcin* örnekleri bulunmaktadır. Bu putlar, kumaştan yapılmış insana benzer figür veya kumaş bebek biçimindedirler.

Bu tasvirlerde *Umay*'ın sembolü olan yay ve ok bulunmaktadır (Potapov, 2012: 344).

Em-o't (Эм-о́т) – *Şamanizm.*: äm, ilaç, tedavi vasıtası Моғ. äm ‘ilaç, sihir vasıtası’ (Caferoğlu, 1968: 71).

Şamanların görevleri arasında ‘emçi’lik bulunduğunu ifade etmiştik. Tuva halk hekimliğinde (ulusçu emneeşkin) ilaçlara “em” ya da ilaçlar genellikle otlardan yapıldığı için “em-ot” adları verilir.

Kenin-Lopsan, Tuva halk hekimliğinde kullanılan bazı bitkiler hakkında şu bilgileri vermektedir:

İlaç Olarak Kullanılan Bitkiler – Meyan kökü kurumaya başladığında toplanır. Eski zamanların insanları meyan köküne, “ilaç bitkisi” derlermiş. Meyan kökü gölgelik yerde kurutulur, harman edilir ve kaplara konulur. Soğuk aldığı için öksüren kişilere meyan kökü kaynatılıp içirilir. Meyan kökü, öksürüğün başını bilir, derler. Tuva halkı şakayık çiçeğine “kokulu” der, bu nedenle şakayık çiçeklenirken koparılmaz. Şakayıkların kökü, ilkbaharın ilk günlerinde çıkarılır. Şakayıklar kurutulup tütsülendiğinde yemeklere çok iyi tat verir. Kronik mesane rahatsızlığı olan kişilere şakayık kökü kaynatılır, çay gibi içirilir. Avcılar güneşte kurutulan şakayık köklerini çay niyetine içerler. Şakayık çayı içenler, rutubetten kolay kolay hasta olmaz, derler. Tuvalılar şakayıkları hem yemeklerde hem de halk hekimliğinde kullanır (Kenin-Lopsan, 2019: 280-281).

Erlik oranı (эрлик ораны) – *Şamanizm.*: Cehennem (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 43); *erlik orun* [~ *erlik çer*] cehennem, yeraltı dünyası. Etim.: *erlik* için → Моғ. *erlig* “ölüm tanrısı, cehennemin hükümdarı” (~ *erlig*) → ET *erklig* (Ölmez, 2007: 158); ärklig: Tanrı Erklig. üzä : t(ä)ñri : (ä)rkli(i)g [...t]üm(ä)n : [...b(ä)gl](ä)r(i)g bod(u)n[(u)g] (Şirin User, 2009: 302); erlik: a. 1) “Erken dönem yaradılış tasarımlarında Göktanrı tarafından yaratıldığına ya da tanrı Ülgen’in kardeşi olduğuna inanılan ilk insan. 2) Yeraltı dünyasını yöneten ve baş şeytan olarak algılanan kötücül tanrı” (Korkmaz, 2003: 63).

Tana Herel destanından Erlik-Lovuᅇ hakkında Şu b6l6m alıntılanabilir:

Tanaa-Herel:

- Şeytan d6nyasında Erlik-Lovun hana
Çaylak kuşu derisinden gocuğumu,
Kara kuzu postundan yeleğimi,
Üzerinde r6tbeli kara samurdan Őapkamı vermiŐtim,
Bana bir Şey vermemiŐti,
Onu alıp getir diye
KonuŐuyor, demiş.

Kraliçe:

-İyi olmuş,
Senin oraya gitmeni,
Ben de isterim.
O Şan-Haan beni istediği,
İçin 6yle yapıyor,
Ondan kolay Şey olamaz, demiş.
-Bizim bu yerde dokuz cevher yok.
Şeytan d6nyasında Erlik-Lovun han
Tek başına h6kmeden handır,
Onu buraya getirip dağıtmak gerek, deyip
Bunu s6yl6yormuŐ (Arıkoğlu ve Borbaanay, 2007: 265).

Erlik oranı da tıpkı İslamiyet ve Hristiyanlık gibi çok katmanlı bir cehennem g6r6nt6s6ndedir. İnsanlar, yaŐarken iŐledikleri g6nahlara g6re cezalandırılmaktadır. AŞağıdaki metinde Erlik-Lovuᅇ Hanın karşısına çıkarılan ruhlar bir t6r gerçeklik urganı ile bağlanıp aldıkları cezalarının gerekçesi hakkında sorgulanırlar:

Erlik Yerine (Cehenneme) Giden Ruhlar – Sarı evrene (bu d6nya) yerleşip, 6len insanların ruhu Erlik-Lovuᅇ Han'a gitmelidir. Bir yerde 6len altı insanın ruhu diğer d6nyaya gitmeden, sarı evrende Şeytan olup kalakalmıŐlar. Onlar bir yere toplanıp: «Bizim b6yle dolaŐmamız Erlik Han yerine gidip, onun Őeytanlarının arasına girmemiz yasaklanmıŐtır» diyerek kendi aralarında konuŐmuŐlar. Onlar grupça Erlik-Lovuᅇ Han yanına gitmişler. Erlik-Lovuᅇ Han bu ruhları sorgulamak için kabul ederek, onları

kızıl urganıyla Erlik yerinin cezasını gösterdiği duvarına bağlamış. Ondan sonra Erlik Lovuş Han kendisinin iki hizmetlisini çağırarak “Sarı evrenden altı ruh-şeytan gelmiş, onları ceza gösterilen duvara bağladım. Onları sorgulayın, şeytanların arasına kaydedin, ondan sonra şeytanlar arasına katın” demiş. İki hizmetli oradan ceza duvarına gelince ruh-şeytanları, Erlik urganıyla bağlamış. Bir ruh-şeytanın yanına gelince, o kollarından asılmış. Niçin iki kolundan asıldın? O ruh-şeytan durup “Ben sarı evrene insan olarak yerleşip, insanları büyük-küçük demeden dövüp, onur kıran kişiydim. Onun cezası olarak kollarımdan kızıl urganla asıldım” diye doğru konuşmuş. İkinci ruh-şeytanın yanına gelince, o dilinden şeytanın kızıl urganıyla bağlanmış. Hizmetliler “Niçin dilinden asıldın?” diye sormuşlar.

O ruh-şeytan “Ben de sarı evrene insan olarak yerleşip, dilimle suçsuz insanlara kötü söz söyleyip, dedikodu yayan kişiydim. Bunun için onun cezası olarak dilimden asıldım” demiş. Üçüncü ruh-şeytan ciğerinde yiyecek göstererek kolu, ağzı, dili ona ulaşmadan kapatılmış. Hizmetliler “Sen ne yapıp bağlandın, kapatıldın?” diye sormuşlar. İye “Ben sarı evrene insan olarak yerleşip, çok haram yiyen kişiyim. Acıkan yoksullara yiyecek vermeden, başka insanların acıkıp-susadığını bilmeden sadece kendimi düşünen kişiydim” – diyerek cevap vermiş. Dördüncü ruh-şeytanın el-ayağı alınıp, asılmış. Hizmetliler “Ne yaptın da el-ayağın alınarak, asıldın? – diye sormuşlar. Asılan ruh-şeytan yatarak “Ben sarı evrene insan olarak yerleşip, hırsızlık eden kişiyim. Zengin, fakir demeden hepsine hırsızlık ettim. Çok hırsızlık ettim, onun cezası olarak asıldım” diye cevap vermiş. Beşinci ve altıncı şeytan-ruhları, düz tahtanın iki tarafından bağlanıp asılmış bir erkek ve bir kızmış. Hizmetliler “Neden asıldınız?” diye sormuş. Erkek şeytan-ruh durup “Ben sarı evrene insan olarak yerleşip, çok çocuk doğuran kadını terk edip, bu kadınla birleşip evlenen kişiyim. Onun cezası olarak bu kadınla birlikte asılan kişiyim – diyerek olayın gerçeğini anlatmış. Kız şeytan-ruh durup “Ben sarı evrene insan olarak yerleşip, kocamı bırakıp, bu adamla evlenen kişiyim” – diyerek gerçeği anlatmış... (Arapçor, 2010: 60-61-62-63).

Erlik oranınçe a'ttanır (Эрлик оранынче аьттаныр) ‘Cehenneme git-’: Tuva folklorunda ötedünya tasarımı, hayat ağacı biçimindedir. Üstte dokuz katlı göğün sekizinci katında “üst dünya” (*üstüü oran*), altta “alt dünya” (*aldu oran*) ve ikisi arasında “aydınlık dünya” (*çırık örtemçey*) yer alır. Alt dünyaya *erlik oranı* adı verilir ve cehennemi temsil eder (Kenin-Lopsan, 2010: 69); (Tosun, 2017: 177). bkz. ölüm.

Hajulgay ber- (Хажыылгай бээр) ‘eğriliver-, yana yativer-’: Moğ. *haju* ‘yan, taraf, kenar’ (Ölmez, 2007: 162) sözcüğünden türetilen bu sözcük grubu, ‘yan yatmak’ anlamındadır. Tuvada bir kişi öldüğü evden gömülmek üzere çıkartılırken, sağ tarafına yatacak şekilde konumlandırılır (Kenin-Lopsan, 2010: 121); (Tosun, 2017: 177). bkz. ölüm.

Ham (Хам) – Şamanizm.: kam, şaman (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 48); şaman, kam. Etim.: ET *kam*; Räsänen, Ramstedt’e dayanarak Sino-Korece olabileceğini belirtir (Ölmez, 2007: 162); kam, şaman, büyücü, sihirbaz (Caferoğlu, 1968: 163).

Şamanizm inancına göre, ayin, tören ve kutsamaları yapan iyi ya da kötü ruhlarla bağlantı kuran, hastaları tedavi eden, büyü, sihir yapan kişiye "Şaman" denir. Şaman sözcüğü Türkçe kökenli değildir. Türkler, Şaman yerine "Kam" sözcüğünü kullanmaktadır (Demir ve Çomak, 2015: 15).

Tuva’da uygulandığı biçimiyle Şamanizm, insanları şaman aracılığıyla yukarı ve aşağı dünyanın ruhlarına bağlayan inanç sistemidir. Şaman, vecd hâline geçiş sayesinde atalarının ve doğanın ruhlarıyla konuşarak kehanette bulunabilen ve geleceği tahmin edebilen, ruhlarını kaybetmiş ya da hastalıktan ıstırap çeken kişileri iyileştiren ve topluluğun sağlığı için ayinler yapan dinsel uygulayıcıdır (Bapaeva, 2013: 16).

Kamlığın bir din ve esrime tekniği olup olmadığı ile ilgili farklı görüşlerin temelinde aslında kamlığın arkaik toplumlarda görülmesi ve bu toplumlarda görülen sihrin, büyüün ve yapılan pek çok şeyin dinden ayırt edilmemesi yatmaktadır. Arkaik toplumlarda hayata bakış açısının ve yaşam tarzının tamamen dinî olduğu, her şeyde ilahî bir güç arandığı ve bu ilahî güçlere ulaşmak veya tabiata hâkim olmak için sihrin ve büyüün

kullanıldığı düşünülürse, kamlık geleneğinin kompleks bir yapı sergilediği ortaya çıkmış olur (Kumartaşlıoğlu, 2016: 110).

Tuva şamanları belli özelliklere göre birbirlerinden ayrılıyorlardı: 1. Soylarının eski şamanlardan geldiğini düşünen şamanlar; 2. Kendilerinin toprak ve su ruhlarından geldiklerini düşünen şamanlar; 3. Kökenlerini gökten aldıklarını düşünen şamanlar (dir uktuğ ham); 4. Albis adındaki kötü varlıktan geldiklerini düşünen şamanlar; 5. Kökenlerini Aza adındaki kötü varlığa dayandıran şamanlar (Hoppal, 2012: 128).

Altay-Türk şamanlarının ve Tuva şamanlarının çizme şeklindeki ayakkabıları, yumuşak geyik veya ren geyiği derisinden hazırlanmıştır. Bunların üzerinden kuş ayağına benzer şekiller ya da şamanın tören sırasında benzemek, özdeşleşmek istediği hayvan ya da varlık resmedilmiştir. Özellikle de istediği varlıklar sergilenmiştir (Hoppal, 2012: 222-223).

Z.B. Samdan, kişilerin kam oluşları ile ilgili şunları söylemektedir:

Kam Olma – Herkes kam olamaz. Sadece geçmişte şamanlık edip, ölen şamanın yardımcı ruhlarından soy alıp, kızlarının, oğullarının çocuklarına düşünce o kişi kam olur. Niçin bazı kamlar güçlü, bazıları zayıf ve bazıları sadece karanı körnür (sıradan insanın göremediği şeyleri gören) kişiler olur?

Eskilerimizin ve kamların kendilerinin anlattığına göre, onun hepsi hangi yardımcı ruh olduklarıyla alakalıdır. Böyle yardımcı ruhlara örnek, kurt, kuzgun, baykuş, tilki, kartal, yılan, ayı, taş balbal ve başka çeşitli yardımcı ruhlar... Yardımcı ruh indiği insanı bulup, başka yardımcı ruhlar da eklenince güç gelir, diyorlar. Yardımcı ruh inen böyle kişiler ilk önce kasılıp, dalıp, hastalanmaya başlarlar. Eğer gölü geçen çok güçlü yardımcı ruhlar inerse, o kişi uyanamaz, ölüverir. Böyle yardımcı ruhlar inen kişileri kamlar şamanlık ettirip, öğretmeye başlarlar. Onlara yardımcı ruhları ders verip, o yeni kişiye alıştırıp, onu sağlamlaştırırlar. 1934 yılında Şuyga yardımcı ruhu inen Seriy diye genç bir kızı güçlü denilen Sürüñ Şaman'ın öğrettiğini gözümle kaç akşam gördüm. Onlar kıyafetlerini giyip,

davullarını tutarak, egin-çulan (kamların eşyası, aleti) isimli şeyiyle koşturup, büyük şaman şamanlık ederken onu taklit edip şamanlık etmiş. Birkaç kez birlikte şamanlık ettikten sonra şimdi de yeni kam kendisi yalnız şamanlık etmeye başlar (Samdan, 2004: 197-198). bkz. albıs, albistaar, algış.

Нам ıяа (Хам ыяш) – Şamanizm.: yatır ağaç, kam ağaç (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 48).

Şaman ağacı, şaman inancının temel unsurlarından biridir; farklı dünyaları ve gök katmanlarını birleştirirdi. Şamanistler dünyanın ortasında dev bir ağaç düşünürler. Mesela Moğollara göre olağanüstü büyük bir dağ üstünde göğe ulaşan kadının bulunduğu bir ağaç tasvir edilir. Bu kozmik boyuttaki ağaç şamanlar için göğü ve yeri birbirine bağlayan ve esrime sırasında gidilmesi gereken bir “yol”dur. Ağacın yükselişi şamanın göğe çıkmasını ifade eder (Hoppal, 2012: 261).

Kenin-Lopsan, ham ıяа hakkında şu bilgileri verir:

Kam Ağacının Kutsanması – Kam ağacını kutsal kabul etmek ve onu kutsamak Tuvalarda çok eski zamanlardan beri yaşamaktadır. Eski Tuvaların söz varlığında “ham ıяа” demek kam melez ağacı demektir. Tuva kamları sadece kam melez ağacını takdis etmişler. Rus bilim adamları bu kendine has isimlendirmeyi ayrıntılı olarak yazmamışlardır ve “şamanskoe derevo” veya “kam ağacı” diye genel bir isim kullanmışlardır. Kehanetlere inanan Tuvalarda kam melez ağacı demek uzun ömürlü, uzun boylu ve en güçlü ağaç demektir. Rus bilim adamı E.K. Yakovlev 1900 yılında basılan kitabında şöyle yazmış: Kam ağacı kutsanması demek ormanı kutsamaktır, ormanın iyelerine dua edip yalvarmaktır, kam melez ağacının kutsanması ağacın budakları kozalaklandığında yapılır. Geçmiş zamanların Tuvaları kam melez ağacının kutsanmasını doğru ve açık olarak yazmıştır. Kam melez ağacı herhangi bir yerde yaşayan bir grup insanlar için kutsanır. Birbirine komşu olan evlerde yemekler hazırlanır, kam melez ağacını kutsar, ağacın yanında kutlama yapılır, bunun esas amacı kamın kutsadığı melez ağacından barış içinde yaşamayı dilemektir. Kam, melez ağacını yazın, aydınlık bir gündüz vakti kutsarmış. Kam melez ağacının

kutsanması, Tuva halkının eski bir inancı ve yaşanılan yerin zenginliğini korumanın bir yoludur. Kutsanmış kam melez ağacının yanında ağaç kesilmez, av avlanmaz ve o bölgede yer kazılmazmış (Kenin-Lopsan, 2019: 145-146).

Hamnaar (Хамнаар) – *Şamanizm.*: şamanlık etmek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 49).

Handıkşıl (Хандыкшыл) – *Lamaizm.*: eğilim, merak, hobi, ilgi (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 49); ilgi, eğilim, merak. Etim.: *handıkşı-l* (Ölmez, 2007: 163).

Haraaça (Хараача) – *Şamanizm.*: kasnak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 49); yurt penceresi, yurdun orta yerinde bulunan tepe deliği. Etim.: *hara-* ? (Ölmez, 2007: 163). bkz. Çedii-Haan.

Hayırakan (Хайыракан) – *Şamanizm.*: 1. Tanrı. 2. Ayı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 50); bey, efendi; ayı (*mec.*). Etim.: Moğ. *kayıraқан*. Joki'ye göre Sayan Samoyedcesi *hay ~ haya* “güneş”, Ana Uralca küçültme eki *+ra* ve Tü. *han* (Ölmez, 2007: 165).

Kamların yönetimindeki “azaların”, “çetkerlerin”, “diirenlerin”, “bukların”, “şulbusların” kendine has dağlara “Hayırakan” veya “Burganlık” adı verilirmiş. Erzsin sınırları içerisinde, Çöön-Hemçik bölgesinde Çadaana şehri yakınlarında Hayırakan isminde dağlar vardır. Tuva halkının hem bu dağlar hem de Ayı ile ilgili çeşitli efsaneleri var (Kenin-Lopsan, 2019: 120). bkz. adığı.

Hayga kaktırar (Хайга кактырар): ‘başına bir bela gel-’: *hay* ‘bela, felaket, kaza’. Ölüm ile ilgili örtmece sözlerdendir (Tosun, 2017: 177). bkz. ölüm.

Hek (Хек) – *Şamanizm.*: guguk (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 50); guguk kuşu. Etim.: → Hak. *köök* (*dialekt*) *keküük*; Şor. *köök*; Moğ. *kökege ~ köküge* (Ölmez, 2007: 166).

Guguk kuşu, Tuva mitolojisinde yardımcı ruhlardan birisi olarak kabul edilir ve geleneksel inanışlarda öldürülmesi yasak olan hayvanlar arasında yer alır.

Fridman, guguk kuşu hakkında şunları söyler:

“*Kamlanye* (şamansal seans) devam ederken, guguk kuşu şamanın yardımcı ruhudur ve sık sık bu kuşun ötüşü ve diğer kuşların ötüşleri şaman tarafından dile getirilir” (Fridman, 2002: 184).

Tıva Çançıl’da guguk kuşu hakkında şunlar ifade edilir:

Guguk kuşu öldürülmez. Tuva’da guguk kuşuna “şarkıcı” kuş derler. Çiçekler açtığında, melez ağaçları kozalaklandığında, guguk kuşları yazın muhteşemliğini kutsar. Guguk kuşlarının öttüğü yerlerde, sağmal hayvanların sütü bereketli, çocuklar şen şakrak mutlu olur. Guguk kuşu öldürenin boğazı tıkanır, onun soyundan şarkıcı yetişmez (Kenin-Lopsan, 2019: 66, 304).

Хелиң (Хелиң) – *Lamaizm.*: Lamaist bir unvan. Etim.: Моғ. *gelüñ*, Hal. *gelen(g)* (Ölmez, 2007: 166).

Нем (Хем) – *Şamanizm.*: nehir, ırmak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 50); ırmak, nehir, Yenisey ırmağı. Etim.: ET *kem* Vászary, sözcüğün bugünkü Türk dillerinde yaygın olmaması sadece Karagasça ve Soyotçada (= Tuv.) bulunması nedeniyle kökeninin Türk dilleri dışında aranması gerektiğini belirtir, Vászary 1971: 475; *kem* sözcüğünün Samoyedce ve Fince biçimleri için bak. s. 476 ve sonrası; Vászary’den 24 yıl sonra Helimski *käm* “Yenisey” sözcüğünün Samoyed dillerinden Türkçeye geçişi konusunu hata, Ural dillerinden Türk dillerine geçişi konusunu ise şüpheli olarak ele alır, Helimski 1995: 82 (Ölmez, 2007: 166); Tuv. *hem* = EUyg. *su* (Ayazlı, 2016: 382).

Tuva kültüründe nehirlerle ilgili inanışlar hakkında şu bilgiler verilebilir:

Nehir Geçme Merasimi – Eski zamanların insanları nehirleri geçerken özel bir merasim yaparlarmış. Yaya veya atlı bir insan nehir kenarına

geldiğinde mutlaka durup o nehrin suyundan içermiş. Nehir geçidinden geçilir, derler. Nehrin geçidi o nehrin suyu ile ilgilidir. Yayaların yürüyüp geçebileceği dereler var. Nehirde devrilmiş ağaçların üzerinden geçilir. Nehir at üstünde geçilir. Nehir attan inilip geçilir. Nehir kayıkla geçilir. Bazen nehir yüzerek geçilir. Kışın ise kaygan buzun üzerine toprak atılarak donmuş nehrin geçildiği durumlar vardır. Eski Tuvalar nehir geçilirken su iyisine yalvarıp dua ederlermiş. Nehrin suyu içilir, dua edilir, kayığa oturup veya attan inilip nehir geçilir. Derin bir nehir geçildiğinde, insanların bağrımları âdetmiş. Bazen çok iyi şarkı söyleyen birisi nehri geçerken şarkı söyler, hikâye anlatarak dua eder. Uzun süre ve yumuşak bir sesle dua edilip nehri geçer (Kenin-Lopsan, 2019: 245-246).

Nehre Karşı Yapılması Yasak Olan Şeyler:

– Nehirlerin önüne bent çekilmez. İrili ufaklı dağları olan Tuva’da küçük büyük nehirler var. Yalçın dağlardan doğan, yatağı dar olan nehirlerde balık çoktur, böyle nehirlerle bent çekilmemesi âdettir. Nehir suyunun önüne bent çekilmesi, fakirleşme alametidir.

– Nehrin suyuna çöp dökülmesi, hayvan leşi atılması yasaktır (Kenin-Lopsan, 2019: 69).

Hırnı çarlır (Хырны чарлыр): ‘karnı yarıl-’, **işti çarlır- (ишти чарлыр-)** ‘içi yarıl-’: *hırın* ‘mide, karın’, (<ET *karın*) *çarlır-* ‘yarılmak, çatlamak, bölünmek, ikiye ayrılmak’ (<ET *yarıl*). Mezarda cesedin bozulması ile ilgili göndermede bulunan bir örtmece sözdür (Tosun, 2017: 177). bkz. ölüm.

Hilinçek (Хилинчек): *Lamaizm.*: işkence, azap, üzüntü; Etim.: <Моğ. *kilince +k (küçültme eki) <ET kılınç “günah” (Khaptagaeva, 2009: 178).

Hilinçek (günah/felaket/üzüntü) kavramı Budizmin temel kavramlarından birisidir. Hilinçek ve hilinçekten kurtulmak için yapılması gerekenler şöyle aktarılabilir:

Delegeyde hilinçek-çovalanar bar- çijegleerge, aarıg-arjik, kırır nazın, ölüm, mak uluzu-bile çarlıışkın azı hüleen çüveziniñ holga kirbezi. Hilinçek-çovalanarı çok kırımınj oruu- ol deerge ortuzunda oruk, öskeer çugaalarga, aç-buyannıg sestinj oruu-dur. Ol mindıg bolur: şın bilip alıışkın,

şın şiiitpir, şın çugaa, şın hödeliışkin, şın amıdıral, şın soruk-küjenig, şın ugaaşkın, şın kiçeengey mööñneeşkin.

Bu dünyada azaplar var- örneklersek hastalıklar, yaşlılık, ölüm, sevdiklerinden ayrı olma ve istediğini elde edememe. Bu azaplardan kurtulmanın yolu, diğer konuşmalarda da bahsedildiği gibi hayırlı sekizin yoludur. Bunlar şöyledir: doğru bilme, doğru karar, doğru konuşma, doğru eylem, doğru hayat, doğru çaba, doğru anlama, doğru dikkat toplama (Kuular, 1993: 27).

Hoor (Xoop) – *Şamanizm. IV şaman davet etmek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 52).*

Tuva Şamanizminde “şaman davet etmek” ham hoor olarak isimlendirilir. Kam daveti, çeşitli nedenlerle yapılacak ayinin ilk aşamasıdır. Kenin-Lopsan, Şagaa gününde yapılan kam davetini şöyle anlatmaktadır:

Arife veya Şagaa günü güçlü bir kam davet edilmesi çok eskiden beri âdetmiş. Kam kamlıkla ilgili bütün eşyaları ile birlikte gelir. Halktan insanlar Şagaa günlerinde kamın teçhizatını kullanır, mümkün olduğu kadar alkış söylerlermiş. Sıradan insanların başka zaman kamın elbisesini giymesi, borkünü takması ve tefine, tokmağına el sürmesi yasakmış. Halktan insanlar sırayla kamın teçhizatıyla kamlık ettikten sonra, kamın kendisi Şagaa ile ilgili alkışlarını söyler, duasını eder (Kenin-Lopsan, 2019: 192).

Horug (Xopyr) – *Şamanizm.: yasak. Etim.: Moğ. kori- “yasaklamak, yasak etmek” -g (fiilden isim yapım eki), (Ölmez, 2007: 171).*

Tuva Şamanizminde yapılması kesinlikle yasak olan, kaçınılması gereken birtakım davranışlar ve durumlar söz konusudur. Bu tabular, genellikle kutsalı korumak, insan ve diğer canlıların hayatlarını korumak ve toplumsal düzeni korumak ile ilgilidir.

Tuva kültüründe yapılması kesinlikle yasak olan bazı davranışlar şöyle özetlenebilir:

Eski Tuva'da üç göbekten akraba olanların birbirleri ile evlenmesi kesinlikle yasaktır (Kenin-Lopsan, 2019: 196).

Bir insanın öldüğü eve yetişme çağındaki çocuklar girmez. Ölen insan toprağa verilirken gürültü edilmez, alkollü içki içilmez. Derin üzüntü içinde olan insanlara gidilirken tütün alınarak gidilir ve hep birlikte pipoyu elden ele geçirerek sigara içilir. Ölü evine sarhoş giden insana “şeytandan doğmuş” denilir ve insanlar ona çok kötü bakarlar. Ölenin adını doğrudan söylemek, ona ismiyle hitap etmek yasaktır (Kenin-Lopsan, 2019: 62-63).

Bir insanın başka birini tehdit etmesi, ona gözdağı vermesi tamamen yasaktır. Suçsuz, masum kişi tehdit edilmez, bu iftira olur. Masum insanı suçlamak olmaz, bu günahdır. Tehdit etmek ölüm getirir, derler. Sözle, bıçakla, tüfekte bir insanı tehdit etmek tamamen yasaktır (Kenin-Lopsan, 2019: 64).

Kuş yavrularını öldürmek yasaktır.

Kötebek yuvalarının ağzına zehir koymak yasaktır. Tuvalıların eski ataları yuvada yaşayan hayvanların yuvalarına su akıtmazlarmış.

Tarla faresi, ev sıçanı, cırboğa, yılan, porsuk, kötebek yuvaları bozulmaz, çünkü o hayvanların depresi ilk algılayan hayvanlar olduğu söylenir.

Kışı geçirmek için su altındaki inlerine toplanan balıkları öldürmek yasaktır. Balıklar güzün su altındaki yuvalarına girerken öldürmek yasaktır. Yaz geldiğinde yuvalarından çıkan balıkları da öldürmek yasaktır. Tuvalar balıkların barındığı koyuları kutsal yer olarak kabul etmişlerdir. Buz tutmuş nehirlerde buzların arasına sıkışıp mahsur kalan balıklar öldürülmez, balıklar içinde su bulunan bir kova içine alınarak, nehrin akıp giden suyuna götürülüp bırakılır (Kenin-Lopsan, 2019: 64).

Yavrusu olan av hayvanlarını vurmamak yasaktır. Tuvalı avcılar yavrusu olan dişi karacayı, bir yaşındaki geyiği vurup öldürmezlermiş. Yavrusu olan av hayvanı dinlenirken ürkütülmez, uzağından dolanıp geçilir. Yavrusu olan av hayvanlarını öldürenin evladı hasta olur, derler. Eski zamanların insanları

karadaki av hayvanlarını, kuşları ve balıkları çok korumuştur (Kenin-Lopsan, 2019: 64-65).

Horuglug (Хоруглуг) – *Lamaizm.*: yasak, yasaklama; tutuklama, tevkif. Etim.: Moğ. korıgdal (Ölmez, 2007: 171). bkz. horug.

Horum (Хорум) – *Şamanizm.*: taş yığını (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 52); taş yığını, blok kaya, kurgan. Etim.: ET *korum* (Ölmez, 2007: 171).

Höör (Хөөр) – *Şamanizm. II* 1. mezar, kabir, gömüt. 2. mezarlık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 53); mezar, mezarlık. Etim.: Moğ. *kegür*, Hal. *hüür* (Ölmez, 2007: 174).

Höörük (Хөөрүк) – *Şamanizm.*: bir tür sincap (üzeri çizgili). Etim.: → *körük*, Alt. *körük*, Hak. *hörük*, Çul. *küerük* (Ölmez, 2007: 174).

Tuva Şamanizminde doğayı korumak, bu inancın temelleri arasında yer almaktadır. Höörük de öldürülmesi yasak olan hayvanlardan birisidir. Kenin-Lopsan, bu yasağın sebebini şöyle açıklar:

Keseli sincap öldürmek yasaktır. Eski Tuva'nın efsanelerinde, yeryüzündeki bütün av hayvanlarının, kuşların ve diğer canlıları keseli sincapların koruduğu anlatılır. Keseli sincap gök gürleyip yağmur yağınca, yıldırım düşeceğini ilk anlayan ve bağırarak haber veren hayvandır, derler. Av hayvanları, kuşlar keseli sincabın sesini dinleyerek canlarını kurtarırlar (Kenin-Lopsan, 2019: 65).

Huulgazın (Хуулгазын) – *Şamanizm.*: 1. büyü, sihir. 2. teshir, büyüleme (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 54).

Huu-salım (Хуу-салым) – *Şamanizm.*: kader, mukadderat, tecelli, alın yazgısı, yazgı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 54); kader, talih, nasip, kısmet, şans. Etim.: *huu* ve *salım* (Ölmez, 2007: 175); Tuv. *huu-salım* = EUyg. *ktiv* (Ayazlı, 2016: 383).

Huvaanak (Хуваанак) – *Şamanizm.*: fal taşı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 54). bkz. çarınçı

Hün (Хүн) – Şamanizm.: 1. güneş. 2. gün (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 54); güneş, güneşli; gün. Etim.: ET *kün* (Ölmez, 2007: 176).

Tuva kültüründe dokuz kutsal'ın ilk sırasında “güneş” yer almaktadır. “Hün çok bolza, amıdıral çok” (güneş yoksa, hayat yok) sözünden de anlaşılacağı gibi güneş, hayatın kaynağı olarak kabul edilmiştir. Güneş sabahları kutsanır ve bu ayin esnasında şu algış söylenir:

Ayın ışkaş, Hünüm ışkaş / Ayım gibi, Güneşim gibi

Aldın çüve kayda barıl? / Altın varlık nerede var?

Avam ışkaş, açam ışkaş / Annem gibi, babam gibi

Avıraldıg ulus kaydal? Müşfik insan nerede var? (Kenin-Lopsan, 2019: 115-116).

Hünnü keer (Хүннү кээр): ‘günü gel-’: *hün* ‘güneş, gün’ (<ET *kün*). Ölümün herkes için mutlak bir son olduğunu anlatan ve Türkiye Türkçesindeki ‘vadesi gel-/yet-’ ile denk olan bir örtmecedir (Tosun, 2017: 177). bkz. ölüm.

Hüree (Хүрээ) – Lamaizm.: Budist tapınağı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 55); manastır, Lamaist manastırı, tapınak. Etim.: Moğ. *küriye(n)*, (Ölmez, 2007: 176-177).

Hürüm (Хүрүм) – Lamaizm.: dua (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 55).

Idık (Ыдык) – Şamanizm.: mukaddes, mübarek, kutsal, kutsi (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 56); kutsal. Etim.: ET *ıduq* (Ölmez, 2007: 177); ıduq: gönderilmiş, kutlu, mukaddes, aziz, mübarek (Caferoğlu, 1968: 85); ıduk: kutsal. üzä : türk : t(ä)ñrisi : türk *ıduk* yiri : subı : (a)nça (ä)tmiş : (KT D 10-11) (Şirin User, 2009: 302).

Idık-o’k (Ыдык-оык) – Şamanizm.: kutsal ok.

Şamanizm’in en önemli kutsallarından birisi de Idık-o’k’tur. Şamanların kamlama ayinleri sırasında mutlaka kullandıkları bir materyaldir. Kutsal okun Tuva kültüründeki işlevi hakkında şu bilgiler verilebilir:

Kutsal Okun Kutsanması – Atalarımız evlatlar içinde en zengini, babasının izini izleyen, annesinin çadırını miras olarak koruyan kişi olduğuna inanmışlardır. Eskiden bütün evlerde mutlaka Kutsal Ok bulunmuş. Kutsal Ok güçlü bir kama kutsattırılır. Kutsal Ok çocuk çocuğun ruhunu gösterir, onların güçlü kuvvetli ve neşeli oluşu anlamına gelir. Çocuklar üşütüp hasta olduklarında, kam çağrılır, kam Kutsal Ok'u beslemiş, kam kesilen semiz bir koçun kuyruk tarafından eti Kutsal Ok'un üstüne tutarak bunu yaparmış, öfkeli tabiatlılar böyle sakinleşirmiş (Kenin-Lopsan, 2019: 180).

Inanış (Ынаныш) – *Şamanizm.*: inanç, inanış (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 56); inanış, umut, ümit. Etim.: *inan-ış* (Ölmez, 2007: 178).

İngay boor (Ыңгай боор) ‘küçük ol-’: Tsengel Tuvalarında kullanılan ölümle ilgili bir örtmece sözdür (Dorju, 2011: 172); (Tosun, 2017: 177). bkz. ölüm.

İş-bile baar (Ыш-биле баар) ‘duman ile git-’: *ış* ‘duman, is, koku’ (<ET *ış*), *bar-* (git-) sözcüğü ile birlikte ‘aniden ölüvermek’ anlamıyla bir örtmedir. Temel anlamı sabahları henüz sis varken ‘erkenden evden çık-’ anlamındadır (Hertek, 1975: 200); (Tosun, 2017: 177-178). bkz. ölüm.

İt (Ыт) – *Şamanizm.*: köpek, it (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 58); köpek, it; *hava it* ‘fino, bekçi köpeği’. Etim.: ET *it* ED 34 a (Ölmez, 2007: 180); Tuv. *it* = EUyg. *it* (Ayazlı, 2016: 383).

Tuva kültüründe köpek ile ilgili şu inanışlar örnek olarak verilebilir:

Köpekler, sahiplerinin ne zaman öleceğini bilirmiş, derler. Çok eski zamanlardan itibaren köpeklerin Tuva insanının hayatında etkili olduğu bilinir. Kamların alkışlarında köpek, ağıla veya çadıra yaklaşan aza, çetker, albıs, şulbus, diireñ gibi şeytanları, iblisleri ve yaratıkları görüp bilen sahibini ve ağılımı koruyup kollayan bir hayvandır. Tuvalar, ölen köpeğin kuyruğunu keserler. Evin beyi ölüp şeytanların diyarına (cehenneme) giderse, köpeğinin kuyruğu onu korurmuş, derler. O kişinin ruhu sıcak cehenneme vardığında, köpeğinin kuyruğunu suya sokup sokup kendisini serinletir. Ölen kişi eğer soğuk cehenneme giderse, ölen köpeğinin

kuyruğunu ılık suya sokar ve köpek böylece sahibine yardım etmiş olur, derler (Kenin-Lopsan, 2019: 350, 366).

İyat (Ыят) – *Lamazim.*: ar, hayâ, utanç (Arıkoğlu, Kuular, 2003: 58).

İdegel (Идегел) – *Lamaizm.*: 1. ümit, umut. 2. inanç, inanış (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 59); umut, inanış, inanç; Budizm kitabı (Monguş, 2003: 577); ümit, umut. Etim.: *idege-l*, Моғ. *itegel* (Ölmez, 2007: 181).

İlbi (Илби) – *Şamanizm.*: 1. oyun, hile. 2. sihir, büyü. 3. hokkabazlık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 59); normal bir insanın yapamadığı şeylerin yapıldığı büyü yöntemi, sihir. 2. becerikli, hızlı hareketler kullanarak insanın dikkatini dağıtıp, göz yanılta akıl oyunu (Monguş, 2003: 585); büyü, sihir. Etim.: Моғ. *ilbi, ilbe, yilbi, yelbi, yilvi* → ET *yelvi* (Ölmez, 2007: 182); yilvi: sihir, büyü (Caferoğlu, 1968: 296); yälvi: sihir (Caferoğlu, 1968: 292).

İrbiş (Ирбиш) – *Şamanizm.*: pars (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 60); uzun boylu, uzun kuyruklu, kedi cinsinden büyük, alacalı hayvan. Kar leoparı (Monguş, 2003: 592); pars. Etim.: Uyg. *irbiş* ED 198 b, → Моғ. *irbis* “panter, pars” (Ölmez, 2007: 184).

İre (Ире) – *Şamanizm.*: aile reisi (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 60); babanın ya da annenin babası, büyükbaba; dede. 3. ayı (Monguş, 2003: 592); büyük dede. Etim.: Samoyedce, Menges 1968: 179 (Ölmez, 2007: 184). Ayı için kullanılan örtmece sözlerden birisidir. bkz. adığ.

İrey (Ирей) – *Şamanizm.*: 1. büyük baba, dede. 2. ihtiyar (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 60); 1. babamın babası. 2. geniş ailenin, halkın erkek olan sahibi, yaşlısı (Monguş, 2003: 592); koca, yaşlı kişi, yaşlı, ihtiyar; ayı. Etim.: *ire+y* (Ölmez, 2007: 184). Ayı için kullanılan örtmece sözlerden birisidir. bkz. adığ ve ire.

İtripik (Итрик) – *Şamanizm.*: ibibik, hüthüt, çavuş kuşu (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 60); eğri burunlu, kırmızı-alaca kanatlı, başı diken diken tüylü, durduğu zaman iki başlı gibi görünen kuş; ibibik (Monguş, 2003: 594); çavuşkuşu, hüthüt. Etim.: → ET *üpgük* (Ölmez, 2007: 185).

İvi (Иви) – *Şamanizm.*: geyik, ren (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 60); likeni yiyen ren, likeni yiyen, toynaklı, çatal boynuzlu, yavru emziren, geviş getiren hayvan; geyik (Monguş, 2003: 577); Ren geyiği, *soŋgu çüktüŋ ivizi* kuzey geyiği; *ivi o'du* ren likeni. Etim.: → Tof. *ibi*; *ıvık* (Ölmez, 2007: 185).

Tuva Cumhuriyetinde Toju idari bölgesi ile Moğolistan'da yaşayan ve Tuvalarla yakın akraba olan Duha Türkleri geyik beslemektedirler. Geyiklerin postları, boynuzları, etleri ve sütleri tüketilir ve ayrıca bir binit olarak kullanılırlar. Tuva kültüründe geyikle ilgili bazı inanışlar şöyle örneklenebilir:

Toju geyiklerin yaşadığı bir yerdir. Bundan başka Kaa-Hem bölgesinin bazı yerlerinde ve Tere-Höl taygalarında da geyikler yaşar. Geyikler binit olarak kullanılır, eti yenir, sütü içilir. Geyikler sadece otlayan bir hayvandır. Eskiden Toju'da on baş geyiği olanı fakir sayarlarmış. Çok gerek olduğunda, sadece yaşlı geyikler kesilirmiş. Geyik eti çok lezzetlidir ve ilaç niyetine de kullanılır. Kesilecek olan geyik boynundan ipe tasmanılır, temiz bir yere çekilip götürülür. Ve bir kişi baltanın sırtı ile geyiğin ensesine vurur. Bayılan geyik titreyerek yatarken, kalbine şiş sokulur... Geyikler ahıra kapatılmaz. Geyikler, mizaçları bakımından yaban hayvanlarına benzerdir. Geyiklerin gece konaklaması ve otlatılmasının kendine özgü özellikleri vardır. Geyikler sahibini iyi tanır ve onu başka biri ile karıştırmaz (Kenin-Lopsan, 2019: 263, 331).

Kadak (Кадак) – *Şamanizm.*: hediyelik ipek kumaş (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 63); bir tören yaparken kullanılan ince parça, yumuşak ipek bez parçası (Monguş, 2011: 22); 'kadak' (*geniş bir şerit şeklindeki hediyelik ipek kumaş*). Krş. Tof. *hadak* 'üzerinde ince, ipek uzun parçalar asılı olan saygı duyulan ağacın dalları' (Rassadin Sözlüğü), Sarı Uyg. *qataq* ~ *q'ataq* ~ *qadaq* 'önemli kişilere hediye edilen uzun, ipek kumaş'. V.V. Radlov Tuvaca *kadak* 'bir kumaş veya kumaştan hediye' ile Moğ. (Eski Moğ.) *qaday*'ı karşılaştırdı (Tatarintsev III: 39).

Tuva Türklerinde Şagaa gibi özel merasimlerde ya da Lama, devlet memuru veya şaman gibi saygın bir kişi (hündülüg kiji) misafir olduğunda

iki kadak elle havaya doğru tutularak ve baş öne eğilerek gelen kişi selamlanır.

Kal-, kalır kalır (Кал-, калып калыр) ‘kal-, kalakaldı’: Bu fiil, herhangi bir yerde *kal*, *art-* anlamındadır ve ölümü bir örtmece olarak anlatan bir ifadedir (Monguş, 2011: 53); (Tosun, 2017: 178). bkz. ölüm.

Kalçaa (Калчаа) – *Lamaizm.*: 1. kuduz. 2. azgın, aşırı küstah (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 64); aşırı vahşi, acımasız; özensiz, deli, hasta kişiler (Monguş, 2011: 52); kudurmuş, deli, çılgın. Etim.: Moğ. *galcağu* L 346 b (Ölmez, 2007: 189).

Kara başı halaş deer (Кара бажы халаш дээр): kara başı aniden çök-*halaş deg-* ‘aniden in-, sark-, çök-,’ anlamındadır ve *öl-* için kullanılan bir örtmece sözdür (Tosun, 2017: 178); ölmek (Monguş, 2011: 67). bkz. ölüm.

Karaan şimeer (Караан шимээр): gözünü yum-: *karak* ‘göz’ ve *şim-* ‘yum-’ (<Moğ. *şime-*), (Ölmez, 2007: 265) sözleri ile oluşturulmuş bir örtmece sözdür (Tosun, 2017: 178). bkz. ölüm.

Karañ körnür (Караң көрнүр) – *Şamanizm.*: sıradan insanın göremediği şeyi görmek (Monguş, 2011: 76).

Kamların sıradan insanlara üstün gelen niteliklerinden birisi de geleceği görme, kehanette bulunmadır. Tuva Türkçesinde “karañ körnür” söz öbeği ile ifade edilen bu yetenek, kamların halkı başlarına gelebilecek çeşitli felaketlerden korumasını, gerçekleştirilecek bir faaliyetin en uygun ne zaman yapılabileceğini sağlamaktadır.

Karaş deer (Караш дээр) ‘aniden kara bir şey görün-’, ‘çabucak öl-, aniden öl-’ anlamında bir örtmece sözdür (Tosun, 2017: 178); 5) Aniden ölmek, kaybolmak (Monguş, 2011: 81). bkz. ölüm.

Kargış (Каргыш) – *Şamanizm.*: kargış, beddua (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 65); sözle söylenen kötü bir şey isteme veya lanet dileme (Monguş, 2011: 83); ilenme, beddua, kargış. Etim.: *karga-* ve *-ış*, ET *karğış* (Ölmez, 2007: 192).

Kavay (Кавай) – *Şamanizm.*: beşik (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 66); 1. çocuk yatırılan küçük yatak, beşik, salıncak. 4. *konusma dili*. Ölen kişinin yatırıldığı sandık, tabut (Monguş, 2011: 13); beşik. Etim.: ? (Ölmez, 2007: 193).

Kavay, temel anlamı ile “beşik”, mecazen de “tabut” anlamına gelmektedir. Beşikle başlayan hayat tabutla bittiği için böyle bir metafor geliştirilmiş olabilir.

Kavay ve onunla ilgili inanışlar hakkında şu bilgiler verilebilir:

Bebek beşiği – Konargöçer bir hayat yaşayan Tuvalılar bebek beşiğini çok özel bir biçimde yaparlarmış. İçine bebek yatırılan beşik, yere konulur, salıncağa asılır, at üstünde terkisine alınır. Tuva beşiği küçük bebeği kışın soğuşunda dondurmaz, yazın sıcağında bunaltmaz. Beşik küçük çocuğun saraydır. Bebek doğduğunda, Tuvalılar hemen bebeği beşiğe yatırırlarmış. Beşik Tuva halkının eski zamanlardan beri kullandığı kutsal bir eşyadır. Baharın serinliğinde, yazın sıcağında, güzün donunda ve kışın soğuşunda bebekleri beşiğe yatırmanın ayrı ayrı biçimleri vardır. Eski atalarımız beşik ile ana vatanı aynı kutsallıkta kabul etmiştir. Büyüdüğüm beşiğim, beşik ve yurdum diye bilgece sözler nesilden nesile miras kalmıştır. Beşik, miras olarak bırakılan kutsal bir eşyadır. Beşik ile bir insanın doğduğu yerin özü birdir, bu nedenle bir Tuvalının en hayırlı eşyası beşiktir. Bebeğin beşiği, o çocuğun soyunun, atalarının, anne-babasının ve ana vatanının milli özelliklerini gösteren kutsal bir eşyadır (Kenin-Lopsan, 2019: 215, 221).

Keergeeçel (Кээргээчел) – *Lamaizm.*: karakterli, şefkatli, sempatik (Monguş, 2011: 307).

Kejik (Кежик) – *Lamaizm.*: 1. ihsan, iyilik. 2. mutluluk (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 66); 1. hayatta yararlanılan önemli şey, fayda, iyilik. 4. denk gelen tesadüf, şans. 5. mutluluk (Monguş, 2011: 107); yarar, ihsan; mal, servet, zenginlik. Etim.: Moğ. *keşig*; Moğolca sözlükte “şans, talih, baht” anlamı ile “nöbet, sıra” anlamı aynı maddede yer alır, “nöbet, sıra” anlamındaki Moğ. *keşig* Clauson ve Doerfer’in haklı açıklamalarına göre ET *kezig* (<kez- “gezmek, dolaşmak, yürümek”) ile ilişkilidir, Moğ. *-şi-* ise, bu dilde eski dönemde *-z-* olmaması, yerini *-s-*‘ye bırakması, daha sonra da -

si-‘li biçimlerin *-şi-* oluşuyla açıklanabilir, bu konu için özellikle Clauson’un yer verdiği *keziğ* maddesinin son satırlarına bak. ED 758 b-759 a; Türk dillerindeki *-ş-*‘li biçimler Moğolcadan geri ödünçlemedir. (Ölmez, 2007: 195-196).

Kızaŋnaaş (Кызаңнааш) – Şamanizm.: yıldırım (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 68); yağmur, gök gürültüsü olduğu zaman gökyüzünde parıltıyan, elektrik yükünün yayılmasıyla ilişkili olan hadise. Yıldırım (Monguş, 2011: 267). bkz. çağnık.

Kızıl-dustaar (Кызыл-дустаар): ‘tuz almaya git-’: Tuvaca *Dus çokta amdan çok, tura çokta küş çok* ‘Tuz yoksa tat yok, istek yoksa güç yok’ atasözü tuzun Tuvalar için önemini ortaya koymaktadır. Tuvalar kendilerinden ödünç tuz isteyenlere mutlaka verirler. Ağıllarına alıştırılmak için geyiklere tuz yedirilir. Tuz, Övür’deki *Dus Dag*’dan alınır ve tuz çekilirken yer iyesine dua edilir (Kenin-Lopsan, 2019: 285). Tuz almaya gitmek, Tuvacada olduğu gibi Altay Türkçesinde de ölümle ilgili bir örtmecedir. Güner Dilek, temel anlamı ‘tuza git-’ olan *tuska bar-/cür-* deyiminin Altay Türkçesinde eskilere dayanan bir hikâyesi olduğunu; önceleri Altay bölgesinde tuz olmadığından insanların tuz almak için uzak yerlere gittiklerini ve gidenlerin tuz dağının çökmesinden, açlıktan ve kötü hayat şartlarından dolayı öldüklerini; tuza gidenler geri dönmediği, öldüğü için bir süre sonra *tuska bar-/cür-* ifadesinin ‘ölmek’ anlamını ifade etmeye başladığını söylemektedir (Güner Dilek, 2007: 177-190); (Tosun, 2017: 178). bkz. dus.

Kiji holundan baar (Кижн холундан баар): birisinin elinden git-’: Kavramsal anlamı ‘birisinin elinden git-’ olan bu kalıp, *öldürülmek* ile ilgili bir örtmecedir (Tosun, 2017: 178); öldürülmek (Monguş, 2011: 125). bkz. ölüm.

Kileŋ (Килең) – Lamaizm.: öfke, gazap (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 69); 1. çok kızma, öfkelenme, gazap, kin (Monguş, 2011: 131); öfke, kızgınlık, hiddet. Etim.: Moğ. *kiliŋ*, Hal. *hilen(g)* (Ölmez, 2007: 201).

Köjee (Көжэ) – *Şamanizm.*: yazılı abide, balbal, taş heykel (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 71); 1. birisinin hakkında hatıra için eski zamanda gelenek olarak yapılan anıt, esasında uzunca taş; balbal, dikili taş. 2. bir oluşumla tamamen bağlanan tepe görünüşü (Monguş, 2011: 195); taş heykel, Krş. Eski Moğ. *köşije* [*çilayun*] ‘mezar taşı, anıt’ Moğ. *höşöö(n)* ‘anıt’, Bur. *hüşöö* [*çiluun*] ‘mezar taşı, taş heykel’, Kalm. *köşä* ‘anıt’ (Tatarintsev III: 234).

Tuva Türklerinde balballar kutsal kabul edilir. Kamlar, balbalları atalar kültü çerçevesinde kutsar ve onlara ak-çem saçar. Böylece balballar korunmuş olur. Çünkü şamanın kutsadığı bir obje olarak balballara dokunmak horuglug çüve (yasak şey) olarak kabul görür.

Körünçük (Көрүнчүк) – *Şamanizm.*: ayna (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 71); 1. önünde olan bir şeyi olduğu gibi gösteren cam veya başka malzemeyle etrafı kaplanan eşya, ayna. 2. bir şeyin yanında veya kenarında olanı yansıtan parlak yüzey (Monguş, 2011: 206).

Kuda (Куда) – *Şamanizm.*: 1. düğün. 2. dünür (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 72); 1. evlenenlerin anne-babalarının, akrabalarının kendi kendilerini adlandırması, kendi kendileriyle olan ilişkisi. 2. insanların evlenmesiyle yapılan şölen, kutlama, düğün (Monguş, 2011: 213); düğün (karısı olmasını) isteme; görücü. Etim.: Moğ. *kuda* (Ölmez, 2007: 209).

Kuda eski Tuva gelenekleri içerisinde dikkat çeken bir geçiş ritüeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendi içerisinde aşamaları ve olmazsa olmazları bulunan bu düğün geleneği hakkında Kenin-Lopsan şunları ifade eder:

Eski Tuva düğünü atalardan bu yana aktarılıp gelen özel bir gelenektir. Düğün geleneği gençlik çağındaki oğlan ve kızın anne-babasının evinden ayrılıp başka bir yere gitmesi ve ayrı bir hayat yaşamaya başlaması ile olur. Eski zamanlarda Tuvaların düğünü her yerde aynıymış ve çeşitli geleneklerden oluşmaktaymış.

Eski Tuva'da düğün ile ilgili âdetle kız çocuğu henüz beşikteyken başlarmış, kız çocuğu zaman geçip büyüdüğünde, o zaman gelin olarak alınmış (Kenin-Lopsan, 2019: 77).

Bu durumun bir nevi “beşik kertmesi” olduğunu ifade eden Güllü Yoloğlu “Kitab-ı Dedem Korkut Alâ Lisan-ı Taifeyi Oğuzan”dan şu örneği aktarır: “Gam Böre'nin oğlu Bamsı Beyrek boyunu beyan eder, hanım hey...” boyunda Baybican beyle Bayböre bey hâlâ doğmamış çocuklarını böyle beşik kertme ediyorlar: Baybican beg aydır: “Begler, Allah Teala mana bir kız verecek olursa, siz tanık olun: benim gızım Bayböre beg oğluna beşik kertme yavuglu olsun!” dedi (Yoloğlu, 1999: 27).

Kuday (Кудай) – Şamanizm.: 1. gök. 2. Hüda (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 72); 1. yerin üstünde, yukarıda görünen bütün evren, gökyüzü. 2. dinî anlayışı göre: yerden yukarıda bulunan dünya ve onun sahibi olan, Tanrı (Monguş, 2011: 214); gökyüzü. Etim.: <Far. hüda (Alt., Tel., Şor, Leb., Sag., Koy., Küer., Kır., Kzk.), Räsänen EW 162 b, Steingass *hud-āy* “(kendi var olan) Tanrı” 449 b (<hōd “kendi”, āy “gel!”) (Ölmez, 2007: 209).

Kurbustu (Курбусту) – Şamanizm.: (Mit.) gök (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 72); 1. yukarı dünyanın – gökyüzünün hükümdarı, Tanrı. 2. gökyüzü, gök (Monguş, 2011: 232); Kurbustu (gök tanrısı); gök, gökyüzü. Etim.: Moğ. *ķurmusta* (~ Far. *Ahuramazda*), ET *hormuzda* <Soğd. *xormuzda* (Ölmez, 2007: 210).

Kut (Кут) – Şamanizm.: ruh, can (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 73); din öğretisinde hayat verici güç, göze görünmeyen, ölümsüz olan şey (Monguş, 2011: 241); can, ruh; can verici güç. Etim.: ET *ķut* (Ölmez, 2007: 211); kut: 1. kut, saadet, kutlama, takdis, ruh, (Caferoğlu, 1968: 188); kut, talih; tanrı lütfu: t(ā)ñri : y(a)rl(ı)k(a)dukın : üçün : [ö]z(ü)m : *ķut(u)m* : b(a)r üçün : k(a)g(a)n : ol(u)rt(u)m : (KT G 9; BK K 7) (Şirin User, 2009: 302).

Küzüñgü (Күзүңгү) – Şamanizm.: şamanın şamanlık ederken elinde tuttuğu, üstü ayna gibi parlak, yuvarlak, bronz alet (Monguş, 2011: 251); krş. ET *közñü*, *közünjü* ~ *küzünjü* ‘ayna’ (DTS, 321, 331, 332), (Tatarintsev III: 345): *közünjü* (<közün-gü); ayna (Eraslan, 2012: 585).

“Küzüngü/küsüngü şaman elbiselerine takılan çingirak ile zil. Tuvalarda metal Şaman aynası (Küsüng kelimesi Yakut dilinde “muhalefet” demektir ve aynanın, kötü ruhların yakıcı bakışlarından koruyacağını ima eder)” (Gürcan, 2018: 353).

Küzüngü (bronz ya da bakır ayna) bir eerendir, hastalıkları iyileştirmek ve onlardan korunmak için olan şamansal bir niteliktir. Şaman, sadece Şamanlık görevini yaparken boynuna takar. Kötü ruhları iten bir ruh aynası olduğu düşünülür (Bapaeva, 2013: 20).

Lama (Лاما) – *Lamaizm.*: Lâma, Budist din adamı (Arikoğlu ve Kuular, 2003: 74); dinî yönüyle bilgi alınan, onunla ilişkili törenler yapan kişi (Monguş, 2011: 309); rahip, *lama*, Tibet ve Moğol Budizm’inde Buda rahibi. Etim.: Moğ. *lama*, *blama* (<Tib.) L 515 b, 108 b, ayrıca bak. Róna-Tas § 259, s. 60 (Ölmez, 2007: 213).

A.D. Arapçor’un ‘Tıva Ulustun Mifteri Bolgaş Toolçurgu Çugaaları’ adlı eserinden alınan bir anlatı:

Lama ile Şamanın Kavga Etmesi – Şimdiki Kızıl şehrinin olduğu yere, «Asya’nın Merkezi» kulesinin toprağına Dargan-Hambı isimli bilgili, büyük lama yerleşmiş. O, Samagalday tapınağının da hambı rütbesini kullanan kişidir. Dargan-Hambı ile Hemçik’in güçlü çaaray (kötü düşünceli) şamanları beddua edip, yayarlarmış. Hambı’nın yolculuğa çıkıp bir yere gittiği zaman, onun intikamcı şamanları acayip büyülü şeyler gösterip, yaymışlar. Bir yaz Samagalday tapınağının toplantısı olmuş. Arı Oyun’un bütün halkı tapınağa dua etmek için atlanıp gelmiş. Onları Dargan-Hambı yönetmiş. Şuurmak’a gitmişler. Açık, kurak güneş varmış. Geçit yolunun üstünde kıyafetli, tefli şaman şeklinde kara bir bulut görünmüş.

Dargan-Hambı kara bulutu görüp:

- Burgan tapınağına dua etmeye giden halkın yoluna çıkan çaaray şamana, seni ayırayım diyerek, kitap-sudurunu okuyup, o kadın şaman şekilli kara buluta doğru sudurunu tutunca, bulutun ortasından şimşek çıkıp,

uzunca ayrılmış. Halk buluta bakar ki yarım insan şeklinde olup, iki yana ayrılmış.

Gökyüzü açılıp, güneş doğuvermiş. Bütün halk atlanıp, Samagalday'a geçmişler. Geçit üstünde yol boyunca sel geçip, yolu ayırmış, ağaçlara yıldırım düşmüş. Dargan-Hambı ile bir çaaran kadın şaman arasında kaybolup gitmişler. Dargan-Hambı'ya o şaman ölünceye kadar güç vermeden, yenilmiş denilir (Arapçor, 2010: 127-128).

Maanay (Maанай) – Lamaizm.: dua (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 75); eski söz. 1. başına ipek veya bez kumaş bağlanan, ölen kişinin mezarına saplanan sivri başlı ağaç. 2. din. Budizm inancının yalvarmalarından bir tanesinin adı (Monguş, 2011: 318): din. 'mani' (Budist dua formlarından birinin adı, genellikle «Om-mani-padme-hum» şeklinde kullanılır); 'dua'. krş. Eski Moğ. *mani* 'mücevher, inci'; «om-mani-padme-hum» sözünde kullanılan Budist duası (Golts. III, 202), Moğ. *maan* din. 'mani' (Budistlerde dua formlarından birinin adı); 'dua', Bur. *maani* din. 'mani' (Budistlerin dua türü), Kalm. *maan* din. 'mani; bayrak, flama'. Tuv. *maanay* ~ *maany* Alt. ve Yak. *maani*'ya göre anlamsal açıdan Moğol dillerine daha yakındır fakat ses özelliklerinde belirgin değişiklikler olur (Tatarintsev IV: 27-28).

Maga-bot (Mага-бот) – Lamaizm.: beden, vücut, gövde (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 75); insanın bedeni, çıplak vücudu (Monguş 2011: 319): 'vücut'. krş. Eski Uyg. *maçabut* (<Skr. din. *mahābhūta* 'dört büyük evrensel element (yeryüzü, ateş, su, rüzgâr)' (DTS, 338), Eski Moğ. *maçabud*, Moğ. *mahbod* 'element; vücut, organizma; madde'. Moğolca kelime, Skr. (BAMRS II, 328) ya da Tib. (ÇR, 422) alınma olarak kabul edilir ancak Eski Uygurcadan Moğol dillerine girmesi de mümkündür (Tatarintsev IV: 30).

Mağaçın (Магачын) – Şamanizm.: haydut, şaki, çapulcu, yamyam (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 75); 1. folk. insan öldüren, insan eti yiyen kişi, yamyam. 2. asi, katil, sadist (Monguş, 2011: 320); haydut, eşkıya, insan yiyen. Etim.: Moğ. *mikaçın*, Hal. *mağçin* (Ölmez, 2007: 213).

Maңgıs (Маңгыс) – *Şamanizm.*: 1. vampir. 2. ejderha. 3. parazit (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 75); 1. *Mit.* Canlı varlıkları bütün şekilde yiyerek, uyuyan korkunç görünüşlü yaratık. 2. kan emiciler, parazit. 3. zulmedici, sömürücü, zalim. 4. açgözlü, iş yapmayan kişi (Monguş, 2011: 330); (Mitolojide) mangus, vampir, canavar; obur, pisboğaz; asalak, parazit. Etim.: Moğ. *maңgus* L 527 a = Osm. *mecus* <Ar. *macus*; ayrıca → Lat. *magus* büyücü, EYun. *magos*, EFar. “Bilge, bilgin” (Ölmez, 2007: 215).

Mederel (Медерел) – *Lamaizm.*: 1. bilinç, şuur. 2. idrak, zihin (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 76); 1. insanın bir şeyi anlaması, düşünmesi, etrafındaki dünyayla ilişkisini anlatma yöntemi, bilinç. 2. şuur, zihin, akıl (Monguş, 2011: 340); bilinç. Etim.: Moğ. *mederel*. (Ölmez, 2007: 215).

Meңgi (Меңги) – *Şamanizm.*: bengi, ebedi (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 77); yüksek dağlarda erimeyen buz, kar, buzul. Astrolojide: kaderin işareti (Monguş 2011: 344); buzul, sürekli kalan kar, erimeyen kar, toktağan kar; (ağızlarda) Altaylarda toktağan karla kaplanmış dağ tepesi; *meңgi doş* buzul, buzluk yer. Etim.: ET *meңgü* <*bengü* ED 350 b- 351 a, → Moğ. *möңke* “ebedi” L 547 b, bak. *möңge* (Ölmez 2007: 216); mängü: sonsuz, ebedî, ezeli: Suv. 614, 15 (Caferoğlu, 1968: 129).

Mındı (Мынды) – *Şamanizm.*: dişi ren geyiği (Monguş, 2011: 388).

Mıygak (Мыйгак) – *Şamanizm.*: maral (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 77); doğuran dişi geyik (Monguş, 2011: 385); dişi Sibiryaya geyiği. Etim.: ET *mıygak* (<**mınygak*) (Ölmez 2007: 217); mungak: dişi geyik (Caferoğlu, 1968: 133). bkz. sın.

Mif (Миф) – *Şamanizm.*: 1. mit. 2. efsane. 3. Masal (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 77); şaşırtıcı kahramanlar, Tanrılar, tabiat olaylarının oluşumu hakkında eski halkların efsanevi anlatımı (Monguş, 2011: 353); mit: Yun. (*mythos, öykü, anlatı*) a. Efsane (Korkmaz, 2003: 114).

Minniışkin (Минниишкин) – *Lamaizm.*: 1. duygu, his. 2. saygı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 77); 1. dışarıdan gelen etkileri vücudun fark edip, bilmesi, duygu (Monguş, 2011: 352). *Beş duygu organları – Tat (dilin*

duyusu), *koku* (*burnun duyusu*), *şekil* (*gözün duyusu*), *ses* (*kulağın duyusu*), *derinin duyusu* (Tinley, 2008: 93).

Möçülge (Мөчүлге) – *Şamanizm.*: ruhun candan ayrılması, ölüm, vefat (Monguş, 2011: 374). bkz. ölüm.

“Şamanist Türk boylarında; can ve ruh mefhumu, tın, kut ve sur kelimeleriyle karşılanır. Tın, vücuttan ayrılırsa, ölüm gerçekleşir” (Demir ve Çomak, 2015: 158). Lamaizme göre, insan öldükten sonra onun ruhu (sünezin) başka canlıya geçer. İyi durum yeniden insan olarak, kötü durum ise böcek olarak yaşamaktadır. Günah işleyenler böcek gibi doğmasın diye lamalar kum, su veya buğday üzerine (dua) okur, sonra onları ölünün üzerine dökerlerdi. Genellikle, ölünün üzerine Lamaist metinleri yazılmış beyaz bez örterler (Yoloğlu, 1999: 151).

Möçüür (Мөчүүр): vefat et-': Türkiye Türkçesinde 'göçüp git-' örtmecisinin dengidir. Tuva yazı dilinde işlek olarak kullanılan bu yapının etimolojisi için bkz. Tatarintsev IV: 272 (Tosun, 2017: 178); hayattan ayrılmak, ölmek (Monguş, 2011: 374). bkz. ölüm.

Möñge (Мөңге) – *Şamanizm.*: bengi, ebedi (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 78); 1. her dönemde bulunan, sonsuz. 2. ölümsüz. 3. ebedî (Monguş, 2011: 370), sonsuz, bengü, ebedi. Etim.: Moğ. *mönke* → *mengi* (Ölmez, 2007: 219).

Möñge uyguzun uduur (Мөңге уйгузун удуур): ebedî uykusunu uyu-tönmes uyguzun udu- 'sonsuz uykusunu uyu-', uduy ber- 'uyuyuver-', ulug uyguzun udu- 'büyük uykusunu uyu-': *möñge* 'sonsuz' (<Moğ. *mönke*) (Ölmez, 2007: 219), *tönmes* 'bitmez, tükenmez' (<Oğuz. *tön-mes* (Ölmez, 2007: 277) ve *uygu* 'uyku' sözcükleri ile oluşturulan bu örtmeceler, ölümün sonsuz bir uyku olarak tasavvurundan kaynaklanmaktadır (Tosun, 2017: 178-179); *möñge uduur*: ölmek, yok olmak (Monguş, 2011: 370). bkz. ölüm.

Mörgül (Мөргүл) – *Lamaizm.*: dua etme, yakarış (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 78); 1. insanların Tanrı’ya dua etmesi, yalvarması. 2. manastır lamalarının dinî tören yapması (Monguş, 2011: 373).

Mugulay (Мугулай) – *Lamaizm.*: yalancı, riyakâr (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 78); 1. bir şeyi düşünemeyen, akli kıt, aptal. 2. anlamsız, düşüncesiz. 3. *folk.* ailenin kadın sahibi, kadını (Monguş, 2011: 374); Eski Moğ. *muquli*, Moğ. *muhli* ‘köle’, ve ayrıca Kalm. *muhla* (<**mukulay*? krş. Oyr. *muhulai* ‘köle’) ‘köle’ (Tatarintsev IV: 174).

Naadım (Наадым) – *Şamanizm.*: bayram, şenlik (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 80); büyük tören (Monguş, 2011: 392), bayram (özel bir bayram, ‘prazdnik’lerden birisi); *naadım bile bayır çediriptir men* iyi bayramlar, bayramınız kutlu olsun; ayrıca krş. *prazdnik*. Etim.: Moğ. *nağadum* L 556 b (Ölmez, 2007: 221). bkz. bayır, nayır.

Nayır (Найыр) – *Şamanizm.*: bayram, şenlik (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 80); bayram, tatil, şölen. Eğlence (Monguş, 2011: 394); tatil, bayram; şölen, ziyafet, eğlence. Etim.: Moğ. *nayır* (Ölmez, 2007: 221). bkz. bayır, naadım.

Nazını üstüür (Назыны үстүүр); Nazınından çarlır (Назынындан чарлыр) ‘ömrü kesil-/ömründen ayrıl-’: *nazın* ‘yaş’ (<Moğ. *nasun*) (Ölmez, 2007: 222) ve *üstür-* ‘kesil-, kopar-, böl-’ ile *çarlır* ‘ayrılır’ sözcükleri ile oluşturulmuş bu örtmeceler, insan ömrünün bir sınırı olduğuna telmihen kullanılmaktadır (Tosun, 2017: 179); ölmek, yok olmak (Monguş, 2011: 393). bkz. ölüm.

Nomnal (Номнал) – *Lamaizm.*: öğretisi, doktrin (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 80); *eski söz.* Hayatın bir bölümüyle ilişkili olan, bilmesine uygun düşen şey, eğitim, bilim (Monguş, 2011: 408); okuma, ders, öğrenim; eğitim, öğretim; öğretisi, doktrin. Etim.: *nom+na-l*, → Moğ. *nomlal* (<*nom+la-l*); Moğ. biçim ET *nomla-* eyleminden türemiştir (Ölmez, 2007: 223).

Nügöl (Нүгүл) – *Lamaizm.*: 1. iftira, bühtan. 2. kabahat, hata (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 81); 1. insanı kötü nama sokmuş gibi yayılan yalan konuşma, iftira. 2. *din.* din geleneğinde yasak, yapılmayan şey; günah, sıkıntı (Monguş, 2011: 412); iftira, günah. Etim.: Moğ. *nigül* L 582 b (Ölmez, 2007: 223).

On iyi çıl (Он ийи чыл) – *Şamanizm.*: on iki hayvanlı takvim. Tuvalarda takvim on iki hayvana göre belirlenirdi. Yılın her ayı bir hayvanın ismi ile ilgili idi: Sıçan (fare), İnek, Bars, Ejder, Tavşan, At, Yılan, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek, Domuz, ilginç olanı ise günün on iki saati gece, on iki saat sabah olmak şartıyla yirmi dört saati de iki yere bölünmesi ve her oniki saatin bir saatinin arka arkaya on iki hayvan şeklindeki bir hayvanın ismi ile adlandırılması idi. Mesela, “Ben sabah saat dörtte kalkıp gece saat on ikiye kadar çalışmışam” diyen Tuvalı şöyle derdi: “Ben Tavşan saatinde kalktım, Domuzacan çalıştım.” (Yoloğlu, 1999: 89).

Oran (Оран) – *Şamanizm.*: 1. memleket, yurt. 2. yeryüzü (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 83); 1. yurt, devlet, ülke. 2. herhangi bir yer, memleket. 3. insanın çevresinde olduğu dünya, tabiat. 6. *folk.* canlıların bulunduğu dünyalardan birisi (Monguş, 2011: 460); ülke, devlet; yer, dünya. Etim.: Moğ. *oron* → Yak. *oron* ay., fakat Yak. *oron* “yurdun içi”, Muk. *oran* 269 a; Poppe 1968: 119, ancak Poppe’nin Ana Altayca karşılaştırmasında yer alan Moğ. biçim ET bir alıntı olmalıdır; → *oron* (Ölmez, 2007: 227-228).

Tuvalara ait XIX. XX. yy. başlarındaki etnografya materyallerinde, *Yer-su*’dan söz edilmemektedir. Ancak, burada Oran telegey kültü göze çarpmaktadır. Bu, kanımca *Yer-su*’nun modernize edilmiş Moğol ve Lamaist versiyonudur. G.N. Potanin, Güney-Doğu Tuvalarından derlediği bilgilere dayanarak *Oran telegey*’i şu şekilde tanımlamaktadır: “Dağlar, nehirler, sular ve orman bunların tamamı *Oran telegey*’dir”. Salcak kabile grubundan olan Tuvalar, Potanin’e baş tanrılarının *Oran telegey* olduğunu, ondan avda başarı dilediklerini, ona çay saçarak ikramda bulduklarını ve *ıdık* atları adadıklarını belirtmişlerdir (Potapov, 2012: 336).

Oran azaar (Оран азаар): ‘ev temizle-’: Eski Türkçe zerinden Moğolcaya geçen ve Tuvacada ‘yer, devlet, dünya, ülke’ (lmez, 2007: 228) anlamıyla kullanılan *oran* kelimesinin *azaar/eveerleer* ‘temizlemek’ fiilleriyle birlikte kullanılmasıyla oluşturulan bir rtmecedir (Tosun, 2017: 179); yok olmak, lmek (Monguş, 2011: 460). bkz. Ölüm.

Ornuşsudar (Орнуřшудар) – şamanizm.: ly gömmek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 83); mezara götürerek, cenazeyi gömmek (Monguş, 2011: 467); gömmek, defnetmek. Etim.: **orun+uk-uç-ut- ?* (lmez, 2007: 228).

Tuva Türkleri, Sovyetler Birliğine girdikleri dönemden itibaren biri öldüğünde naaşı ilgili hastaneye teslim etmekte ve sonrasında tören olmaksızın cenazeyi defnetmektedir. Ancak daha önce, geleneksel biçimde cenaze merasimleri yapılmaktaydı. Bu merasimler içerisinde en dikkat çekeni günümüzde Tibet’te hl yaşatılan ölüyü açık bir alana bırakarak akbabalara yem etme üzerine kurulu olan ve uluslararası literatürde “sky burial” olarak adlandırılan defin yöntemiydi. 1930’lu yıllardan sonra kaldırılan bu uygulama “kurda kuşa yem etmek” deyiminin kaynağı olarak görülmektedir. Eğer açığa bırakılan naaşı kuşlar yerse bu uğurlu, eğer kurtlar yerse uğursuz kabul edilir.

Kenin-Lopsan cenaze merasimleri konusunda şu bilgileri verir:

Yetişkinlerin Gömülmesi – Eski zamanlarda, birisi öldüğünde, cenaze merasimi çok dikkatli bir şekilde gerekleştirilirmiş. Eski zamanlarda vefat eden bir insanı açık bir alana gmmeden bırakırlarmış. Vefat eden insana herhangi bir kıyafet giydirilmez, o insan tabuta konulmaz, toprağa gmlmezmiş. Bu gelenek Tuva’da 1930’lu yıllara kadar yaşamış. Yetişkin bir insan “mutlu olduğunda” (ldğnde), derisi kesilir, başı sağ elinin avuç içine yatırılır, iki bacağı bükülür, yüzü deri, ak bez veya ak ipek ile kapatılır, üstüne bir elbise örtülür. Tuva’da Lamaizm yayılmaya başladıktan sonra, ölen kişinin evinin karşısında dua edilir ve kandil yakılır. Vefat eden kişi, alçak bir yere yatırılır, önüne perde çekilir. Vefat eden kişinin evine akrabaları ve komşuları gelir, birlikte tütün tttrrler, ondan sonra insanlar ellerinden geldiği kadar acılı aileye yardım ederler, kova

içinde süt, kaynatılmış çay ve yemek çeşitleri getirirler (Kenin-Lopsan, 2019: 231).

Ölen Kişinin Defni – Eski zamanlarda Tuvalar ölen kişinin evinden hangi taraftan çıkarılacağını falcı kama sorarlarmış, daha sonraları bu lamalara danışılır olmuş. Eski dönemlerde yaşlı bir insan veya büyük bir kam, ölen insanın kemiklerinin gömüleceği yeri gösterir, orayı ceren veya teke boynuzu ile çizerek belli edermiş. Naaşın bulunduğu yerden dağların zirveleri görülmez, naaş ormanlık bir alanın ortasına veya alçak bir yere defnedilir. Vefat eden insanı çukurluk bir yere koymazlar. Ölen kişi gün doğusunda çukurluk bir yere yatırılır, buraya “güneşin değdiği yer” denilir. Bu bütün cenaze merasimi disiplini yeni bir yere göçen insanla vedalaşmakla ilgilidir. Dahası eski mezar yerine ölen bir insanın naaşını bırakırken, kamlar alkış söyler, daha sonraları (Budizm’in Tuva’da yayılmasından sonra) lamalar da cenaze merasimlerinde dua eder olmuşlardır.

Ölen insanın elbiseleri toplanır, bir yere bırakılır veya ağaçlara giydirilir. Ölen insanların elbiseleri ağaçlara giydirildiğinde, oturan bir insan gibi görünmeye başlar, böyle ağaçlar/dallar çadırların gün batısına konulur. Dahası eyerli atı çadırın gün batısındaki bağlaaş ağacına bağlayıp, içinde yemek olan heybeleri eyere asarlar. Çadırın batısına at bağlanmaz, denmesi bu yüzdendir, bu durum sadece vefat eden insanın on günü ile ilgilidir. Ölen insanın naaşı çadırdan çıkarılırken, o insanın ruhunu cennete uğurlamak için, güçlü kam alkış söyler, Budizm yaygınlaştıktan sonra lamalar bu tören sırasında sutralarını okur olmuşlar. “Ayrılık” alkışını söyleyen kam veya “ayrılık” töreni için dua okuyan lama eyerli, dizginli atı ve göçüp giden kişinin güzel elbisesini alır, kötü şeyleri almaz (Kenin-Lopsan, 2019: 232).

Eski dönemlerde vefat eden insanın gömülmesi ile ilgili birtakım yasaklar vardı, bu yasakları kısaca şöyle sıralayabiliriz:

1. Naaşın defnedileceği yere uzun etekli elbise giyenler veya kızlar, kadınlar gitmez.
2. Cenazenin sonundaki çay ikramı esnasında acı yiyecekler yenmez veya içki içilmez, dedikodu yapılmaz. Bu vefat eden kişiyi “uzun uykusundan uyandırmamak” denilen kutsal gelenektir.

3. Ölen kimsenin adı söylenmez, eğer merhumun adı söylenirse bu büyük saygısızlık olarak görülür. Hakkında konuşulacağı zaman, merhumun adı değil sadece lakabı veya unvanı kullanılır.

4. Merhumun mezarına herhangi bir anıt dikilmez, oraya gidilmez, sadece yedi veya kırk dokuz gün sonra mezara gidilebilir, bunun dışında mezara gidilmesi kesinlikle yasaktır. Tuvalar “Giden gitsin, gelen gelsin” denilen geleneğe çok saygı duyarlarmış.

5. Merhumun giydiği elbiseleri, ayakkabıları ve kullandığı alet edevatı yakınlarının gözüne gözükmeyecek bir yere kaldırma geleneği varmış.

6. Ölen yakının mezarına doğru bakarak ağlanmaz.

7. Merhumun sesi veya tavırları taklit edilmez (Kenin-Lopsan, 2019: 233-234).

Ornuşudulga (Орнуқшудулга) – *Şamanizm.*: gömme, defnetme; cenaze töreni (Monguş, 2011: 467); ‘cenaze töreni’. Moğol dillerindeki çeşitli şekiller; *oruşil/orşil* ‘mezar, mezarlık’, *oruşilyulya / orşuulga* ‘cenaze töreni’ (Tatarintsev IV: 336). bkz. ornuşudar.

Oş (Ош) – *Şamanizm.*: kehanet (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 84); bir şey olacağına işaret, alamet (Monguş, 2011: 478); kehanet, kâhinlik; alamet, belirti. Etim.: ET (MK) oş “bak! işte! şu!” ile ilgili olabilir, → ED 254 b (1) (Ölmez, 2007: 229). bkz. karaş körnür.

Oştaar (Оштаар) – *Şamanizm.*: kehanette bulunmak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 84); bir şeyin olacağını işaret etmek (Monguş, 2011: 478); kehanette bulunmak, tahmin etmek. Etim.: oş+ta- (Ölmez, 2007: 229). bkz. karaş körnür.

Ot (От) – *Şamanizm.* II 1. ateş. 2. ışık. 3. ocak. 4. kibrit. 5. çakmak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 84); 1. yanan maddeleri bulunan çok sıcak ve parlak, güçlü alev, ateş. 2. evin, çadırın ortasında ateş yakılan, yemek yenilen yer. Yurt içindeki ocak (Monguş, 2011: 473); ateş, od. Etim.: ET ot (<*hōt (Ölmez, 2007: 229).

“Ateş, göksel bir varlıktır, gök kökenlidir. Bunun nedeni, insanın zihninde ateşin güneşin yeryüzündeki simgesi oluşu hakkındaki algı ya da

doğal ateşin yıldırım aracılığıyla gökten geldiği konusundaki tespittir” (Kumartaşlıoğlu, 2016: 83).

Tuva Türklerine göre ocağın bir iyisi (sahibi) vardır. Bu iye insanları kötülüklerden uzaklaştırıp korur. Özellikle çocukları ve hayvanları musibetlerden ve hastalıklardan korur. Böyle olunca da ateş, aile ocağının en önemli zenginliğidir, daha sonra çocuklar ve ardından hayvanlar gelir. Bir evde ölüm olduğunda aile için “ocağı söndü” denilir. Yani ocak, ailenin varlığının, birlik ve beraberliğinin sembolüdür. Ateş neyi isterse onu yapar. Kendi dumanını da istediği yere gönderebilir. Onun ayakları ve başı varmış gibi düşünülür (Kumartaşlıoğlu, 2016: 89-90).

Tuva Türklerinde ateş ile ilgili bazı inanışlar ve yasaklamalar şöyle örneklenebilir:

Ateş iyisi öfkelenmesin diye ateş kutsanır. Uzun kışı sağlıklı geçirmek için ateş iyisi yardım etsin diye, kutsanır. Çoluk çocuk sağlıklı büyüsün diye, ateş kutsanır. O çadırda yaşayan insanların (hayatları) hayırlı olsun diye ateş kutsanır, o çadırda yaşayanların namı insanların nezdinde temiz ve bereketli olsun diye ateş kutsanır. Ateş demek bir Tuvalının kutsal ve inandığı tanrısı demektir. Tuva halkının eski çağlardaki atalarından beri yaşayan şöyle inançları var:

Ateşe tükürülmez, tükürenin ağzı iğrençleşir.

Ateşe su dökülmez, ateşe su dökenin ruhunun ateşi söner.

Ateşe çöp atılmaz, ateşe çöp atanın gözü kör olur.

Ateşin üstünden atlanmaz, o ev fakirleşir.

Ateş yerine basmak olmaz- o insanın talihi kaçır.

Göçen kişi ateşinin yerini temizlerse o kişi samimi birisi olur.

Ateş Tanrım, affetsin!

Ateş yanmaya devam etsin!

Bunlar eski zamanlarda yaşamış insanların çocuklarına bıraktıkları kutsal bir miras ve inançtır. Ateşi kutsanan çadıra komşu çadırlardan küçük büyük herkes gelir, onlara çay ikram edilir. Kesilen koç eti dilimlenerek yenilir, iç yağlı dös etinden ateşi kutsayan kama pay verilir. Ateşin kutsanması- ateş iyisine yalvarıp inanmakla olur (Kenin-Lopsan, 2019: 143-144).

Odu kararar (Оду карарар): ‘ateşi sön-’: *ot* ‘ateş’ (<ET. *ot*), Tuva Türklerinde kutsal kabul edilir. Ateş iyisine saygı gösterilir ve kişiler evlerinde temizlik ve bereket olsun diye ona yalvarır (Kenin-Lopsan, 2010: 137). İnsan ömrünün tükenmesine, bir ateş gibi sönmesine göndermede bulunan bir örtmecedir (Tosun, 2017: 179). bkz. ölüm.

Oktargay (Октаргай) – *Şamanizm.*: bütün dünya; yeryüzünün tamamına verilen ad. Diğer adları örtmçey, kaptagay ve çer-delegey’dir (Monguş, 2011: 432). bkz. üstüü oran, aldın oran. (Monguş, 2011: 469). bkz. örtmçey.

Ortaa oran (Ортаа оран) – *Şamanizm.*: Orta dünya. Çırık örtmçey “Aydınlık dünya”. Tuva evren tasarımıında gökyüzü ile yeraltı katmanlarının arasında bulunan katman (Monguş, 2011: 469). bkz. örtmçey.

Ortaa Sarıg Örtmçey (Ортаа Сарыг Өртемчей) – *Şamanizm.*: Orta Dünya. bkz. ortaa oran; örtmçey.

Osambulañ Örtmçey (Осамбулаң Өртемчей) – *Şamanizm.*: bu dünya, Orta Dünya. bkz. örtmçey.

O’t (Обт) – *Şamanizm.*: *ot* (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 84); **O’t I** ağaçlanmayan, esasında yumuşak ve yeşil, kısa saplı bitki, çimen (Monguş, 2011: 478); *ot*. Etim.: ET *ot* ED 34 b – 35 a (2) (Ölmez, 2007: 229); *ot*: *ot*, yem, bitki; ilaç (Eraslan, 2012: 593).

Tuva Türklerinde bolluk ve bereket timsali olan *ot* (*ot*, *sigen*) ile ilgili bir toy bulunmaktadır:

Ot Şenliği – Taygada yaşayan Tuvalar otu keserek hemen demet hâline getirir. Demet hâline getirilen *ot*, melez ağacının dalına asılır. Taygada yetişen otlar için evin sahibi iki üç güçlü erkek çağırır. İlk görülen otlu yerde ateş yakılır. Yüz ila iki yüz demet *ot* toplandıktan sonra şenlik yapılır. Evden özel olarak getirilmiş sütlü yiyeceklerin en iyileri, kesilen koyunun eti ve bir büyük matara süt ikram edilir. Taygada yaşayanlar veya avcılıkla geçinenler çok fazla *ot* hazırlamazlarmış. Onlar hayvan otlatacakları yerleri çok iyi korurlarmış. Alçak rakımlı yerlerde yaşayan insanlar otu çokça hazırlar. *Ot* kesileceği zaman ev özel olarak hazırlanır.

Evin erkeği ve hanımı ot kesileceği gün, ilk önce meraya gelir ve bir su kenarına ocak kurar. Ot kesecek olan kişi kendi orağını alarak atlı veya yaya olarak meraya gelir. Ot kesmeden önce evin beyi yer iyesine süt saçısı yapıp dua eder, çünkü ot yaş bitki veya canlı bitki olarak kabul edilir. Tuva geleneğinde canlı bitkiler, ilk önce yer iyesinden istenir, hayır dua edildikten sonra kesilmiştir. Bir gün ot kesilir. Ot kesenlere yeteri kadar yiyecek verilir. Bir kişi meranın başında bir bakraç kımızı kadehlere koyup bekler. Gösterilen yere kadar ot kesip gelenlerin hepsine kımız veya soğuk bir içecek sunar. Ot kesimi bittikten sonra şenlik düzenlenir. Ot şenliği demek otlakta ot kesimi bittikten sonra bir şenlik düzenlemektir, bu şenlikte o gün ot kesenler birlikte sohbet edip çay ve biraz kımız içerler. Ot şenliği Tuvaların birbirleri ile yardımlaşma geleneğinin başka bir biçimidir (Kenin-Lopsan, 2019: 171-172).

Ovaa (Ovaa) – Şamanizm.: 1. yığın, küme. 2. kurgan. 3. tepe (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 84); **Ovaa I** 1. dağ geçidi üstünde, yüksek yerdeki bu yerin sahibine kurban etmek için yığılan taşlar, ağaç dalları, kurbanlık höyük. 2. yığılan çok, pek çok şey, yığın, küme (Monguş, 2011: 415); yığın, küme. Etim.: Moğ. obuğa(n), obağa L 598 b, 598 a (Ölmez, 2007: 229).

Ovaa kutsanması – Ovaa kutsanması eski Tuvalarda yer iyesine hürmet göstermek ile doğrudan ilgilidir. Avcılar, avı bol olan yere bir işaret koyarlarmış. Oraya gelen diğer bir avcı, avlandığında, orada yer iyesine memnuniyetini gösterir ve bir taşı oraya bırakırmış. O yerin yakınlarında ağaçlardan yemiş toplayıp yiyen veya topraktan kök çıkartan insanlar memnuniyetlerini göstererek oraya bir taş bırakırlarmış. Bu ise ovaa kutsanmasının birinci aşaması olabilir.

Tuva yurdunda hayvancılık işi geliştiği zamanlarda, ovaa kutsanmasının başka bir çeşidi meydana gelmiş. Besi hayvanları semizleşip geliştiğinde, tabiatın zorlukları aşıldığında, rahat yerde yaşayan insanlar oranın iyesine tapınıp memnuniyetlerini göstererek, uygun bir yere taş bırakır ya da hayvan bakılan yüksek bir yere taş bırakırmış. Oralarda yaşayan akraba topluluklar hayvanları otlattıkları uygun gördükleri yeri ve otlakları kutsal görüp, kışın acı ve sert soğuklarını atlattıklarında, özel olarak buraları takdis etme inancına sahip olmuşlardır. Bu ise ovaa kutsanmasının ikinci aşaması olmuştur.

Kışı soğuk ve yazı ılık olan Tuva ülkesinde tarım yapılan kara topraklı ormanlık alanlar, tarlalar ve ovalar çoktur. O hayvan otlatılan, tarım yapılan yerde bolluk olduğunda, o civarda yaşayan akraba topluluklar yüksek bir yere taş bırakır, orayı ayrıca işaretlemiş olurmuş. Tabiatın verdiği yemişlerden toplamaya, kök bitkileri kazıp çıkarmaya ve besi hayvanlarının verdiği sütü içme ve onların etini yemeye dayanan hayat tarzından başka, çiftçiliğe dayanan hayat tarzına yavaş yavaş geçilmiştir. Buğday insanların temel yiyeceği oluvermiş, bu yüzden buğdayın iyi yetiştiği yerin sahibi, bunun faydası görülsün, yağmur yağsın diye, orada yaşayan insanlar buralara taş yığmaya ve bunları kutsal kabul etmeye başlamışlar. Bu ise ovaaları kutsal kabul etmenin üçüncü aşaması olmuştur.

Ovaa'nın kutsanması, toprağın/yerin iyesine tapınmadan başlayarak insanların ürettikleri mahsulü gösterme geleneği ile ilgili kendine has bir inanç, bir kutlamaya dönüşmüştür. Eskiden Tuva'da yaşayan insanların arasından birisi kâhin olur. Kehanette bulunan insan, sıradan insanların görmediğini görür, duymadığını duyar, dahası herhangi bir insanın hastalığını önceden bilir, ölen birinin ruhu ile konuştuğunda ona "kusursuz" kişi veya kam derler, bu yüzden avı bol olan yeri belli ederek kutsamak için kam çağrılır, nereye ova yapılacak ona sorulur. Özetlemek gerekirse, ova yapılacak yeri kam kişi gösterir. Kamların ovaaları kutsama inancı Tuva'da çok yaygınmiş. Budizm Tuva'ya geldikten sonra ovaaları lamalar da kutsamaya başlamış.

Ovaa yazın kutsanır. Ovayı herhangi bir bölümünde tarım yapılan büyük topraklarda yaşayan insanlar veya tarla kanallarının geçtiği yerlerde çiftçilik yapan insanlar ovaanın kutsanacağı yere gelir, sofrasını kurar ve ova kutsanır. Ova kutsanması, halkın anlayışına coşkunluk veren, inancını sağlamlaştıran ve hayatını zenginleştiren bir inanış oluvermiştir.

Ovaa yapmanın iki ana biçimi vardır. Bazen ova taşlar tek bir yere yığarak yapılır, bu ova yapmanın ilk biçimidir. Bazen de ovaayı ince ince ağaçları keserek, çadır biçiminde bir araya getirirler, bu tarzda ova az görülmektedir (Kenin-Lopsan, 2019: 148-149-150).

Ovaaday (Оваадай) – *Şamanizm*.: taç (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 84);

1. hükümdarın büyük, değerli şapkası, taç. 2. konik şapka (Monguş, 2011: 415); krş. Moğol dillerinde *oboodai/ovoodoy* 'konik şeklindeki şapka (Lama

için), üstün din adamlarının giydiği sivri yüksek şapka; taç', Kalm. *obada* 'üstün din adamları tarafından giyilen yüksek şapka' (Tatarintsev IV: 247-248).

Oynay beer (Ойнай бээр) 'oynayıver-': Ölen bebekler için kullanılır (Kenin-Lopsan, 2010: 121); (Tosun, 2017: 179). bkz. ölüm.

Oytulaaş (Ойтулааш) – *Şamanizm.*: gece gençler tarafından oynanan bir oyun (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 84); *eski söz.* Eskiden Tıva gençlerinin toplanarak, geceleyin oynayıp eğlendikleri oyun (Monguş, 2011: 429).

Ög (Өг) – *Şamanizm.*: 1. çadır. 2. ev. 3. in. 4. kovan. 5. aile (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 85); 1. göçerken götürüp, tekrar yerleştirilen duvar, ince sırk, kasnak, kapı, keçeden yapılan, insanın yerleştiği hafif konut, yurt. 2. bu şekildeki konuta yerleşen insanlar (Monguş, 2011: 482); yurt (ev anlamına pek rastlanmaz). Etim.: ET (Orh.) *eb* "ordugâh, çadır; ev", ET (Uyg., MK, KB) *ev, ew* Tar. *öy, Oyr., Tel., Leb. Üy* ED 3 b-4 a (Ölmez 2007: 231); *eb: ev* (Eraslan, 2012: 566).

Ögbe (Өгбе) – *Şamanizm.*: ata, cet (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 85); bir ulusun, boyun, akraba grubunun başını tutan kişiler. Kişilerin atası, kabile. 2. yaşlı babanın ya da yaşlı annenin yaşlı babası. 3. ulu, yaşlı, saygın kişi. Büyükbaba, dede. 4. bir şeyin başı, önde olup onu başlatan kişi (Monguş, 2011: 483); krş. Tof. *öbüge* 'ata (baba tarafından)', Soyot. *öbige* 'ata (baba tarafından), büyük dede' (TRS-RTS, 54; SBRS, 88) ve diğer eşleşmeler. Özellikle E.V. Sevortyan ESTYA'da geçen (I, 494) nihai olmayan seçenekler (çoğunlukla Sibirya Türk dilleri) *öbüge* (Yak.) ~ *öbge* ~ *öbeke* anlamı 'dede, büyük dede, büyük büyük dedesi; büyük büyük annesi' vb. Listelenen seçenekler arasında sadece Tuvaca *ögbe, bg>gb* metatezin bir sonucu olduğu söylenir (Tatarintsev IV: 352-353). bkz. ada-ögbe.

Ölüm (Өлүм) – *Şamanizm.*: ölüm (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 85); 1. vücudun canlı olmaması, can verme, ölüm (Monguş, 2011: 503); ölüm, *ölüm çok* ölümsüz. Etim.: *öl-üm* <ET *ölüm* ED 146 a (Ölmez, 2007: 232); ölüm: ölüm: USt. 208. 3 (Caferoğlu, 1968: 150). bkz. möçülge.

Ölüm: a. “Kalpte ya da kanda bulunduğu inanılan ruhun yitirilişiyle beliren durum” (Korkmaz, 2003: 125).

Eski Tuvalılar ölüm olgusunu, farklı isimlendirmelerle ifade etme geleneğine sahiptir. Eğer bebek ölürse, bu ölüm şöyle ifade edilir: “yok oldu, buruşuverdi, yitiverdi, oynayiverdi.” Yaşlı birisi “yok oluverse”, şöyle söylenir: eğriliverdi, uyuyuverdi, Tanrısına kavuştu, tuz almaya gitti, ruhu yukarı çıkıverdi, kötü oluverdi, göçüverdi, atıyla koyun koyuna uyudu, elbisesinin eteği rüzgârda dalgalandı, tırıs gitti, sis ile gitti, mutlu oldu, mutlu oluverdi, cennete gitti, cehenneme atıldı, şeytan oldu, başına bir bela geldi, kazayla (tüfekte) vuruldu, ayının oyuncağı oldu, kurt yedi, dinleniverdi (Kenin-Lopsan, 2019: 230).

Örgül (Өргүл) – *Şamanizm.*: Tanrı’ya sunulan hediye (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 85); yeryüzünün sahibine, Tanrı’ya, Lama-Şamana ve başka bir insana verilen şey; hediye (Monguş, 2011: 520); Moğol dillerinde *ergül/örgöl* din. ‘kurban; hediye, ibadet, dua; hürmet, saygı’ (Tatarintsev IV: 407).

Örgüür (Өргүүр) – *Şamanizm.*: 1. tören yaparak kurban etmek (süt, çay, içki saçmak, ateşe yiyecek kırpıntısı bırakmak). 3. hediye etmek, kurban vermek, sunmak (Monguş, 2011: 521); vermek, sunmak (kurban vb.), Tanrı’ya şükretmek. Etim.: Moğ. *ergü-*, *örgü-*; Hal. *örgö-* L 325 b, 641 b (Ölmez, 2007: 235).

Bir parça ekmek, tatlı, bisküvi, bir kaşık süt, birkaç damla votka, hatta küçük bir kumaş parçası, mendil ve çaput kurban olarak ruhlar için yeterli olabiliyor; kutsal öğelere ve iyileştirici kaynağa yönelik niyet ve saygı önem taşımakta (Hoppal, 2012: 42).

Örşee (Өршээ) – *Şamanizm.*: Affet! Şükür! (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 86); kötü bir şeyi önlemek için söylenen yalvarma. Bağışla, merhamet et (Monguş, 2011: 529); Ey Tanrım, aman Tanrım! Etim.: → *örşe* (Ölmez, 2007: 235).

Tooruktug Tañdım örşee! / Selvili Tañdım (sıradağlarım), affet!

Tos çüzün malım, örşee! / Dokuz renk hayvanlarım, affet!

Anay, huragan deşkilejip turzun! / Oğlak, kuzu hoplayıp zıplayıp dursun

Ak çem elbek bolzun! / Ak sütümüz bol olsun! (Kenin-Lopsan, 2019: 191).

Örtemçey (Өртемчей) – *Şamanizm.*: yeryüzü, dünya (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 85); dünya, ülke-memleket, etrafında bulunan bütün madde; evren, alem (Monguş, 2011: 525); Eski Uyg. *jertinçü ~ jirtinçü* (<Tib.) ‘dünya, evren’ (DTS, 283), Moğ. *jirtinçü* (<Tib.) ‘dünya, evren’ (ÇR, 493) (Tatarintsev IV: 414); yirtinçü: dünya, âlem, kâinat: Suv. 401, 6; USt. 198, 76 (Caferoğlu, 1968: 298). bkz. delegey.

Öske örtemçeyge a’ttan-, öske örtmeçeydive a’ttanıp çoruy bar-, şın oranınçe a’ttan-, ulug aalınğa bar- (Өске өртемчейге аьттан-, өске өртмечейдиве аьттанып чоруй бар-, шын оранынче аьттан-, улуг аалынға бар-) ‘büyük köyüne git-’: *örtemçey* (<Tib. *jertinçü* (Tatarintsev IV: 414) sözcüğü ‘dünya, cihan, alem’; *şın* ‘gerçek’ (<Çin. *zen*) (Ölmez, 2007: 262) anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki ‘terk-i cihan et-’, ‘dar-ı ukbaya sefer eyle-’ örtmecelerinde olduğu gibi, ölümün başka bir diyara yolculuk olduğu vurgusu yapılmaktadır. Tuvaca *şın oranınçe attan-örtmecesinin* Hakaşadaki karşılığı *şın çurtassar parıbıstı* biçimindedir (gerçek hayata gitti) (Killi Yılmaz, 2007: 68); (Tosun, 2017: 179); yok olmak, ölmek (Monguş, 2011: 525). bkz. ölüm.

Padarçı (Падарчы) – *Lamaizm.*: gezgin lama (rahip), (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 87); köyleri gezerek dolaşan lama, keşiş (Monguş, 2011: 540); gezgin Lama. Etim.: Moğ. *badarçı(n)*, *badırçı(n)* L 66 b (<badar, *badır+çı(n)* <Skr. *Pātra*), (Ölmez, 2007: 237).

Sağıl (Сагыл) – *Şamanizm.*: adak. Etim.: Moğ. *sakil*, Hal. *sağıl* (Ölmez, 2007: 241).

Sağış (Сагыш) – *Şamanizm.*: 1. fikir, düşünce. 2. niyet, kasıt. 3. arzu, emel, heves (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 90); 1. bilinçte saklanan bir şeyin, düşünceye tekrar girmesi, akıl. 2. insanın fikri-düşüncesi. 3. insanın olmasını düşündüğü şey, istek; rüya. 4. iş üstünde değil, sadece düşüncede olan şey; hayali. 5. insanın başka insanlara bağlı olarak yaptığı şey; niyet (Monguş, 2011: 606-607); akıl, beyin. Etim.: ET *sakış* ED 816 b-817 a (Ölmez, 2007: 241).

Sagızın (Сагызын) – *Şamanizm.*: muska, nazarlık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 90); **Sagızın**: 1. şans vermek, hastalıktan kurtulmak için inançlı kişilerin boynuna bağladığı şey, tılsım, muska. 2. sürekli yapılan şey, ritüel (Monguş, 2011: 608); **Sagızın**: tılsım, nazarlık, muska. Etim.: Moğ. *sakiğusu* (*n*), Hal. *sağius(an)* L 662 b, 663 a, ayrıca → *sagi-* (Ölmez, 2007: 241).

Salım (Салым) – *Şamanizm.*: 1. kader, talih. 2. istidat, kabiliyet (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 90); **Salım I** hayatın insanın isteğinden bağımsız gitmesi, insanın neyi yapıp neyi göreceğinin bilinmesi, kader (Monguş, 2011: 629); kader, takdir, kısmet; istidat, yetenek. Etim.: *sal-ım* ? Krş. Alt. *salım* RAS 741 b (Ölmez, 2007: 243).

Salım-çol (Салым-чол) – *Şamanizm.*: kader, talih, yetenek (Monguş, 2011: 629).

Samnaar (Самнаар) – *Lamaizm.*: 1. Lamaların törensel dans etmesi. 4. Şamanın dua etmeyi zıplayarak yapması (Monguş, 2011: 633).

San (Сан) – *Şamanizm.*: 1. sayı, adet, miktar. 2. nüfus. 3. puan (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 90); 1. nesnelerin, olayların ölçülen özelliklerinin (büyük-küçük, genişliğinin kaç olduğunun) anlaşılma derecesi, ölçülen niteliği. 2. matematiğin esas bilgisi – nesnelere sayarken onların ne kadar olduğunu açıklamada kullanılan ölçek. Sayı (Monguş, 2011: 635); sayı. Etim.: ET *san* ED 831 a (Ölmez, 2007: 243): San (<sa-n): Sayı (Eraslan, 2012: 599).

Sangha (Сангха) – *Lamaizm.*: sang (<Çin. *tsêng* <Skr. *sangha*): Topluluk, cemaat (Eraslan, 2012: 599).

Saṅ (Саṅ) – *Şamanizm. II* kutsama (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 91); 1. gūnahtan arınmak, kötü şeyden korunmak için ardıç ve başka kokulu maddelerle yapılan tūtsūleme töreni (Monguş, 2011: 641); tūtsū, tūtsūleme töreni. Etim.: Moğ. *saṅ* (<Tib. *sang*) L 672 a (Ölmez, 2007: 244). bkz. ayıs.

Sarıg-şajın (Сарыг-шажын) – *Lamaizm.*: Budizm (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 91); Budizm görünüşünde olan Lamaizm. Sarı din (Monguş, 2011: 648).

Lamaist Budizm Altay-Sayan ve Tuva bölgesine, 1260'ta Budizm'e dönen Kubilay Han'ın önderliğindeki Moğollar 13. yüzyılda bölgeyi fethedince gelir. 1271 ile 1368 yılları arasında hüküm süren Yuan hanedanı sırasında inşa edilen Budist tapınak ve pagoda harabeleri keşfedilmiştir. Bununla beraber, 13. ve 14. yüzyıllarda Lamaist Budizm'in etkisi zayıftı ve sadece 16. yüzyılın sonlarında Moğol önder Altan Han'ın yönetimi altında etkili olmuştur. 18. yüzyıldaki Mançu idaresi zamanına gelindiğinde Lamaizm Tuva'da iyice yerleşmişti ve Rus devriminin başlangıcında *hoşun* ve *sumonslarda* 22 tane *hureler* (Budist tapınak) vardı (Fridman, 2002: 181).

Budizm'in, bir din veya bir düşünce sistemi olduğu hususu teologlar arasında münakaşa konusu olmuştur. Ancak bir inanç sistemine, kutsal kitaplara, bir cemaate ve mabetlere sahip olduğunu dikkate alarak felsefi-teolojik bir sistem olduğunu söylemek mümkündür, fakat "Tanrı" inancı olmadığından, semavi bir din değildir (Eraslan, 2012: 37-38).

Şantideva (691-743 yy.) – Hint hanının ailesinde doğan, Budizm'in ünlü, yüce bilim adamı. O tapınağa gidip öğrenerek, Lama disiplinini kabul edip, Bodhiçaryavatara isimli Bodhisattva'nın yolunu izleyen kişileri yönetme işini yazmış (Tinley, 2008: 93).

Atişa (982-1054 yy.) – Dipankara Şri Djnyana (Skr.), Djovo Marmezadpa Pal Eşey (Tib.) Budizm'in yüce Hintli bilim adamı, çevirmeni.

1042 yılında Tibet hanının çağırmasıyla gelip, Budizm'i gerçek disipline uygun olarak yapılmasının büyük detayına girmiş. Onun yönetmesiyle Budizm tapınaklarında sert disiplin uygulanmış. Atişa Başkı'nın Tibet'e Kalaçakra öğretisini geçirmesi, halkın düşüncesine ve yurdun yüksek gelişmesine büyük etkisi olmuş. Budizm'in pek çok sudur kitaplarını Sankritçeden Tibetçeye çevirmiş (Tinley, 2008: 93-94).

Hinayana – Budizm'in bir bölümü. Bazı durumda Güney Asya'da Budizm'in yayılma şekli öyle adlandırılır. «Küçük çark, korumanın dar yolu» denilen Sanskritçe kelime: Mahayana – Budizm'in bir bölümü. Kuzey Asya'da (Tibet, Moğolistan, Rusya) Budizm'in yayılma şekli. «Büyük çark, korumanın geniş yolu» denilen Sanskritçe kelime (Tinley, 2008: 94).

Mahamudra – «Yüce Damga, Yüce İşaret» anlamındaki Sanskritçe kelime. Budizm'in Tantra öğretisinin gizli bir suduru (Tinley, 2008: 92).

Lamrim – «Yolun basamakları» anlamındaki Tibetçe kelime. İnsanın akıl-bilincini sindirme yönünün üç ayrı seviyeyi kanıtlayıp, Budizm öğretisini yayan basamağa geçme yöntemini açıklayıp yazan yüce çalışma. Ona önce Tibette Atişa Başkı başlamış, onun belirtmesiyle Çje Tsonkapa Başkı «Lamrim Chenmo» isimli yüce kitabı yazmış. Şimdi «Lamrim Chenmo» farklı dillere çevrilmiş. Rusça 2000 yılında çıkmış (Tinley, 2008: 92).

Saska (Сакса) – Şamanizm.: inançla ilgili olarak yüksek yere çıkıp yassı taşlar yığımından yapılan şekiller (Monguş, 2011: 651).

Sava (Сава) – Lamaizm.: kap, kap kacak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 91); 1. yenilen, içilen şeylerin koyulduğu, saklandığı, yemek hazırlanan alet. Kap (Monguş, 2011: 601); kap, tas. Etim.: Moğ. *saba* L 653 a (Ölmez, 2007: 245).

Cam kap – 1. İyilik durmasın diye din disiplinine uygun olarak değerli inciler konulan kap. 2. Temizlenmeden kaynak suyu dökülen kap (Tinley, 2008: 92).

Seri (Серн) – *Şamanizm.*: 1. güneş ışığı, kar, yağmur değmemesi için üstü kapatılan yer. 2. evin çatısı (Monguş, 2011: 670). Seri, ölü şamanın mezarı (Fridman, 2002: 184).

Setkil (Сеткил) – *Şamanizm.*: 1. duygu, his. 2. ruh, can. 3. fikir, düşünce (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 92); 1. insanın içinden düşündüğü şey, düşünce, duygu (Monguş, 2011: 673); duyma, düşünme, düşünce. Etim.: Moğ. *sedkil* (<sedki-l) L 680 b (Ölmez, 2007: 247).

Sıgır (Сыгыр) – *Şamanizm.*: ıslık çalmak (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 92); **Sıgırar:** keskin, ince ses, ıslık çalmak (Monguş, 2011: 774); **Sıgırar:** ıslık çalmak, düdük çalmak. Etim.: yansıma adlardan eylem yapan +*gır-* ile kurulmuş olmalı, → Tekin 1982 {-KIrA} ve Moğ. *iskire-*, *iskerü-* L 417 a (Ölmez, 2007: 248).

Sın (Сын) – *Şamanizm.*: geyik, maral (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 92); Ren geyiği soyundan, ayrıık boynuzlu büyük hayvan. Geyik (Monguş, 2011: 793); Sibirya geyiği (erkek geyik). Etim.: ET *sıgun* ED 811 b (Ölmez, 2007: 248). bkz. mıygak.

Sıldıs (Сылдыс) – *Şamanizm.*: yıldız (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 93); 1. geceleyn gökyüzünde görünen küçük, yuvarlak ışık (Monguş, 2011: 780); yıldız. Etim.: ET *yultuz* ED 922 b, ET *y-* = Tuv. *s-* denkliği Tuvaca için beklenen bir durum değil, Yakutçanın ağızlarından geçmiş olabilir, Räsänen de bu görüştedir, bak. EW 210 a (Ölmez, 2007: 248): Yultuz: 1. yıldız: U. I. 5, 8, 2. burç: TT. VII. 15, 3L, 3. planet, gezegen: TT, VII. 9, 6 (Caferoğlu, 1968: 305).

Yıldız: a. Göksel tanrıların geceleri görünüşe taşınmış biçimleri olarak algılanan, kimisi tapım konusu yapılan tanrısal varlıklardan her biri.

Yıldızlar: Altay mitolojisinde, çadır biçiminde ve üst üste gerili tabakalardan oluştuğuna inanılan göğün, ışık sızdıran delikleri (Korkmaz, 2003: 167).

“İnsanlar yıldızları gözle göremez, onlar yeryüzüne gelse de göremezler. İnsan ölünce sanki yıldız onun ruhuna binmiş gibi götürür” diye eski insanlar anlatır (Samdan, 2004: 56).

Aldın-Kadag (Altın Çivi): Türk kültüründe Demirkazık olarak da isimlendirilen Kutupyıldız’ı Küçük Ayı takımının en parlak yıldızı olup kuzey kutbuna en yakın olan yıldızdır. Diğer isimleri Mismar-ı Ahenin, Dünbal, Zaneb, Polaris (Pultar, 2007: 25).

Şolban sıldıs (Çoban Yıldızı): “Merkür’den sonra güneşe en yakın olan gezegen. Akşam Yıldızı, Çolpan, Çulpan, Kervankıran, Kervan Yıldızı, Tarık, Venüs, Zühre adları ile de bilinir” (Pultar, 2007: 25).

Z.B. Samdan’ın ‘Tıva Ulustuñ Burun-Çugaaları’ adlı eserinden alınan bir anlatı:

Şolban – Eski zamanda Şolban yıldız yeryüzüne yerleşmiş. Yeryüzünün canlıları arasında en uykucu ve tembelliğiyle Şolban yıldız ünlenmiş. Hatta bütün gün ve geceleyin aralıksız uyurmuş. Uyku sırasında yüzüne bir şey konunca sayıklayarak uyanıp, korkunç şekilde bağırmaya başlamış: “Hüük-hüük, uyku, uyku, hüük-hüük, hüük-hüük!”.

Şolban yıldız baykuştan sıkıntı çekince hafifçe boğup, yüksek ot arasında uyumuş. Uyku sırasında bir canlının ayakları yere ağır bastığından uyanmış. Uykulu hâlde bakınca, bir tavşan zıplayarak gidiyor. “Bu da uyutmadı” diyerek, bozkıra gelip uyumaya başlamış. Yeniden uyumaya başladığında grup hâlinde gelerek Şolban’ı yuvarlayarak götürmüşler. Grubun otladığı yerden kaçıp otsuz, boş tarlada uyumuş. Soğuk-soğuk demesinden sonra yüzünü-başını alaktağı (küçük kemirgen hayvan) tırnaklayıvermiş.

Şolban yıldız sinirlenerek, gökyüzüne uçarak çıkıp, gündüz uyur. O, bütün canlıların gelip, aşağılamalarından korktuğu için geceleyin uyumadan, yeryüzüne dikkatlice bakıp oturmuş (Samdan, 2004: 58).

Söök sal- (Cөөк сал-) ‘kemik koy-’: *söök* ‘kemik’ (<ET *sühök*) (Ölmez, 2007: 253) sözcüğü ‘ceset, naaş’ sözcüklerinin karşılığıdır. *söök salgan çer* Tuvacada mezarlığı temsil eder ve kutsal olarak kabul edilir

(Kenin-Lopsan, 2010: 123). *sök* kelimesi Altay Türkçesinde de cenaze anlamında kullanılmaktadır (Güner Dilek, 2007: 179); (Tosun, 2017: 179); ölmek, yok olmak (Monguş, 2011: 729). bkz. ölüm.

Sug (Cyr) – Şamanizm. I su (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 95); **Sug I 1.** hidrojen ile oksijenin kimyasal birleşmesiyle olan renksiz, parlak, sıvı madde. Su. 2. akan nehir, kaynak, kanal, göl, deniz vb (Monguş, 2011: 741); su. Etim.: ET (Orh.) *sub*, ET (Uyg., MK, KB) *suv, suw*, Şor *sug* ED 783 a-b; ET (Orh.) *-b* Tuv. *-g* için → Orh. *eb* → Tuv. *ög* (Ölmez, 2007: 254): Suv: 1. su: Wind. 250, 41; TT. III. 8. 55 (Caferoğlu, 1968: 212).

Su: a. 2) “Moğol tasarımlarında, ruhu oluşturan öğeler arasında belirleyici durumda bulunan, ateş ya da kora benzeyen yaşam gücü. 3) Sağlığı bağışlayan, esenlik getiren tanrısal güç” (Korkmaz, 2003: 135).

Suyu Kutsallaştırma – Pınarlar, kaynaklar, dereeler, nehirler ve göller bir Tuvalı için “su” olarak bilinir.

Kimin kışlağının veya yazlağının yanında bir pınar varsa, o kişinin çok zengin olacağı söylenir. Pınar gören bir kişi üç avuç içer, üç kere eğilip dua ederse onun yolu ak olur derler. (Dongak Barıkaan Huralbayevna’dan alınmıştır.)

Suyun iyesi vardır, derler. Pınar gece gündüz toprağın altından fişkirir. Pınar gündüz fisıldar, o zaman onun iyesi güneşten saklanır, derler. Pınar gece çağlayıverir, o zaman pınarın iyesi onunla sohbet eder, derler. Pınar kirletilirse, pınarın iyesi kızar, onu kızdıranın kolu ve bacakları eğrilir, bükülür, bu yüzden pınar kirletilmez.

Tuvalar suyu kutsallaştırmış, bunun asıl nedeni suyun, nehirlerin, göllerin temiz ve bereketli olmalarını istemeleridir. Atalarımız su kenarından ağaç kesilmemesi inancına ciddiyetle uymuşlardır (Kenin-Lopsan, 2019: 118-119).

Tuvalıların su ile ilgili kutsal inançları vardır:

Su kirletilmez, suyu kirleten hastalanır.

Suya çöp atılmaz, suya çöp atanın annesinin sütü kesilir.

Su yanından ağaç kesilmez, parmakları romatizma olur.

Su yanında tuvalet yapılmaz, yapanın boğazı şişer.

Pınardan yaş ağaç kesilmez, küçük çocuklar hastalanır.

Su kirletilerek balık avlanmaz, insanın talihi kaçır.

Bu sade, küçük bilgece cümlelerden Tuva halkının suyu korumasının eski yollarını körler görür, sağırlar duyar (Kenin-Lopsan, 2019: 144).

Sug bajı (Суг бажы) – *Şamanizm.*: nehrin, pınarın başladığı suyun çıktığı yer. Kaynak (Monguş, 2011: 741).

Sugga bar- (Сугга бар-) ‘suya git-’: *kızıl-dusta-* ve *döö oranga bar-* ifadeleri ile benzerlik gösteren bir örtmecidir. Ölen kişinin ruhunun evine tekrar geri dönmesini engellemek için yapılan bir şaşırtmacadan kaynaklanmaktadır (Tosun, 2017: 179); suya girip ölmek (Monguş, 2011: 742). bkz. ölüm.

Sundurma (Сундурма) – *Şamanizm.*

Kamların Sundurması – Sundurmayı ölen insan için yapma geleneği de varmış. Hemçik’in Daa bölgesinin yöneticisi olan Buurul Noyan, gerçek adı Haydıp, öldüğünde Höndergey ile Şemi arasında bir tepeliğin başında bir kulenin içine gömülmüştür. Tuva tarihin eski dönemlerinden beri kamların yurdu olagelmıştır. Budizm, Rus dini (Hristiyanlık), son zamanlarda da İslam dini Tuva’da yaşamıştır. Bu nedenle ister erkek ister kadın bir kam öldüğünde, kemikleri ayrı bir yerde sundurmaya konulur (toprağa gömülmez), çünkü kamlar temiz kemikli insanlar olarak kabul edilir. Kamlar sıradan insanlar ve soyluların mezarlığına gömülmez, çünkü bu insanların kirleri, belaları kamın ruhunu kirletir, derler. Kam “mutlu olduğunda” (öldüğünde), kamın kullandığı alet edevatın tamamı onun gömüldüğü sundurmaya asılır. Kamın çadırında sadece “öksüz eren” kalır. Bir Tuvalının mezarlığı ve kamların sundurmalarına gitmemesi âdetmiş. Küçük çocuklar, ergenler, gençler ve yaşlılar kamların sundurmalarının yanından geçmez. Kamın sundurmasına zarar verilmez, çünkü kamın sundurmasına zarar veren kişinin kendisi ölür ve onun yakınları da bundan zarar görür (Kenin-Lopsan, 2019: 63, 236-237).

Sülde (Сүлде) – *Şamanizm.*: arma (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 96); bayraklara, paralara, damgalara, iş belgelerine çizilen devletin, şehrin, kabilenin işareti. Arma (Monguş, 2011: 762); **Sülde I** arma, simge, sembol. Etim.: Moğ. *sülde* L 743 a (Ölmez, 2007: 256).

Sülde bo! (Сүлде бо!) – *Şamanizm.*: çok şaşırmaı anlatmak (Monguş, 2011: 762-763); **Sülde II** Aman Tanrım! (Ölmez, 2007: 256).

Sülde-çayaan (Сүлде-чаяан) – *Şamanizm.*: bkz. sülde-sünezin.

Sülde-sünezin (Сүлде-сүнезин) – *Şamanizm.*: yaşam gücü, ruh (Monguş, 2011: 763).

Sünezin (Сүнезин) – *Şamanizm.*: ruh (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 96), 1. *din.* canlı varlığın vücudundan başka yere gitmesi, vücudun ölümünden sonra da kalması, ölümsüz şey; ruh. 2. insanın duygusu, düşüncesi, bilinci. Ruh, iç dünya. 3. sadece dışarıdan insan gibi görünen yaratık, kötü kişi. Hayalet (Monguş, 2011: 764); ruh, can. Etim.: Moğ. *sünesü(n)* L 744 a (Ölmez, 2007: 256).

Süt (Сүт) – *Şamanizm.*: süt (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 96); 1. dişi hayvanların yavrusunu emzirmek için meme bezelerini çalıştırınca ortaya çıkan beyaz renkli, sıvı madde. Süt. 2. inek ve başka dişi hayvandan yemekte kullanmak için alınan sıvı madde (Monguş, 2011: 767); süt. Etim.: ET *süt* ED 798 b (Ölmez, 2007: 256): Tuv. *süt* = EUyg. *süt* (Ayazlı, 2016: 386).

Sütü Kutsallaştırma – Bazı inançlar unutulmuş, bazıları yasaklanmış, ancak Tuva halkının süte olan saygısı unutulmamış ve Tuva'daki her bir hanenin ileri gelenleri sütü kutsal olarak görmeye devam etmiştir.

Sütün rengi beyazdır ve eski çağlardan beri Tuvalılar sütün en faydalı şeylerden birisi olduğuna inanmıştır. Tuva halkının şöyle güzel bir sözü var: Süt gibi temiz ruhlu insan. Bu söz insanın terbiyesini, güzel ahlakını anlatmaktadır. İçinde süt olan kova ters yüz edilmez, insanın talihi gecikir. Bu sözle eskiler, bir Tuvalı için sütün ne kadar kutsal olduğu, insanın talihi, refahı, sıhhati ile süt arasında bir ilişki olduğunu düşündüklerini görüyoruz.

Sütün gücünü, faydasını ve kutsallığını Tuva halkının efsanelerinde görebiliriz:

Yeryüzünde ak ile kara var olduğu zamandan beri, insanın hayatında iyi ve kötü de var olmuştur, derler. Gökten gelen beladan süt ile atlatılır, bu yüzden bir Tuvalı sütü dökmeme inancına sahiptir.

Akşamleyin, geceleyin süt çadırdan dışarı çıkarılmaz, çıkarılırsa annenin sütü kesilir, bebeğin ruhu kaçar, derler.

Süt dolu kazan tekmelenerek ocaktan devrilmez, o kişinin ocağı söner. Süt dolu kap kacak tekmelenirse, bunu yapan kişiyi kötü bir ölüm beklemektedir.

Süt! Ak süt! Tanrıların içeceği süt! Tuvalıların ak süt saçıp dua etmesi, eski çağlarda vardı, şimdi de var, bundan sonra da var olacak kutsal bir inanıştır. Yer iyesine süt saçan kişi, çocuklarının sıhhatli olmasını, aç açıkta kalmadan yaşamayı, yolculuğunu tamamlamayı diler. Süt insanın bahtını hayırlı kılar, derler.

Sütü kutsallaştırmak demek, hayvancılıkla geçinenlerin yurtlarına sahip çıkması, hayvanlarını iyi yetiştirmesi ve refah içinde yaşaması demektir. Tuvalarının şöyle bir atasözü var: “Süt dökme, karnın acıdır / aç kalırsın”. Bu sözün anlamı ise eğer hayvancılık yapamazsan, fakirleşirsin demektir (Kenin-Lopsan, 2019: 123-124).

Süzüglel (Сүзүглел) – *Şamanizm.*: inanç, inanış, itikat (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 96); 1. yeryüzünün sahibine, Tanrı'ya inanma, din, inanç. 2. yeryüzünün sahibinden, Tanrı'dan dilek dileme, yalvarma (Monguş, 2011: 761).

Süzük (Сүзүк) – *Şamanizm.*: 1. inanç, iman. İtikat. 2. olacak bir şeyin işareti. Alamet, belirti, kanıt. 3. insanın kutsallaştırarak inandığı şey. İbadet konusu (Monguş, 2011: 762); inanma, inanış, inanç. Etim.: ET *süzük* ED 862 a, → Moğ. *süsüg, sücüg* L 745 b, 746 b (Ölmez, 2007: 257).

Şagaa (Шараа) – *Şamanizm.*: yeni yıl bayramı (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 97).

Şagaa Kutlaması – Şagaa gününde evvela yaşlılara veya komşulara çay ikram edilir. Önce çadırlar gezilir ve çay içilir, sonra uzak komşuların çadırlarına çay içmeye gidilir. Hanelerin her biri güze doğru hazırladıkları

yiyecekleri büyük bir kazanda pişirir. Güzün dondurulmuş kışlık etler, kuş kirazlı çökelekler, kar içinde dondurulmuş etler yemek için hazırlanır. Tepsi, tabak dolusu börek, boorzak yemeği, pide, çökelek sofraya konulur. Komşu evlerin delikanlıları iddiaya tutuşup yemek yeme yarışı yaparlar. Zenginın alameti budur.

Üç gece boyunca Şagaa kutlaması yapılır. Haneler arasında çaylar içilir, hâl hatır sorulur, samimi sohbetler edilir, herkes çok eğlenir, hediyeler verilir. Şagaa günü elbisenin en temizini giyilir, yemeğin en lezzetlisi yenilir, çayın en sıcakı içilir (Kenin-Lopsan, 2019: 193-194).

Şajın (Шажын) – Şamanizm.: 1. din. 2. ruhî, manevî (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 97); dinî, fikrî, manevî, inanca ilişkin, düşünsel. Etim.: Moğ. *şacin*, *şaşin* L 754 a, 753 b <Uyg. *şazın* <<Skr. *śāsana* AtG (*şazan*) 364 b (Ölmez, 2007: 258): Tuv. *şajın* = EUyg. *şazın* (Ayazlı, 2016: 386).

Şay (Шай) – Şamanizm.: çay (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 98); çay. Etim.: Moğ. *çay* (<Çin. *cha*) L 160 b (Ölmez, 2007: 260).

Şıdaşpayn bar- (Шыдашпайн бар-) ‘dayanamayıver-’: Bu örtmecede *şida-* ‘dayan-, tahammül et-’, yapabil- (<Moğ. *çida-* = ET *tid-*) (Ölmez, 2007: 261); (Tosun, 2017: 180). bkz. ölüm.

Şın (Шын) – Lamaizm.: doğru, gerçek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 99); gerçek, doğru. Etim.: Uyg. *çın* <Çin. *zhen*, → Moğ. *çin* “metin, sabit; gerçekten, içtenlikle”, Hal. *çin* L 188 b (Ölmez, 2007: 262): Tuv. *şın* = EUyg. *çın* (Ayazlı, 2016: 386).

Şoru (Шору) – Lamaizm. **I** takdire şayan, güzel. **II** suç, kabahat (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 102); edepli, övgüye değer, (yeterince) iyi. Etim.: → Moğ. *cüger*, Hal. *züger* L 1083 a (Ölmez, 2007: 266).

Şoy (Шой) – Şamanizm.: dökme demir (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 103); dökme demir, demirden, metal. Etim.: Räsänen Moğ. <Çin. *zhu* EW 113 b (Ölmez, 2007: 267).

Şulbus (Шулбус) – Şamanizm.: şeytan (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 103); **Şulbu:** Şulbus şeytan. Etim.: Moğ. *şilmus*, Hal. *şulmas*, *şulam*, Dörbet ağzı (Oyrat) *şulmus* MTL 43, WMoD 391 b, → Uyg. *şimnu* <Soğd. *şmnw*

“ay.” AtG 366 a (Ölmez, 2007: 267); Şimnu (<Sogd. *şimanu*): Şeytan (Eraslan, 2012: 604). bkz. albıs, aza, buk, çetker, diireñ.

Şulbus: “Alnında tek gözü, bakırdan burnu olan ve ağzından ateş fişkirtan şeytani ruh (Zaman zaman köpeğe dönüşür ya da yarı insan-yarı kuşa benzeyebilir)” (Gürcan, 2018: 353).

A.D. Arapçor’un ‘Tıva Ulustun Mifteri Bolgaş Toolçurgu Çugaaları’ adlı eserinden alınan bir anlatı:

Şulbus Tilki – Eski zamanda bir yere zengin de düşman da olmayan aile yerleşmiş. Bir oğulları varmış. Oğlan evsiz ve eşsizmiş, evlenme zamanı da geçmiş.

Bir gün oğlan, dağa yulki getirmeye gidince, dağın yassı taşının kenarında şaşkırtıcı güzellikte bir kız şarkı söyleyip oturuyormuş.

Oğlan, kıza ulaşarak, görüşüp konuşmuş. Ondan sonra onlar fikirlerini bilip, sevgili oluvermişler.

Oğlan evine dönüp gelince, anne-babasına karşılaştığı o kız hakkında konuşup, onunla evlenmek istemiş.

Anne-baba oğullarını o güzel kızla evlendirmişler. Ondan sonra o köyün süt sağımı kaba sığmayacak kadar çok olmuş. Gelin kızın gücüdür diye bilmişler.

Bir sabah tan vaktinde oğlanın hanımı yerinden kalkıp, kocası yatarken gizlice iki göğsünden birisini omzuna atarak, diğerinden kazanı doldurarak sütü sağmış. Oğlan onu görünce, çok korkmuş. Bunu anne-babasına gidip anlatıvermiş.

Anne-babası durup:

- Evet, bu normal değil, aza-şulbus (şeytan) denilen şeye rastlamışsın, oğlum. Bu şeyi bilecek büyük lamaya git – diye tavsiye etmişler.

Oğlan sabahında sürüsünden en iyi atını alıp, binerek, hanımına nereye gittiği hakkında bir şey demeden, lama başkısına gitmiş.

Üç gün geçtikten sonra gelin kız, bey ve kaynanasının çadırına gelerek:

- Üç gündür niye gelmez oğlunuz, üç gündür kayboldu? – diyerek çadırdan çıkıp üç kulaç burunlu, otuz kulaç gerçek kan kırmızı renkli tilki olarak, evin ahırının etrafını üç kez dolanıp, oğlanın gittiği izi bularak, koşup gitmiş.

Oğlan büyük lamanın evine girdiği sırada tilki ulaşmış, lamanın iki kızıl köpekleri o tilkiyle karşılaşp onu kovalamışlar.

Oğlan lamaya varınca:

- Ben normal olmayan şeyle karşılaşım. Yerde toplanmış düz taş kenarında şarkı söyleyip oturan çok güzel bir kızla karşılaşım, onunla evlenip yaşayan kişiyim. Sonra böyle bir şey oluverdi – diyerek öylece anlatmış.

Lama oturup:

- Peki, oğlum, şimdi görürsün, benim kızıl köpeklerim tilkinin kürek kemiğini ısırp, üç gün sonra gelirse o iyi olur, onun başka kemiğini ısırp gelirse büyük dua yapılır. Sen aza-şulbus denilen bir şeyle karşılaşp onunla yaşayan kişisin – demiş.

Üç günden sonra lamanın kızıl köpekleri tilkinin kürek kemiğine ısrarak ulaşmışlar. Böylece oğlan şulbusla karşılaşım günahından temizlenmiş. Tilki ise tamamen aza (şeytan) olmuş olmalı (Arapçor, 2010: 49-50-51).

Taalal bol- (Таалал бол-) ‘mutlu ol-’, **taalay ber-** (таалай бэр) ‘mutlu ol-’: Bu örtmece, Altaycadaki *amırap kal-* ‘huzura kavuş-’ örtmecesi ile denktir (Güner Dilek, 2007: 183); (Tosun, 2017: 180). bkz. ölüm.

Tamı (Тамы) – *Şamanizm.*: uçurum, yar (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 105).

Tamu (Таму) – *Şamanizm.*: Tamu: <Soğ. tmv. 'cehennem': TT. III. 6, 14; USt. 194, 4 (Caferoğlu, 1968: 223).

Tamu: a. “Ruh yitiminden sonra günahı olan insanların ruhlarının gittiğine inanılan ve öte-dünyanın bir parçası olarak algılanan, tasarım

olarak "uçmak"tan sonra geliştirilen yeraltı mekânı; bu anlamda Cehennem” (Korkmaz, 2003: 145).

Taңdı (Таңды) – *Şamanizm.*: yüksek dağ, yüksek dağda ormanlık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 105).

A.D. Arapçor’un ‘Tıva Ulustun Mifteri Bolgaş Toolçurgu Çugaaları’ adlı eserinden alınan bir anlatı:

Taңdı İyesi – Dağ üstüne kar yağıp, deniz kenarını buz tutunca ilk avcılar atlanırken, bir avcı grubuna geç kalmış.

Dağın Şuurmak ormanlarına sincap avlamaya gitmeyi anlaştıkları için geç kalan avcı arkadaşlarının arkasından gitmiş.

Avcı bir derenin yukarısına çıkıp oturmuş. Bindiği atının kulaklarını kaşırken, oraya gök renkli boz atlı, mavi ipek elbiseli genç bir kız gelmiş.

Selamlaştıktan sonra avcı kıza sormuş:

- Kardeşim, nereden gelip nereye gidersin?

Kız durup:

- İleri Erzin’den gelip, Eleges Irmağı’na gidiyorum – diye söylemiş.

Avcının bakar ki kızın görünüşü- eski Tıva elbise, saçları uzun ve kalın siyah, beline bırakılmadan beyaz gümüşle süslenmiş. Kızın fiziği düzgün, göğüsleri büyümüş.

Avcı durup:

- Yolunda avcılar gördün mü? – diye sormuş.

Kız durup:

- Avcılar geçidi geçiverdiler. Geçit üstünde çok kar yağmıştı, sen onu geçemezsin. Burada geceleme uygun olur. Birlikte bir otağda geceleriz – diyerek avcıyı takip edip, gitmiş. Ormanın içinde güzel açıklığa gelince, kız atından inmiş.

- Burada geceleyleyim, geçidi geçerken yorulduğum – diye kız konuşmuş.

Avcı atından inerek, heybesini indirip:

- Ben atlardaki heybeleri indireyim – diyerek kıza söylemiş.

Kız durup:

- Benim atım başkasını yanına yaklaştırmaz, huyu kötü, öfkeli hayvan, geçirmez – dedikten sonra kollarını yukarı kaldırıp, büyük heybeyi kollarından başına gelerek düşürüvermiş.

Avcı yükünü indirip, düzelterek, atının eyerini çıkartıp:

- Atların eyerini çıkartıp, benim atımla birlikte otlatayım – demiş.

Kız durup:

- Benim atım başkasını yaklaştırmaz, huyu öfkeli hayvandır, kendim otlatayım – diyerek kolunu kaldırıp, atın heybesini çıkartarak, yuları şöyle kenarına vermiş. Ondan sonra gök renkli boz at küçük adımlarla ağaçlar arasına görünmeden gitmiş.

Kız durup:

- Avlanmak için gelen olduğunda oturmaya geniş alan var mı, güneş şimdi doğar – öyle söylemiş.

Avcı da tüfeğini alıp, sincap avlanmaya gitmiş. Çok uzaklaşmadan sincaplara işte bu şekilde rastlamış. Karanlık olup sincap görünmeyince avcı çabucak bele kadar eğilip sincaba ulaşmış.

Avcı gelince ocağı yakıp, yiyeceği kaynatıp hazırlamış, bir kazanda yağlı et, bir kazanda sütlü çay olmuş.

Yedikten sonra yastık-döşek hazırlayıvermiş.

Kız oturup:

- Benimle sadece evlenen kişi olduğunda yatacak, şimdi sen benimle birlikte yatacaksın. Ayakkabını, kendini tütsüleyip, temizlensen iyi olur – diye söylemiş.

Avcı gidip ocak ateşinin kenarına beyaz örtü asmış. Onun arkasında kız da bir şey yapıp durmuş. Avcı çabuk temizlenip, tütsülendikten sonra uyuşup-uyumadığını söylemeden gitmiş.

Arkadaşlarına geç kalan avcı dağ iyesiyle birlikte yerleşip, hayvan-sincapla neşeli yaşamış.

Böyle dururken ikisinin de gideceği gün gelmiş.

Dağ iyesi kız durup:

- Bu bizim karşılaşmamızı üç yıl içinde kimseye anlatma – diyerek avcıyı köyüne atla göndermiş. O:

- Giderken yerle kaya görünmez, kayayı görürsen kötü bir şey olur demiş.

Avcı köyüne gelince dağ iyesiyle karşılaştığını duramadan, halka anlatmış.

Pek çok hayvan içdiş edilmiş, her şey kurumuş (Arapçor, 2010: 22-23-24).

Таңма (Таңма) – *Şamanizm.*: damga, mühür (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 105); damga. Etim.: → Моғ. *tamağa(n)*, *tamğa*, Hal. *tamga* L 774 a, 774 b; → *tamga* (Ölmez, 2007: 270); tamğa: damga, mühür: TT. III. 18, 144: URD. 132, 26 (Caferoğlu, 1968: 222).

Tamga – Tuvalar hayvancılıkla geçinen bir halktır. Özellikle yıldı ve binit sahibi insanların mutlaka tamgaları olur. Hayvanları tonlarından tanımanın yanında tamgalarından da tanıma yolu Tuva'da çok eskiden beri var olagelmıştır. Tamgalar her hanenin kutsal eşyasıdır. Tamga evin içinde çok iyi korunup saklanır. Eğer tamga yitirilirse, büyük zarar meydana gelir, derler. Eğer bir kişi tamgasını yere basarsa, onun hayvanlarına kıran girer, denilir (Kenin-Lopsan, 2019: 247-248).

Тариина (Тариина) – *Lamaizm.*: dua (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 106).

Тайак (Тайак) – *Şamanizm.*: Tuvalı Şamanların tören sırasında kullandıkları üç başlı asa (Gürcan, 2018: 354). Üç başlı bu şaman asası

şaman adayları arasında erişilmesi gereken ve büyük saygı duyulan bir nesneydi. Bu asalar kurban edilecek hayvanın üzerinde kullanılan bez parçalarıyla süslenirdi. Yeni şamanlar önceleri sadece asa kullanabiliyorlardı, davul kullanabilmeleri için en az birkaç yılın geçmesi gerekiyordu. Şamanlar davul kullanma hakkını elde ettikten sonra da asalarını muhafaza etmeye devam ettiler (Hoppal, 2012: 129).

Тайбың (Тайбың) – *Şamanizm.*: barış (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 106); barış. Etim.: Моғ. *tayibuñ* <Çin. *tai ping* L 767 b, Hal. *tayvan* WMoD 216 b (Ölmez, 2007: 271).

Тайга (Тайга) – *Şamanizm.*: Tayga, ormanlı dağ (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 106); Tayga, tayga ormanları, Sibiryaya ormanları. Etim.: → Моғ. *tayğa* L 768 a (1) (Ölmez, 2007: 271).

Тел ыяш (Тел ыяш) – *Şamanizm.*: aynı kökten çıkan iki ağaç (Ölmez, 2007: 271).

Aynı Kökten Çıkan İki Ağacın (Tel İyaş) Kutsanması – Bir kökten melez ağacı, köknar çıkarsa ona “tel ıyaş” denilir. Bazen aynı kökten melez ağacı, köknar, kavak çıkarsa, kusursuz bir “tel ıyaş” olur. Eski zamanların Tuvaları “tel ıyaşı” insanın evlatlarının büyümesi ile ilgilidir. Tel ağacın kökü çok güçlüdür. Onu hiçbir fırtına yerinden sökemez, derler. Bu yüzden iki ayrı milletten insanlar karı koca olduklarında, onların çocukları da güçlü olur, derler (Kenin-Lopsan, 2019: 146).

Териг (Териг) – *Şamanizm.*: Doğu Tuva’da Şaman tören giysilerine verilen isimdir Doğu Tuva’da Şaman tören giysilerine “terig” adı verilmektedir. Üzerindeki askılara ise “mançak” denilmektedir. Bu Altaylıların “manyak”ı ile aynı anlamı taşımaktadır. Elbiseler, ren geyiği derisinden dikilmektedir. Elbiselerin üzerine, insan iskeletinin şematik olarak işlenerek sembolize edildiği göze çarpmaktadır. Giysinin arka kısmında, omurga kemiklerinin işlenmiş olduğu şeritler ve baykuş tüyü demetleri bulunmaktadır (Gürcan, 2018: 176).

Teve (Теве) – *Şamanizm.*: deve (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 106); deve. Etim.: ET (MK) *tevey*, Oğuz *deve* ED 447 b-448 a (Ölmez, 2007: 273). Teve: deve (Eraslan, 2012: 608).

Teyleer (Тейлээр) – *Lamaizm.*: dua etmek (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 107); dua etmek. Etim.: *tey+le-* (“*bir tepeye çıkıp dua etmek”), bak. *tey* (Ölmez, 2007: 273).

Tın (Тын) – *Şamanizm.*: 1. can, ruh. 2. hayat, yaşam (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 107); can, yaşam. Etim.: ET *tin* ED 514 a-b (1) (Ölmez, 2007: 273): Tın: can, ruh, cevher, madde, nefes: U. III. 43, 31; I. 12, 141 (Caferoğlu, 1968: 237).

Tını üzül- (Тыны үзүл-) ‘ruhu kesil-’, **tını üstü ber- (тыны үстү бээр)** ‘ruhu yukarı çıkarıver-’, **tınınga çet- (тынынга чет-)** ‘canına kıy-’, **tınınga çettin- (тынынга четтин-)** ‘kendini öldür-, kendi canına kıy-, intihar et-’: Tuva inancında *tin* ‘ruh, can’ (<ET *tin*), insan öldükten sonra bedeni terk eder ve bir kam aracılığı ile gitmesi gereken yere gönderilir. Altay Türkçesinde *tını çık-*, *tını üzül-*, *tını soo-* örtmeceleri ruhun bedeni terkine telmihen kullanılan örtmecelerdir (Güner Dilek, 2007: 183); (Tosun, 2017: 180). bkz. ölüm.

Tınış (Тыныш) – *Lamaizm.*: nefes, soluk (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 107); nefes, soluk, soluk alma. Etim.: *tin-iş* (Ölmez, 2007: 273).

Tınış hura- (Тыныш хура-) ‘nefesi kısıl-’, **tınış doozul- (тыныш доозул-)** ‘nefesi bit-’: *tınış* ‘nefes’ (<ET *tin+iş*) (Ölmez, 2007: 273); ruhun nefesle çıkıp gittiğine dair inançtan hareketle oluşturulmuş bir örtmecedir (Tosun, 2017: 180). bkz. ölüm.

Tonunuñ edee hadıy ber- (Тонунуң эдее хадый бээр) ‘elbisesinin eteği rüzgârda dalgalan-’: *ton* (<ET *ton*) (Tosun, 2017: 180). bkz. ölüm.

Tooju (Тоожу) – *Şamanizm.*: hikâye (Arıkoğlu, Kuular 2003: 108); öykü, anlatı, masal, destan. Etim.: Moğ. *tuguci*, *tuuci* “aynı” L 839 b, 847 b (Ölmez 2007: 275).

Tool (Тоол) – *Şamanizm.*: masal, destan (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108); hikâye, destan. Etim.: Moğ. *tuuli* L 847 a (Ölmez, 2007: 275).

Tuva halk edebiyatı türlerindedir. Kelime anlamı “masal” olsa da buraya masallardan başka (hayvanlar hakkında, sihirli, sosyal ve mizahi) kahramanlık destanları da dahil edilir ve toolcular yani tool anlatanlar onlar arasında büyük fark koymazlar. Toolcular, yani masalcılar-destancılar aalbaar (yurt) dolaşır, aratlar (halk) onları kendi evlerine davet eder, onlara hediyeler verir ve saygıyla yolcu ederler. Toolcular sadece bayram ve düğün merasimlerinde değil, ölüm yerlerinde de bulunur, merhumu över onun hayatını anlatırlardı. Onlar genellikle kahramanlık destanlarını söylerler. Mesela, eğer ölen kadınsa, mutlaka “Boktu-Kiriş” ve “Bora-Seeley” destanını anlatırlar. Onlar genellikle destanı birkaç gün anlatırlardı (Yoloğlu, 1999: 129).

Toolçurgu (Тоолчургу) – *Şamanizm.*: efsanevî (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108).

Tos (Тос) – *Şamanizm.* I dokuz (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108); dokuz. Etim.: **tōs* <**toguz* <tokuz, bak. ET *toğuz* ED 474 b (Ölmez, 2007: 275): Tuv. *tos* = EUyg. *toğuz* (Ayazlı, 2016: 387).

Moğol mitolojisi, Tanrı'nın dokuz oğlu veya hizmetçisinden söz eder. Aynı şekilde Buryatlar ve Volga Çuvaşları da dokuz oğula referans yaparlar.

Altay Şamanları, omuzlarında 9 ok ve yay simgelerini eksik etmezler. Bu simgeler, Tanrı'nın uzantılarıdır. Altay Türklerine göre insanın iskeletinde 9 ek vardır: avuç, ayak kemiği, baş, dirsek, el bileği, omuz, topuk, bel ve diz (Demir ve Çomak, 2015: 76).

Tos dağılga (Тос дагылга) – *Şamanizm.*: dokuz kutsal. dağılga < dağı- “kutsamak” –lga “kutsama”.

Tuva kültüründe dokuz sayısı ile ilişkilendirilen kavramlardan biri de *tos dağılga* (dokuz kutsal)'dır. Bunlardan ilki göğün kutsanması (deerniñ dağırı), ikincisi tayganın kutsanması (tañdı dağırı), üçüncüsü ateşin kutsanması (ot dağırı), dördüncüsü kam ağacının kutsanması (ham ıyaş

dagırını), beşincisi aynı kökten çıkan iki ağacın kutsanması (tel ıyaş dagırını), altıncısı ovaa kutsanması (ovaa dagırını), yedincisi su kanalının kutsanması (buga bajı dagırını), sekizincisi balbalların kutsanması (köjee dagırını), dokuzuncusu pınarın kutsanması (sug bajı dagırını)'dır (Kenin-Lopsan, 2010: 97-117).

Tos deer (Тос дээр) – *Şamanizm.*: Dokuz Gök – Eski zamanların yalvarılarında şöyle sözler var: Dokuz göğüm, affet! Atalarımız dokuz göğü kutsal saymışlardır, bu yüzden havanın iyi ya da kötü oluşunun dokuz gökten kaynaklandığını düşünmüşlerdir. O gökyüzünün isimleri ve renkleri ayrı ayrıdır:

1. Mavi gök (kök deer), gökyüzü bu renkte olduğunda büyük rüzgâr esmez.
2. Açık mavi gök (ak-kök deer), gökyüzü bu renkte olduğunda uzun süre yağmur yağmaz, şiddetli kuraklık olur.
3. Bulutsuz, açık gök (ayas deer), o çok tehlikelidir, hava kısa bir süre sakın kaldıktan sonra, çok yağmur yağar, çok soğuk olur ve çok kar yağar derler.
4. Yıldızlı gök (sıldıstıg deer), bu gökyüzünde ise gece boyunca irili ufaklı yıldızlar net olarak gözükür. Yıldızlar daha keskin görünürse, kışın soğuk, yazın kuraklık başlar, derler.
5. Kara gök (kara deer), böyle zamanda gece boyunca yıldızlar, Ay ve Çolpan yıldızı görülmez, böyle olduğunda hava kötü olur: kışın çok kar yağar ve kıtlık olur, yazın dolu yağar ve su taşkını olur.
6. Bulutlu gök (buluttug deer), gündüzki gökyüzüdür. Gökyüzü bulutlandığında yeryüzü sessizleşir, derler.
7. Semavi gök (deņgerniņ deeri), bu gökte en güçlü kamlar kamlık eder, derler. Gökyüzünün en üstünde büyük yıldızlar ve büyük genişlikler var, derler.
8. Azar göğü (azar deer), burada üst dünya (cennet) denilen yerde Azarlar denilen halk yaşarmış derler. Azarlar ile birlikte Hoorlar denilen bir halk birlikte yaşarmış denilir, bazen onlar yeryüzüne inip gelirler, onları (sadece) kamlar görür.

9. Ak gök (ak deer), dokuz göğün en üstünde Ak gök var. Çok eskiden ak göğün ışığının değdiği akağaç ak kabuklu olmuş, bu yüzden akağaca yıldırım düşmez derler (Kenin-Lopsan, 2019: 127).

Tos-karak (Тос карак) – *Şamanizm.*: dokuz çukurlu ağaç kaşık (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108).

Tölge (Төлге) – *Şamanizm.*: fal, büyü (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108); kısmet, şans, kader; fal. Etim.: Moğ. *tölge* “falcılık, kehanet; fal” L 833 a (Ölmez, 2007: 276).

Tölgeçi (Төлгечи) – *Şamanizm.*: falcı, büyücü (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108); falcı. Etim.: *tölge+çi*, → Moğ. *tölgeçi(n)* “falcı” L 833 b (Ölmez, 2007: 276).

Töögü (Төөгү) – *Şamanizm.*: tarih (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108); tarih. Etim.: Moğ. *teüke(n)*, *tegüke(n)* “tarihî kitap veya kaynak, tarih, yıllık; hikâye” L 795 a, 808 a (Ölmez, 2007: 277).

Töre (Төре) – *Şamanizm.*: 1. töre, 2. yapı, tarz, rejim, sistem (Arıkoğlu ve Kuular 2003: 108); düzen, nizam, rejim, yönetim. Etim.: ET *törü* ED 531 b, → Moğ. *törü* L 835 b (Ölmez, 2007: 277): Tuv. *töre* = EUyg. *törü* (Ayazlı, 2016: 387).

Törel (Төрөл) – *Şamanizm.*: 1. akraba, kabile. 2. nesil, uruk, boy (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 108); akraba, boy, kabile, tür, çeşit. Etim.: → Moğ. *törül* (<törü-*l*), Hal. *töröl* L 836 a (Ölmez, 2007: 277).

Tura-soruk (Түра-сорук) – *Lamaizm.*: irade, istem (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 109).

Ugaan (Угаан) – *Lamaizm.*: akıl, zekâ (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 111); akıl, zekâ, anlayış. Etim.: *uka-gan* <Moğ. *uğağan*, Hal. *uğaan* L 891 a; → Moğ. *uka-* = ET *uk-* ED 77 b-78 a (Ölmez, 2007: 282).

Aklın boş, karanlık durumu – «Ben» denilen bölümde aklımızın sağlamlıkla tutunması. Aklın gerçek tabiatı, niteliği – Temiz bilge akıl, Buda'nın akıl-bilinci (Tinley, 2008: 91).

Uja (Ужа) – *Şamanizm.*: kuyruk, uç (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 111).

Avcılık Geleneği – Taşdı Dağları'nın başlangıç yeri ile Güney Sayan sıradağlarının arasında çok eski çağlardan beri yaşayan Tuvalılarda kendine has geleneklerden birisi avcının avından “uja/kuyruk” istemektir.

Eski Tuvalar, evcil hayvanların ve av hayvanlarının kar yağın, yağmur düşen artlarını en temiz yeri olarak kabul etmişlerdir. “Uja”, avdan pay verme geleneğinin giderek bir yiyeceği olmuştur. Bir yerde avlanan avcılar, avlarının uja payını, en yaşlı insana sunarlar, o av güzel olmasa da ondan bir parça alıp yemek saygıdandır.

Avdan pay verme geleneği avcılıkla ilgilidir ve eski Tuvalılar bu geleneği kutsal olarak kabul etmiştir. Herhangi bir avcı karaca avlarsa, yolda o avcıyla karşılaşan birisi: Uja! diye seslenip avcıyı selamlar.

Bu karşılaşmada söylenen “Uja!” sözünün anlamı “avın etinden ver” demektir. Avı olan avcı o kişiye vurduğu karacanın etinden istediği kadar kesip verir. Eğer avcı kendisinden av eti isteyen yolcuya et vermezse bu çok çirkin bir davranış olarak değerlendirilir. Avcı avıyla evine döndüğünde, komşuları onunla av hakkında sohbet eder ve av etinden pay isterler (Kenin-Lopsan, 2019: 113-114).

Ujur (Ужур) – *Lamaizm.*: 1. esas, öz. 2. adil. 3. lüzum, gereklilik, ihtiyaç, zaruret, 4. talih, kader. 5. sebep, gerekçe (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 111); sebep, gerekçe. Etim.: Moğ. *uçir* L 859 a (Ölmez, 2007: 282).

Üstüü oran (Үстүү оран) – *Şamanizm.*: Üst Dünya. bkz. aldın oran, cırık örtemçey.

Üüle (Үүлө) – *Lamaizm.*: 1. kader, tecelli, yazgı. 2. boyun borcu. 3. külfet, cefa (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 115); iş, meşgale, sorun. Etim.: Moğ. *üyile* L 999 a (Ölmez, 2007: 290).

Üüle – «*Yapma, görev, faaliyet*» anlamında; *Sanskritçe: karma, Tibetçe: le* denilen kelime. *Üüle, bütün canlı varlıkların yaptığı davranışların sonucunda yaratılan, tamamen zorunlu, değişmeyen, kader* (Tinley, 2008: 91).

Üzel (Үзел) – *Lamaizm.*: görüş, düşünce, fikir (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 115).

Üzel-körüş – İnsanın dünyaya dair görüşünün ana temel özü olan bilgisi.

Maddeci görüş – Sadece kendine gerekli kazanç, mal-mülk düşündüğü fikir (Tinley, 2008: 91).

Yadaraan (Ядараан) – *Lamaizm.*: lanetli, günahlı, günahkâr; yoksul, fakir, sefil. Etim.: Moğ. *yadara-* (L 442 b) + Tuv. *-gan* (?), → Bury. *yadarha* BRS 796 a, Hal. *yadargaa(n)* L 412 a (Ölmez, 2007: 291).

Yazı (Язы) – *Lamaizm.*: lanetli, mel'un (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 117); lanetli, melun. –Etim.: Moğ. *yasu(n)* “kemik, iskelet; ceset” ile ilgili olabilir mi, → L 430 (Ölmez, 2007: 292).

Yozu (Ёзу) – *Şamanizm.*: 1. tören, merasim. 2. ayin. 3. töre, âdet, gelenek, 4. görgü (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 117); 1. değiştirilmeden uyulan zorunlu şey; âdet, disiplin, düzen. Görenek, gelenek. 2. geleneğe uygun yapılan şey, tören. Ayin (Monguş, 2003: 572); ayin, merasim, gelenek; düzen. Etim.: Moğ. *yosu(n)* L 435 b, Moğol dönemi Uygurca metinler için → *yosun* ED 975 b; Räsänen'e göre Çin. *yō* EW 207 b (Ölmez, 2007: 292).

Yozulal (Ёзулал) – *Şamanizm.*: 1. selam. 2. seremoni, tören (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 117); 2. bir şeyi gelenek ve âdete dayanarak uygulama. 3. bir şeyi kutlamak, tören. Zafer, bayram (Monguş, 2003: 573); Moğ. *josulal* ‘yapılan tören, seremoni; terbiye, görgü, nezaket, merasim’ ve Moğ. *yoslol* ‘ayin, seremoni; zafer’, *josun/yos* ile ilgilidir (bkz. *yozu*) (Tatarintsev II: 334).

Yöreel (Йөрээл) – *Şamanizm.*: dua, alkış (Arıkoğlu ve Kuular, 2003: 117); iyi bir şey isteyip söyleme, alkış, alkış-yöreel (Monguş, 2003: 596); hayır dua, alkış, takdis; istek, dilek, arzu. Etim.: Moğ. *irügel* L 415 b (Ölmez, 2007: 292). bkz. *algış*, *algış-yöreel*.

SONUÇ

“Tuva Türkçesinde Lamaizm ve Şamanizm’e Ait Söz Varlığı” adlı çalışmamız, Tuva Türkçesindeki Lamaizm ve Şamanizm üzerine yazılmış kaynaklar taranarak 345 terim tespit edilip, açıklamalar ve örneklerle ortaya konulmuştur. Bu terimlerden 212 Şamanizm, 84 Lamaizm ve 49 örtmece sözden oluşur. Bu sayılar, Tuvaların dillerine Lamaizme göre Şamanizm terimlerinin ağırlıkta olduğunu göstermektedir.

İncelediğimiz terimlerin kökenlerine bakıldığında Moğolca ve Eski Türkçeden alıntılanma olduğu görülmektedir. Bu duruma en iyi örnek, terimler içerisindeki ikilemeler gösterilebilir. İkilemelerde, farklı kelime köklerinin yan yana gelmesi dikkat çekici bir özelliktir. Bunları şu şekilde örneklendirebiliriz:

Moğolca + Tuvaca olan ikilemeler; *maga-bot* (vücut), *amı-tın* (hayat),

Eski Türkçe + Moğolca olan ikilemeler; *algış-yöreel* (iyi dilek dileme), *aas-kejik* (mutluluk), *ada-ögbe* (ata, ecdat),

Moğolca + Moğolca olan ikilemeler; *amır-mendi* (sağlık, esenlik), *sülde-sünezin* (ruh), *sülde-çayaan* (ruh).

Lamaizmle İlgili Bulgular:

Lamaizmle ilgili tespit edilen terimler, Şamanizm terimleri kadar geniş çaplı olmamıştır. Lamaizm terimleri daha çok unvan ekseninde kalmıştır. Bunlar:

Başkı (Башкы): öğretmen; hoca.

Budda (Будда): Budizmde: Çok defa dünyaya gelmesinin sonucunda yüksek seviyeye ulaşan ve başkalarına büyük mutluluğa giden yolu anlatabilen kişi, Tanrı, İlah, Başkı.

Lama (Лاما): Lâma, Budist din adamı.

Şamanizmle İlgili Bulgular:

Çalışmada tespit edilen terimlerden hareketle, Tuva Türklerinin evren tasarımına önem verdiği dillerinde büyük oranda yer ettiği saptanmıştır.

Bunlar:

Aldı oran (Алды оран): yerin altındaki dünya, yeraltı krallığı.

Çambi-dip (Чамбы-дип): dünya, bu dünya.

Oktargay (Октаргай): bütün dünya; yeryüzünün tamamına verilen ad.

Ortaa oran (Ортаа оран): Orta dünya.

Ortaa Sarıg Örtөmçөy (Ортаа Сарыг Өртөмчөй): Orta Dünya.

Osambulañ Örtөmçөy (Осамбулаң Өртөмчөй): bu dünya, Orta Dünya.

Tuva Türkçesinde şenlik, kutlama, bayram anlamlarına gelen terimler tespit edilmiştir. Bu terimlerin çalışmamızda sıklıkla geçmesi, Tuva kültüründe şenlik, kutlama, bayram gibi uygulamaların önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Bunlar:

Bayır (Байыр): 1. bayram. 2. kutlama.

Bayırlal (Байырлал): 1. kutlama. 2. bayram.

Doу (Дой): toy, eğlence, şenlik.

Naadım (Наадым): bayram, şenlik.

Nayır (Найыр): bayram, şenlik.

Şagaа (Шагаа): yeni yıl bayramı.

Hayvancılıkla geçinen Tuva sahasında ilk evcilleştirilen hayvan olan geyik, önemli bir yere sahiptir. Geyiklerin postları, boynuzları, etleri ve sütleri tüketilir ve ayrıca bir binit olarak kullanılırlar. Çok yönlü olarak faydalanılan geyiğin, cinslerine verilen farklı isimlendirmeler tespit edilmiştir.

Çarı (Чары): erkek geyik veya deve.

İvi (Иви): geyik, ren.

Mındı (Мынды): dişi ren geyiği.

Mıygak (Мыйгак): maral.

Sın (Сыын): geyik, maral.

Tuva Türkçesi demonoloji bakımından zengindir. Şeytan tasarımı terimler büyük oranda kullanılır. Bu kapsamda Tuva Şamanizm’inde aşağıdaki terimlerde çeşitli niteliklere sahip şeytan ve türevleri tespit edilmiştir.

Albıs (Албыс): deli, şeytan.

Aza (Аза): şeytan, kötü ruh.

Buk (Бук): şeytan.

Çetker (Четкер): şeytan.

Şulbus (Шулбус): şeytan.

Örtmece Sözlerle İlgili Bulgular:

Tuva Türklerinde ölümle ilgili çeşitli tabular bulunmaktadır. Ölen kişilerin isimleri, onların ruhlarını rahatsız etmemek, ruhların gitmesi gereken yere gitmelerini engellemek için söylenmez. Bu tabular herkes için aynı kullanılmaz. Yaşlı birisi öldüyse kızıl-dustaar (кызыл-дустаар): ‘tuz almaya git-’, bebek öldüyse ‘yok oldu, buruşuverdi, yitiverdi, oynayıverdi’ gibi farklı isimlendirmeler verilir.

Aynı zamanda ölümü ifade eden tabu sözler hayvan isimleri kullanılarak da söylenilir. Örneğin;

Börüge çiiirtir (бөрүге чииртир) ‘kurt ye-’: *börü* ‘kurt’, (<ET *böri*) (Ölmez, 2007: 100).

Adıgga oynadıp kaar (адыгга ойнадып каар) ‘ayının oyuncuğu ol-’, ölmek.

Son olarak ise tezimiz; Lamaizm ve Şamanizm'e ait terimlerin açıklamalarını, etimolojilerini, Tuva sahasında yazılmış temel kaynaklardan aktarılan örneklerini bir arada bulundurması bakımından kılavuz niteliğinde olmuştur. Tuva Türkçesi alanında çalışma yapacak/yapan ya da meraklı olan kişilerin yararlanabilecekleri temel dinî terimlerin yer aldığı bir çalışmadır.

KAYNAKLAR

- Arapçor, A. D. (2010). *Tıva Ulustıñ Mıfteri bolğaş Toolçurğu Çugaaları*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Arıkoğlu, E. (1997). “Tuva Cumhuriyeti ve Tuva Türkleri”, *Türk Dünyası Özel Sayısı II*, S. 16, ss. 1561-1569.
- Arıkoğlu, E. (2000). “Tuva Türkçesinde Gırtlaksı Ünlüler”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 10, ss. 543-547.
- Arıkoğlu, E. (2002). “Tuva'nın XX. Asır Siyasi Tarihi”. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Araştırmaları.
- Arıkoğlu, E. ve Kuular, K. (2003). *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arıkoğlu, E. ve Borbaanay, B. (2007). *Tuva Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ayan, E. (2002). “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”, *Türkler*, C. 3. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bapaeva, J. M. (2008). *Tuva Kamlarının Alkışları (İnceleme-Metin-Aktarma)*, Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/> (Tez No. 218957).
- Bapaeva, J. M. (2013). *Tuva Şamanizmi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Beydili, C. (2004). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, çev. Eren Ercan. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Buswell, R. E. (2004). *Encyclopedia of Buddhism*. ABD: Macmillan Yayınları.
- Büdüp, B. K. (2010). *Tıva Üleger Domaktar Bolğaş Çeçen Söster. Poslovitsı i Pogovorki Tuvinskogo Naroda*, Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Çoruhlu, Y. (2014). *Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Demir, A. F. ve Çomak, N. A. (2015). *Şaman ve Türk Dünyası*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Dıykanbayeva, M. (2009). *Kırgız Atalar Kültü ve Kırgız Atalar Kültünün Yaşayan Kültüre Etkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dorju, M. D. (2011). *Tıva Dıldıñ Dialekt Slovarı*, Kızıl.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm-İlkel Esrime Teknikleri*, çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Kitabevi.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (ed.). (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergun, P. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Ergun, P. (2019). *Sibirya Türklerinin Destanlarında İyeler*. Konya: Kömen Yayınları.
- Fridman, E. J. N. (2002). "Tuva Şamanizmi", çev. Müfit Balabanlılar. *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, Ankara: Yeni Türkiye Araştırmaları.
- Genç, R. (2009). *Türk İnanışları ile Millî Geleneklerinde Renkler ve Sarı, Kırmızı, Yeşil*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Güngör, H. (2010). "Şamanizm". *İslam Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Gürcan, K. (2018). *Kutsal Şaman Elbiseleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Harva, U. (2015). *Altay Panteonu-Mitler, Ritüeller, İnançlar ve Tanrılar*, çev. Ömer Suveren. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınevi.
- Hoppal, M. (2012). *Avrasya'da Şamanlar*, çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- İnan, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karakurt, D. (2011). *Türk Söylence Sözlüğü*, <https://upload.wikimedia.org/>, (Erişim: 04.06.2019).
- Kenin-Lopsan, M. B. (2010). *Tıva Çayçıl*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kenin-Lopsan, M. B. (2019). *Tuvaların Gelenekleri*, akt. İlker Tosun. Ankara: Bengü Yayınları.
- Kırgıs, Z. K. (1990). *Tıva Ulustıñ Alğış Yöreelderi*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Killi Yılmaz, G. (2017). “Saha Türkçesinde Ayı ile İlgili Örtmece Söz Varlığı”, *Türkbilig*, S. 33, ss. 25-56.
- Koçoğlu, V. (2008). “Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler ve Bazı İmla Özellikleri”, *Turkish Studies*, C. 3, S. 7, ss. 442-455.
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2018). *Tuva Türkçesi Grameri / Metin-Söz Dizini*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, E. (2003). *Eski Türk İnançları ve Şamanizm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Kuular, N. (çev.). *Buddanıñ Amıdıralı*. Kızıl, 1993. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Kuular, N. Ş. (çev.). *Budda-Ertken Törümelder Töögüleri*. Kızıl, 2010.
- Kumartaşlıoğlu, S. (2016). *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak Kültü*. Konya: Kömen Yayınları.
- Khaptagaeva, B. (2009). *Mongolic Elements in Tuvan*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Medeçi, İ. (1951). *Tıva Tooldar*. C. 2. Kızıl: Tıva Oblastıñ Nom Ündürer Çeri.
- Monguşa, D. A. (2003). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*. C. 1. Novosibirsk: Nauka.
- Monguşa, D. A. (2011). *Tolkoviy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*. C. 2. Novosibirsk: Nauka.

- Ölmez, M. (2007). *Tuwinischer Wortschatz Mit Alttürkischen Und Mongolischen Parallelen / Tuvacanın Sözcükleri-Eski Türkçe ve Moğolca Denklemleri*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Potapov, L. P. (2012). *Altay Şamanizmi*, çev. Metin Ergun. Konya: Kömen Yayınları.
- Pultar, M. (2007). *Yıldız Adları Sözlüğü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Roux, J. P. (2011). *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Samdan, Z. B. (2004). *Tıva Ulustuñ Burun-Çugaaları*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Sançaa, G. M. (1993). *Amıdıraarınun Ugaadı*. Kızıl.
- Sayaa, O. M. (2007). *Budda Burganga Süzüglep Teyleeri Baza Hilinçek-Çovulañdan Adırlırınun Argaları*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Seren, P. (2006). *Moolda Sengel Tıvalarınun Çañıldarı*. Kızıl: Respublika Tipografıyazı.
- Seren, P. (2014). *Moolda Tıvalarınun Yozu-Çañıldarı*. C. 2, Kızıl: Tıvapoligraf.
- Seren, P. (2014). *Moolda Tıvalarınun Yozu-Çañıldarı*. C. 3, Kızıl: Tıvapoligraf.
- Serenot, S. K. (1993). *Tıva Ulusçu Emneeşkin*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Seyfulin, H. M. (1954). *İstoriya Tıvi*. C. 1, Kızıl.
- “Şaman”. (1990). *Ana Britannica-Genel Kültür Ansiklopedisi*. C. 20. İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- Şirin User, H. (2015). *Başlangıçtan Günümüze Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Tatarintsev, B. İ. (2000). *Etimologičeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*. C. 1. Novosibirsk: Nauka.

- Tatarintsev, B. İ. (2002). *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*. C. 2. Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (2004). *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*. C. 3. Novosibirsk: Nauka.
- Tatarintsev, B. İ. (2008). *Etimologiçeskiy Slovar' Tuvinskogo Yazıka*. C. 4. Novosibirsk: Nauka.
- Tekin, T. (1990). "Türk Dil ve Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Erdem*, S. 13, ss. 141-168.
- Tenişev, E. R. (1968). *Tuvinsko-Russkiy Slovar*. Moskva: İzdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Tevek, A. K. (2006). *Çedi Nazın*. Kızıl: Respublika Tipografıyazı.
- Tinley, G. D. (2008). *Buddizm-Amıdıralga Ajıktıg Dört Alıs Şın*. Kızıl: Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Tosun, İ. (2011). *Tuva Türkçesinin Şekil Bilgisi*, Doktora Tezi. Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne. <https://tez.yok.gov.tr/> (Tez No. 321019).
- Tosun, İ. (2015). "Etnopedagoji Açısından Monguş Kenin-Lopsan'ın Tıva Çaңçıl Adlı Eseri", *Turkish Studies*, C. 10, S. 8, ss. 2017-2038.
- Tosun, İ. (2017). "Tuvacada Ölümle İlgili Örtmeceler", *Tuva Araştırmaları*. ed. İ. A. Aydemir ve M. Erdem, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Uluişik, Y. P. (2018). *Sibirya Sahası Türk Destanlarında Yeraltı Dünyası*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Uraz, M. (1994). *Türk Mitolojisi*. İstanbul: Düşünen Adam Yayınları.
- Yoloğlu, G. (1999). *Türklerin Aile Merasimleri*, çev. Aljira Topalova. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Yörükân, Y. Z. (2014). *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yunusoğlu, M. K. (2016). *Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EKLER

EK1: Tuva Şaman Elbisesi

Fotoğraf: (Gürcan, 2018).

EK2: Tuva Şaman Başlığı

Fotoğraf: (Gürcan, 2018).

EK3: Tuva Şaman Davulu

Fotoğraf: (Hoppal, 2012).

EK4: Saçı Yaparken Kullanılan “Tos Karaklar”

Fotoğraf: (Hoppal, 2012).